

A szövegen belüli átfogalmazást bevezető metaoperátorok (= metatextémák)

Az átfogalmazást a szövegben és a diskurzusban többféle módon is értelmezik a kutatók (Dutka 1992: 128–37; Gajewska 2004: 160–5; Kiss Sándor 2009: 266–71). Az átfogalmazást néha a kommunikációs szituációhoz, különösképpen az interlokútorok kommunikációs céljaihoz relativizált egyenértékűségnek, illetve olyan beszédszerkesztésnek tartják, amely figyelembe veszi a beszéd vevő általi interpretációját is. Egyes koncepciók szerint a szóban forgó fogalmat heurisztikusnak kell tekinteni. Ennek értelmében a nyelvi művelet olyan leírásáról van szó, amely a megnyilatkozásokat összekapcsoló kifejezésekre (ún. konnektorokra) vonatkozik. Az átfogalmazást a beszéd önmagára utaló egyik aspektusának is tartják, amely nemcsak a nyelvi kompetenciával, hanem mindazokkal a tényezőkkel is kapcsolatos, amelyek a megnyilatkozás létrejöttét és interpretációját kísérik. Ebben a folyamatban olyan „hátrafelé mozgásról” van szó a szöveg vonalán, amely visszautalást jelent arra, amit korábban mondott a beszélő vagy valaki más. A beszélő meg akar győződni arról, hogy jól értette-e meg a vevőt, hogy ő maga is megfelelően kommunikál-e, és szeretné megkönnyíteni a vevő számára a szöveg megértését. Ez a „hátrafelé mozgás”, függetlenül attól, hogy tudatos-e, vagy sem, a megnyilatkozásnak a kommunikációs szituációhoz való olyan alkalmazkodásáról tanúskodik, amely befolyásolja a megfelelő nyelvi eszközök kiválasztását is.

Egyes kutatók, például Gülich, Kotschi (1983), Antos (1982), akik a szövegnyelvészet és a különböző pragmatikai irányzatok (a beszédaktus-elmélet, a diskurzus pragmatikai elemzése, a konverzáció etnometodológiai elemzése) szintézisére törekednek, a szöveg vonatkozásában két főfogalmat, azaz a szöveg generálását, és a szöveg szerkesztését (komponálását) különítik el. „Az első fogalom a szöveg olyan koherens elemeinek az összeillesztését jelenti, amelyek szekvenciákat alkotnak a meghatározott szabályok alapján. A második pedig, a szöveg tematikus egységei között fennálló kapcsolataira utal. Itt a világról szóló részleges információk közötti olyan relációkról van szó, amelyek meghatározzák a globális információt, azaz a diskurzust” (idézem Dutka után: 131). Amikor a beszélő megkomponálja a szöveget, nemcsak a beszédaktust hajtja végre, hanem egyidejűleg megalkotja, megfogalmazza a megnyilatkozást is. A megnyilatkozás megfogalmazása azonos a kommunikációs problémák megoldásával is. Ennek az egyik módja a perifrasztikus átfogalmazás. Érdeemes hozzátenni, hogy a feljebb idézett Gülich és Kotschi elkülönítik a *kér*, *ígér* típusú illokúciós aktusokat azoktól az aktusoktól, amelyek

bevezetik a szöveg különleges kompozíciós formáit, például: *megindokol, ismételt, parafrazeál*. Az interlokútornak elsősorban meg kell érteni és akceptálni a beszélő intencióját. Így a parafrazeálási aktus megkönnyíti a megértést, a megindokolási aktus viszont az akceptálást. A parafrazeálást az **xRy** alakú megnyilatkozás létrehozásának tekintik, ahol az **x** és az **y** szimbólumok a szöveg mondatstruktúrájának két szegmentumát, az **R** viszont a szemantikai relációt jelöli. A parafrazeálás nem minden esetben jelenti a teljes szemantikai ekvivalenciát (Bednarek 1987). A parafrázishoz hasonló struktúrával a szöveg kompozíciójának két másik aktusa is rendelkezik: a mondatisméltés és a helyesbítés. Így a parafrázis, az ismétlés és a helyesbítés, mint az átfogalmazási aktusok, a szöveg kompozíciós aktusainak egy alsztályát képezik.

Jelen tanulmányunkban az átfogalmazást olyan nyelvi műveletnek fogjuk tekinteni, amelyet az információadó olyan intencionális–kommunikációs (az információbefogadás megkönnyítése céljából) szándékkal hajt végre, amely során az általa előzőleg közölt információnak az átszerkesztésére (parafrazeálására) kerül sor. Ezt a szövegszerkesztési műveletet a szerző azért végzi el, hogy a közlés bonyolult tartalmát más, egyszerűbb, érdekesebb, egyértelmű és meggyőző formában mutassa be. A parafrazeált kifejezés szemantikailag ekvivalens, illetve kváziekvivalens lehet az átfogalmazandó kifejezéssel, valamint általánosíthatja, egzaktabbá teheti és bizonyos szempontból meg is magyarázhatja azt.

Vegyünk néhány példát olyan metaoperátorokra, amelyek bevezetik a szövegbe a átfogalmazandó, szemantikailag azonos, illetve megközelítőleg azonos kifejezést. Például: *más szavakkal, más szóval, másképpen fogalmazva, másképpen mondva, más szóval mondva, más szavakkal élve, képletesen fogalmazva, képletesen mondva* stb.

A Jobbik elnöke most – más szavakkal ugyan – hasonlóképp minősítette az Orbán-kormány programját. Jogosan.
www.hunhir.hu/index.php?pid=hirek&id=30253

Ő mégis máshogy beszél önmagáról, nem úgy mint a farizeusok hanem úgy, mint „szelíd és alázatos szívű”, más szavakkal olyan ember...
www.taize.fr/hu_article5097.html

Diszociális személyiség, más szóval szociopata. A szociopáták legnagyobb problémája, hogy nem tudják magukat különféle szerepekbe beleélni, mások helyébe... meinkampo.blogspot.com/.../diszocilis-szemlyisg-ms-szval.html

Szigorúan mondva tehát, a vereor azt jelenti: „az erőlködésem [...] vagy, más szavakkal, az Örökkévalóság szimbólumainak időbeli teremtése.
ktnye.akti.hu/index.php/Emlékezet

Ennek nyelvi formája a szabad függő beszéd, más szavakkal az átképzéletes előadásmód. (Most nem tudta, mit csináljon, ezen nem lehet bemenni ...).
olvasokucko.tvn.hu/main.php?do=olvas

Így értelmezi a fogalmat többek között Sanford Kwinter is; más szavakkal fogalmazva: *pusztán matematikai értelmében, absztrakt, immateriális számítás-ként.* epiteszforum.hu/node/13418

Azaz, elfogadhatónak tűnik az is, hogy a birodalom növelte a globális jólétet, más szavakkal élve: jó dolog volt a birodalom határain belül élni. www.lemontree.hu/.../033_brit_birodalom.htm

De Gaulle szemében a nemzet érdekei messze megelőztek minden más ideológiai, [...] vagyis más szavakkal mondva: saját politikával rendelkezik a világbán. www.lemontree.hu/egyebkep/.../degaulle.htm

A fentiekből következően tehát, ha megegyeznek is két irodalomtanítási megközelítésmód esetében az oktatásra kiválasztott művek (vagy azoknak legalábbis egy része) korai lenne még azt gondolni, hogy valóban hasonlóan folyik az irodalomtanítás a két rendszerben, vagy más szavakkal mondva: hogy ugyanarról szólna az irodalomtanítás a két rendszerben. www.tanszertar.hu/eken/2006.../ggvj_0604.htm

„Egyházon kívül nincs üdvösség”, csak abban az átvitt értelemben magyarázható: „Krisztuson kívül nincs üdvösség.” De a krisztusi vagy más szóval mondva: keresztyén jelleg sem valami magától értetődő ebben a világban. boobaa.ajrg.hu/konyvek/.../29-az_anyaszentegyhaz

Ezen felül a kólában foszforsav is található, ami – képletesen fogalmazva – egyszerűen lebontja a csontot. Szervezetünkben a foszfor és a kalcium-anyagcsere... tereportsport.hu/index.../3098-kola-es-soer-hatasa-a-csontjainkra-a-szervezetre

A tárlatot Földi István bv. ezredes parancsnokhelyettes nyitotta meg. Beszédében hangsúlyozta, hogy az alkotás segíthet abban, hogy az elítéltek, szabadság után visszatáljanak a helyes úthoz, és ne kövessenek el újabb bűncselekményeket. Ezután Éles Éva bv. alezredes, klinikai szakpszichológus a képeket elemezve kiemelte, hogy a festményeken, képletesen fogalmazva, az elítéltek lelke beszél a börtönletről. www.bvop.hu > ... > Aktualitások archívum

Én is betörtem a reklámpiacra, képletesen mondva jöttem kikaparni a gesztenyét. Rögtön lenne is egy kérdésem. Ha valaki tudja, akkor homályosítson fel... en.20dollars2surf.com/hungaryan-space-magyarok-terulete-fp22.php?...

Egy hónapja és 5 napja élek képletesen mondva megfosztva a civilizációtól, azaz nincs otthon számítógépem. Már vígan otthonról, a saját kis laptopomról kéne... www.banovicsmarcsi.hu/page/2/.

Az itt bemutatott metatextémák olyan kijelentést vezetnek be a szövegbe, amely általánosan fogalmazva, tartalmilag közel áll a forráskijelentéshez. Az információadó tulajdonképpen még egyszer közli ugyanazt a gondolatot, de más szavakkal, képletesebben, világosabban, és olyan megfogalmazással, amely ismert a vevő számára, és nem okoz neki gondot a megértésben. Ez azért van így, hogy a vevő helyesen értelmezze a neki szánt közlést. Hozzá lehet tenni, hogy ebben az esetben az átfogalmazás gyakran szemantikailag sem ekvivalens az „eredetivel”, azaz bizonyos új információtöbbletet is tartalmazhat. Nézzük meg azokat a metatextémákat, amelyek az általánosítást vezetik be a szövegbe. A következő típusú szintaktikai szerkezetekről van szó: *általánosan mondva, általánosan fogalmazva, általánosabban fogalmazva, legáltalánosabban fogalmazva, általánosítva leírja, a legáltalánosabb formában, röviden mondva, röviden kifejezve, nagyjából, röviden fogalmazva* stb.

Amikor egy termelő, egy vegyész, egy feltaláló, egy iparos, – általánosan mondva – a termékgyártó elkészül termékével és megpróbálja azt a vevőjéhez eljuttatni, találkozik a csomagolóstechnológia hogyanjaival és miértjeivel, hasonló helyzetbe kerül, mint a fenti példában szereplők.
ww.opti-rm.hu/studio%20uj%20termek.htm

Más alkalommal kicsiny mozgásokkal, vagy általánosabban mondva, kicsiny változásokkal van dolgunk, melyek az egymásra rakás jól ismert törvényének hódolnak. ...
www.fil.hu/uniworld/egyetem/restricted/filtort/.../kilencedikfejezet.htm

A Tesla-transzformátor általánosan fogalmazva egy olyan transzformátor, amelynek primer és szekunder tekercse egymással rezonanciában van ...
teslakonyv.virtus.hu/?id=detailed_article

Általánosan fogalmazva: Egy logikai kalkulus nem más, mint egy formalizált nyelv vagy nyelvcsalád grammatikájának leírása, kiegészítve a szintaktikai ...
ktnye.akti.hu/index.php/Szintaktika

A körülöttünk lévő élettelen világról való ismereteink egy igen jelentős hányadát fény, általánosabban fogalmazva elektromágneses sugárzás útján szerzzük....
kgy.nava.hu/index.html?coll_id=me

Általánosítva leírja, hogy minden elmúlik. Múlандóságáról beszél.
web.interware.hu/drmsp/tetelek/Regisegek/irodalom/kberzsen.doc

A tudományos és a művészeti szaknyelv, valamint a köznyelv egyaránt ismeri a 'szimmetria' kifejezést, noha nem egészen ugyanazzal a jelentéssel használja. Minden bizonnyal egyike azoknak a terminusoknak, amelyeket az emberi elme a legfontosabb fogalmak jelölésére alkotott meg. Esetünkben ez a fogalom az 'arányosság', ami – legáltalánosabban fogalmazva – a természetben

megfigyelhető szabályosság egzakt módszerekkel való leképezését jelenti.
www.ponticulus.hu

„A szó szűkebb értelmében használt etnosz, a legáltalánosabb formában úgy határozható meg, mint olyan történelmileg kialakult emberi közösség, amely viszonylag állandó közös kulturális (a nyelvet is ideértve) és pszichikai jegyekkel rendelkezik, ezenkívül tudatában van más, hasonló közösségektől való különbözőségének.”

forum.gondola.hu/cgi-bin/ultimatebb.cgi?ubb

Röviden kifejezve a válság gazdasági gyöke a fennálló és mesterségesen tenyészített aránytalanság, amelyből folyóan egyiknek van, a másiknak – nincs. betiltva.com/new/rock-gyula-a-valsag-megoldasa

...az ideák és nemes jellemek ismeretlen volta, a rangimádás mániája, a divat még józanabbakat is bolondító ereje, a primitívebb tömeget egyaránt bolondító pofahóbortól a züllésig menő mindenféle hiúsági és testiségei ok, röviden mondva, az a nevelési mód és anyag, amely a felsőbbrendű, azaz a nemesember helyett megelégszik egyszerű és közönséges okos-ember kitermelésével, holott e kettő között oly nagy a különbség, mint az önzetlen és önző ember között... – persze akkora az eredmény is...

betiltva.com/new/rock-gyula-a-valsag-megoldasa

Röviden fogalmazva a bor nem más, mint a kiejert szőlő leve. Mégis, ami keletkezik az egy olyan anyag, amelynek egyik legjellemzőbb tulajdonsága a kimeríthetetlen változatosság...

partmagazin.hu/.../83-most-akkor-bor-vagy-nem-bor-ka-a-borban

Nagyjából arról van szó, hogy a sebesség növelésével, egy intenzitásszint fölött nagy mennyiségű tejsav termelődik az izmokban, ami egy idő után gátolja a... jakab.freeblog.hu/files/Eisenkrammer_Karoly-Edzestervezes.pdf

Az általánosítva, valamint az olyan metatextémák, mint például: egyszerűsítve, nem részletezve, a részletekbe nem bocsátkozva, a részletekbe nem menve stb. kapcsolódhatnak az olyan metaoperátorokkal, amelyek megállapítást vezetnek be a szövegbe, és kiemelik a kijelentés egyes fragmentumainak a fontosságát:

Ezt a gondolatmenetet általánosítva az mondhatjuk, hogy ugyanarra a tudásra... sem lehet ezeket a tényezőket elkülöníteni, például nem lehet megállapítani ... www.tankonyvtar.hu > ... > Pedagógia > Az iskolai tudás

Általánosítva az állapítható meg, hogy 1956. október 29. és 31. között – a fővárosi újságokon túlmenően – a szorosabb pártfelügyelet mellett szerkesztett... www.ketezer.hu/menu4/2006_10/gyarmati.html

Egyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a nyelvtant két részre osztjuk: szintaxisra, azaz mondatanra és morfológiára, amely a szófajokkal...
[hu.wikipedia.org/wiki/Morfológia_\(nyelvészet\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Morfológia_(nyelvészet))

Egyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a fájdalomérzékelésben, akár csak a többi érző idegműködéshez is, szükség van egy szenzoros egységre, amely az ingereket... www.hazipatika.com/.../A_szervezet_veszjelzese?...

Részletekbe nem menve meg kell említeni az MNB IKR-hez viszonyítva a feldolgozás gyorsaságát, a 2000. októberi, 2001. január 18-án érkezett számban a Computer Panorámából valóban az októberi szám tartalmával találkozhatunk, de a Chiből is ott van a 9. és 10., a PC Formatból, a Természet Világából a szeptemberi szám.) epa.oszk.hu/00100/00143/00037/muranyi.html

Részletekbe, idő híján nem menve, utalok Avicenna már idézett művének 6. fejezetére és Alderotti „Consiliá”-jára, ahol már a terapia részletes tárgyalása olvasható. members.iif.hu/visontay/.../schultheisz3.html

Érdeemes itt megjegyezni, hogy az általánosítást olyan metatextémák is jelezhetik, amelyek a szöveg nagyobb részeit érintő megállapításokat, illetve következtetéseket vezetnek be. Például:

T-Mobile tájékoztatása szerint általánosan azt lehet mondani, hogy igen megtartják a telefon összes alapfunkcióit firmware szinten. Ha konkrét funkcióra vonatkozna kérdés a G2 esetén, akkor lehetne igen vagy nem a válasz. Na most ebből lehet levonni a konzekvenciát...
forum.androidhungary.com/.../t-mobile-g2-touch

Általánosan lehet mondani, hogy akkor (és csak akkor!) volt sikeres a HR, ha a bekapcsolódás után kéri a tartózkodási helyet, dátumot, időt.
www.nokiaprogramok.hu/.../viewtopic.php?f=49

Ebből az egész hozzáállásból sajnos általános érvényű következtetéseket lehet levonni: 1./ A nálunk kevesebb érdekérvényesítő képességgel bíró magyar állampolgárok, nálunk is kevesebbet tudnak elérni érdekeik képviseletében, mint mi. 2./ Költői kérdésemre, vagyis: „Kellenek-e a somogyi/tanyák az uniós Magyarországnak?” a kimondatlan, de határozott válasza NEM. 3./ Kultúráltnak, a szolgálati utat betartva a dolgok nagy része egyre kevésbé intézhető. Ezért választottam a válaszadásnak ezt a félig nyílt formáját.
www.kecsetanya.hu/nyuz.html

Általánosságban azt lehet mondani, hogy a különböző betegségek elleni vakcinázásokat érdemes 2 hetes időközzel elvégezni, mert meg kell várni az első oltás utáni immunválasz kialakulását a galambokban.
postagalamb.biz/node/252

A teljes általánosítás bevezetésének a funkciójában olyan metatextémák szerepelnek, amelyek jelzik a végső összegzést. Az ilyen típusú szekvenciák általában a szöveg végén jelennek meg, de megtaláljuk őket a fejezetek, az alfejezetek, valamint a nagyobb témafejezetek után is. Ilyenkor a parafrázis az előtte szereplő anyagnak bizonyos zárt egészét öleli fel. Az összegző általánosítást az alábbi operátorok jelzik. Például: *összegezve azt lehet mondani, hogy...*, *összefoglalva, azt lehetne mondani, hogy...*, *összefoglalva azt a következtetést vonhatjuk le, hogy...*, *Összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy...*, *az eddigieket összegezve azt mondhatjuk, hogy...*, *Az eddigiek alapján azt mondhatjuk, hogy...*, *Figyelembe véve a fentieket azt állíthatjuk, hogy...*, *Befejezésül (örömmel) állapíthatjuk meg, hogy...*, *Summázva az egészet...*, *Konkludálva (tehát) annyi állapítható meg, hogy...* stb.

Tehát összegezve azt lehet mondani, hogy ennek a Parlamentnek a legfontosabb funkciója, hogy a magyar közélet koncentrált, nyilvános színpadja legyen... www.parlament.hu/naplo34/317/3170028.html

Összefoglalva tehát azt lehetne mondani, hogy a MCP modell úgy fél évszázada még realisnak tűnhetett, az ismeretek gazdagodásával azonban a matematikai modellezés új generációja lépett fel, és ezen szemszögből egyértelmű, hogy minden, a neuront mint kétállapotú rendszert leíró modell az egyszerűség csábításának enged – immár indokolatlanul. www.kfki.hu/chemonet/hun/eloado/.../fej2.html

Összefoglalva azt a következtetést vonhatjuk le, hogy – legalábbis a 280-as évektől kezdve – a hellénisztikus Egyiptom több nemzetiségű társadalom volt... www.akademiai.com/index/y776486767541217.pdf

Az eddigieket összegezve azt mondhatjuk, hogy a mobileszközöket megcélzó tartalomszolgáltatásnak törekednie kell a rövid, egyszerű megoldásra, kerülnie kell minden fölösleges elemet. Csak a legszükségesebb információkat célszerű megjeleníteni olyan formában, hogy az egyértelmű legyen, és csak a legszükségesebb adatokat kell bekérni, szintén egyértelműen. tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=4673...id...

Összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy Amszterdam előtt az előkészületek jegyében, utána pedig az eredmények egyházi-gyülekezeti továbbadása területén lázas munka, „ökumenikus csúcs” bontakozott ki nemcsak Európában, hanem hazánkban is. www.evangelikus.hu/.../201eaz-emberiseg-zurzavara-es-az-isten-udvterve-201d-2013-az-egyhaziak-vilagtanacs-a-also-vil...

Az eddigiek alapján azt mondhatjuk, hogy a 3%-os inflációs cél megfelel mind az elmélet általános iránymutatásának, mind a legjobb nemzetközi gyakorlatnak. www.mnb.hu/Resource.aspx?ResourceID=mnbfile&resourcenam...

Figyelembe véve a fentieket azt állíthatjuk, hogy a felzárkózni kívánó országoknak szükséges a technológiai követés, technológiai felzárkózás, a fejlettebb technológiába történő befektetés.

www.de-kdi.unideb.hu/download/pdf/kutatasiforum/.../Magai_Agnes.pdf

Befejezésül örömmel állapíthatjuk meg, hogy „Amszterdam 1948” körül magyarországi egyházaink benne voltak a huszadik század legjelentősebb egyházi mozgalma, az ökumené „sűrűjében”.

www.evangelikus.hu/.../201eaz-emberiseg-zurzavara-es-az-isten-udvterve-201d-2013-az-egyhaziak-vilagtanacsa-elso-vil...

Summázva az egészet: ennél olcsóbb és ráadásul környezetkímélőbb (hiszen vizet pufogok ki) autózás nincs. Illetve van. A Hybrid-motor, de az másik pénzbeni... swiftklub.hu/?page=forum&action=posts...82...

Konkludálva tehát annyi állapítható meg, hogy sem a hallgatáshoz való jog, sem az önvádra kötelezés tilalma nem abszolút, így hatókörük és alkalmazásuk mindaddig módosulhat, ameddig e jogok lényegi tilalma nem sérül, azaz összeegyeztethető a tisztességes tárgyaláshoz való abszolút joggal.

www.ajk.elte.hu/.../Kiadvanyok/.../Themis%20-%202006.%20December.pdf

Most nézzük meg azokat a metatextémákat, amelyek a korábban közölt információk pontosítását, egzaktabbá tételét jelzik. Az alábbiakról van szó: *pontosan fogalmazva...*, *egészen pontosan fogalmazva...*, *pontosabban mondva...*, *még egzaktabb módon fogalmazva...* stb.

Pontosan fogalmazva úgy mondhatnánk, hogy a műveleti definíció azon „műveletek” leírása, melyeket majd a fogalom méréséhez végrehajtunk.

tulipan.vjk.ppke.hu/modul/mcs121_NemesiAttila.rtf

Ebből az következik, hogy a rendszerváltás utáni berendezkedés lényegében megbukott. Egészen pontosan fogalmazva, a lakosság nem szereti. Nem sikerült a demokratikus átalakulás, és nem azért, mert a többség elutasítja az új formát, hanem mert a gyakorlatban nem látják működőképesnek.

index.hu/dedi/2010/04/09/egy_nagy_dedi_a_vegere/

Azért, mivel a kilencven természetes elem között ez az egyetlen, amelyet Magyarországon, pontosabban mondva Erdélyben fedeztek fel, 1782-ben. Mert az erdélyi fejedelemség jogilag nem szűnt meg Apafi Mihállyal.

hu.wikipedia.org/wiki/Müller_Ferenc_József

Mert: „Az emberi tudatosság nem más, mint a mémek hihetetlen komplexitása (vagy még egzaktabb módon fogalmazva a mémeknek az emberi agyon kifejített hatása), amit a legjobban úgy foghatunk fel, mint egy neumann-i virtuális [számító]gép működését”, ahol ennek a virtuális gépezetnek a hatékony-

sága nagy mértékben a biológiai hardvernek (vagyis az agynak) a hatékony működésén alapul. mek.oszk.hu/03700/03719/03719.htm

A fenti példákból láthatjuk, hogy a szóban forgó metatextémák olyan átfogalmazást vezettek be a szövegbe, amelynek köszönhetően az ezeket a metatextémákat megelőző „szövegrész” pontosabb, egzaktabb lett. Ezek a metatextémák általában az olyan szövegrészekben jelennek meg, ahol az adónak kétségei vannak azzal kapcsolatban, hogy a vevő a neki szánt információt helyesen, tehát szándékának megfelelően meg fogja érteni, azaz dekódolni.

Az ilyen típusú metatextémákhoz sorolhatjuk az olyan metaoperátorokat is, amelyek előrejelzik az előzőleg közölt tartalom exemplifikációját. Az általuk bevezetett példák konkretizálják a feljebb megfogalmazott megállapításokat. Például:

Példaként megemlíthetjük a biotermékeket. Amennyiben a fogyasztók a környezetbarát termékhez kiegészítő egyéni hasznot tudnak társítani, mert környezetet...

www.econ.unideb.hu/.../Competitio_konyvek_4_2_Sz_Gy_Karkus_Maria.pdf

Érdemes még egy példát adni a NOW() függvény használatára: mysql> SELECT NOW() ikon.inf.elte.hu/wiki/index.php?title=MySQL...

A megvalósítás nem bonyolult, de jelenleg layout motor függő. A WebKit esetében a következő példa illusztrálja a használt beállítás szintaxisát:

www.css-3.hu/.../gradiens-css-3-segitsegevel/

Szolgáljon erre egy példa ismét az ókori kelet világából (1), (5). Asszíria főtitkviselői, a limmuk egy-egy év tartamára foglalták el ...

csillagaszattortenet.csillagaszat.hu/.../20050210_napfogyatkozások.html

A könnyebb értelmezés kedvéért vegyünk példaként egy építőipari tevékenységet folytató kft.-t, amely egy – általános szabályok szerinti adózást választó – egyéni vállalkozó számára végez építési hatósági engedély köteles tevékenységet. Ebben az esetben a fordított adózás szabályai határozzák meg a termékértékesítésre vonatkozó áfakötelezettséget.

www.muszakilapok.hu/.../szerzodes-idopontja-es-az-adofizetes

A statisztikai alapsokaság meghatározásánál nagy körültekintéssel kell eljárni. Mondandómat az alábbi példával illusztrálok. Tegyük fel, hogy hazánkban valamilyen felmérést készítenek a családok életkörülményeiről. Ezt a felmérést szeretnék kiterjeszteni egy másik országra.

w3.atomki.hu/~zolnai/news/DENESH.HTM

Ezt, úgy vélem, a legjobban egy egyszerű példán lehetne bemutatni – a newtoni gravitációs elméleten.

nyitottegyetem.phil-inst.hu/tudfil/ktar/.../Popper.htm

Most nézzük meg azokat a textémákat, amelyek egy meghatározott ténynek, jelenségnek, megállapításnak, feltételezésnek, terminusnak, fogalomnak stb. a magyarázatát vezetik be a szövegbe. Ebben a funkcióban, úgy tűnik, a leggyakrabban használt metaoperátorok a következők: *azt jelenti, hogy...*, *ami azt jelenti, hogy...*, *jelent...*, *jelenthet...*, *ami azt jelentheti, hogy...* stb.

A kvantum fogalma azt jelenti, hogy a fizikai mennyiségek megváltozása apró lépésekben, ún. kvantumugrásokban zajlik.
www.lelekbenotthon.hu/modules.php?...

Ez azt jelenti, hogy a fény az alapenergia többszörösének megfelelő energiájú hullám-csomagocskák, ún. fotonok formájában terjed.
www.lelekbenotthon.hu/modules.php?...

Tudniillik 10 millió lakosa van. Magyarországnak. Ebből 3,5 millió nyugdíjas, ami azt jelenti, hogy a maradék 6,5 milliúnak kell elvégezni MINDENT! Hétszázezren tanulnak, ami azt jelenti, hogy a maradék 5,8 millióra marad az összes munka, de 800 ezren a kormánynak dolgoznak, így marad 5 millió. www.jogiforum.hu/forum/13/19365

Matolcsy: Brutális elvonást jelent a bankadó – a 200 milliárd forint kőbevésett, mert nagyon kell, és még 120 milliárdos megtakarítás is...
index.hu/.../nem_dontott_a_kormany_a_bankadorol/

Egereket már sikerült lefogyasztani étrendváltás és rendszeres testmozgás nélkül, ami azt jelentheti, hogy a jövőben az emberek számára, is reményt nyújthat... www.hirkereso.hu/hirgyujtemeny/.../dieta-126.html

Ez azt is jelentheti, hogy nem akar veled olyan helyre menni, ami nagyon népszerű és bármikor összefuthat ismerősséggel, főleg ismerős...
www.csakcsajoknak.hu/.../hat-jel-ami-arra-utal-hogy-a-pasid-sosem-vesz-felesegul

Érdeemes hozzátenni, hogy a fenti metatextémák tagadó alakban is szerepelhetnek. Például:

Az elsőlemezes zenekarokat, előadókat támogató Pankkk program nem szűnik meg. A zárolás nem jelenti azt, hogy megvonnák a támogatást.
<https://hirkozpont.magyarorszag.hu/.../nefmi20100630.html>

Az árvíz egy folyóvíz vízszintjének olyan mértékű emelkedése, amikor az medréből kilép. Fontos megkülönböztetni az áradástól, amikor a vízszint ugyan megemelkedik, de a mederből nem lép ki a víz. Az árvíz nem jelent feltétlenül katasztrófahelyzetet. hu.wikipedia.org/wiki/Árvíz

Természetesen ez azonban nem jelentheti azt, hogy a fennmaradó teljesítmény igényt ne kellene pótolni. Ezt a többletteljesítményt a Buderus Logatherm WPS... www.buderus.hu/ref_csomor_1.htm

A rövid távú vagy részmunkaidős állások nem jelenthetnek megnyugtató megoldást, ezért továbbra is folytatnunk kell az álláskeresőt.
blog.topjob.hu/.../megoldast-jelenthet-idoszakos-munkat-vallalni/

A szóban forgó metatextémákhoz soroljuk az alábbiakat is: *fogalmán/jelenségen azt értjük, hogy...*, *azt a követelményt értjük, hogy...*, (akkor) *ezen azt értjük, hogy...*, *úgy kell értelmezni, hogy...*, (A jelenséget) *azzal magyarázhatjuk, hogy...*, (Ezt a jelenséget) *azzal magyarázzuk, hogy...*, *interpretálhatjuk, hogy...*, *nevezzük...*, *azzal magyarázzuk...*, *interpretálhatjuk, mint...*, *Amikor azt mondjuk, hogy... arra gondolunk, hogy...*, *meg lehetett magyarázni azzal, hogy...* stb.

Ezt a jelenséget azzal magyarázzuk, hogy mindegyik üveglap a színekép bizonyos színeit elnyeli, mégpedig a kék üveglap a színekép vörös színű végén levő... www.freeweb.hu/iratok/.../RENNER09.HTM

A táplálkozási ritmus fogalmán azt értjük, hogy a szervezet számára szükséges energia- és tápanyagmennyiséget hányszorra elosztva, az egyes étkezések alkalmával milyen arányban fogyasztjuk el.
www.elelmezes.hu/szamok/07/04/20.htm

Falszifikálhatóságon azt a követelményt értjük, hogy egy teóriát vagy [...] hogy cáfolható, akkor ezen azt értjük, hogy ismerünk olyan tényt vagy érvt [..] A telepörtáció jelenségével állunk szemben – mondotta – amit már régen ismerünk. www.hrasko.com/xaknak.php?docid=10030

Az irányelv 2. cikkét tehát úgy kell értelmezni, hogy hamis pénznek a Közösségbe történő behozatala esetén nem vethető ki importadó. Ez a megállapítás nem... ccvista.taie.x.be/Fulcrum/CCVista/HU/61989J0343-HU.doc

A jelenséget azzal magyarázhatjuk, hogy az időnként feltámadó heves porviharok során tömérdek mennyiségű felszíni por kerül a bolygó gáz burkába... www.freeweb.hu/hmika/Csillag/Html/Mars.htm

Ezt a tényt úgy is interpretálhatjuk, hogy „két pont között a legrövidebb út az egyenes”, mert a háromszög-egyenlőtlenség egy speciális esete e... hu.wikipedia.org/.../Háromszög-egyenlőtlenség

Édesítőszereknek nevezzük azokat a természetes eredetű vagy mesterségesen előállított ízesítőanyagokat, amelyekkel táplálékainkat édesítjük.
www.users.broadband.hu/venyige/.../edes.htm

A természet szépségét azzal magyarázzuk, hogy isten teremtette, a szokásokat úgy legitimáljuk, hogy isten parancsolta őket, s a művészettségét isteni adományként tiszteljük. www.kfki.hu/chemonet/hun/teazo/.../heller.html

Mivel a fogyasztó nagyszámú individuumot reprezentál, ezért optimális döntése meghozatalakor a kibocsátást (y) adottnak tekinti. Ezért ezt úgy is interpretálhatjuk, mint a pénzügyi szektor externális hatását, amelyet a fogyasztó fogyasztási döntésére gyakorol.

epa.oszk.hu/00000/00017/00008/0903.html

Amikor azt mondjuk, hogy az ember önmagát választja, arra gondolunk, hogy mindegyikünk önmagát választja, de ezzel együtt arra is, hogy önmagával együtt választja az összes többi embereket is.

csupaaa.blogter.hu/tag/exisztencializmus

Egy ideig a táguló világegyetemmel kapcsolatos problémákat jól meg lehetett magyarázni azzal, hogy a tér görbültsége miatt az Univerzum „véges de határtalan”. Magyarán: egy négydimenziós térben zárt gömböt kell elképzelniünk, ami egyre tágul, de rajta kívül nincs semmi.

vilagegyetem.nolblog.hu/.../Hny_Galaxist_Itunk/

A megfogalmazást bevezető metaoperátorokhoz fogjuk sorolni azokat a szekvenciákat is, amelyek explicit információt tartalmaznak a bevezetett tartalom értelmezésének a módjáról. Például: *explicitebben fogalmazva...*, *statisztikailag értelmezhető...*, *intuitív módon értelmezve...*, *átlagosan értelmezve...*, *formálisan fogalmazva...*, *képletesen fogalmazva...*, *hagyományosan értelmezve...*, *elméletileg megközelítve...*, *elméletileg véve...* stb.

Explicitebben fogalmazva, Saul érve egy olyan nézőpontváltáson alapul, amely megengedhetetlen. Ezt az olvasatot csak azért találjuk intuitíve plauzibilisnek, mert ismerjük... epa.oszk.hu/00100/00186/00021/pdf/forrai.pdf

A kérdőíves felmérés eredményét statisztikailag értelmezhető táblázatokban foglaltuk össze, oly módon, hogy minden kérdésről, ami szerepelt a...

www.hier.iif.hu/hu/letoltes.php?fid=kutatas_kozben/168

Erős fékezéskor vagy a blokkolásgátló működésbe lépésekor ugyanis megnövekednek a hátsó lámpatesten átvilágított felületek, a mögöttes járművek vezetői pedig, ezt intuitív módon vészfékezésésként értelmezve és idejében fékezve értékes fékutat nyerhetnek.

www.mtv.hu/modernkepmesek/cikk.php?id=106948

Ez azonban csak átlagosan értelmezve van így, hiszen a személyijövedelemadó-törvény változásai (gyermekkedvezmény bevezetése, alkalmazotti kedvezmény...) a-munkaado-lapja.cegnet.hu/1998/.../amit-ma-megtehatsz

Formálisan fogalmazva megkülönböztetjük a lehetséges megoldások F halmazát (vagy valamely kiválasztott részhalmazát), és a reprezentációban...
www.inf.u-szeged.hu/~cimreh/lok.pdf

Ezen felül a kólában foszforsav is található, ami – képletesen fogalmazva – egyszerűen lebontja a csontot. Szervezetünkben a foszfor és a kalcium-anyagcsere finoman összehangolva működik.
tereportsport.hu/.../3098-kola-es-soer-hatasa-a-csontjainkra-a-szervezetre

E tanulmány a népművészet fogalmát hagyományosan értelmezve, a populáris kultúra vizuális műfajait figyelmen kívül hagyja.
www.sulinet.hu/.../010_A_romaniai_magyar.htm

Elméletileg megközelítve: Szerintem az egyik igen komoly küzdelem a szervezet számára éppen az ásványi anyagokért és nyomelemekért folyik.
www.bio-holding.hu/index.php?category=items

Mivel a vers ütemei is hosszú és rövid időrészekből, egyszersmind súlyos és súlytalan mozzanatokból állnak, elméletileg véve, a legtermészetesebb módja az lenne a verselésnek, ha a vers hosszú és rövid, továbbá súlyos és súlytalan helyeire olyan szótágok kerülnének, melyek már a természetes beszédben is megfelelő tulajdonságokkal bírnak: hosszú és súlyos versmozzanatot hosszú és hangsúlyos szótágok fejeznének ki, rövid és súlyos mozzanatot rövid és súlyos szótaggal stb. www.kislexikon.hu/prozodia.html

A cikkben tárgyalt metatextémák bevezetik a szövegbe a korábban közölt információk átfogalmazását, átszerkesztését. Ez a nyelvi művelet érintheti a szövegnek az ezeket a metatextémákat megelőző bizonyos fragmentumait vagy néha az egészét is. A parafrázis kifejezés szemantikailag azonos vagy megközelítőleg azonos lehet a forráskifejezéssel, általánosíthatja, pontosabbá, konkrétabbá teszi azt, valamint úgy jelenik meg, mint a parafrázis kifejezésnek a magyarázata, illetve interpretációja.

SZAKIRODALOM

- Antos, Gerd 1982. Grundlagen einer Theorie des Formulierens. Niemeyer, Tübingen.
- Bañcerowski Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2010. A metaszövegről és az intertextuális metaszövegbeli operátorokról. *Magyar Nyelvőr* 2: 183–95.
- Bednarek, Adam 1987. Wykładniki leksykalne ekwiwalencji. *Analiza semantyczna wyrażení typu czyli.* Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń.
- Dutka, Anna 1992. Przeformułowanie w dyskursie. Funkcje i wykładniki. *Pamiętnik Literacki.* 4. Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Gajewska, Urszula 2004. *Metatekstemy w języku nauk ścisłych.* Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.

- Gülich, Elizabeth – Kotschi, Thomas 1983. Les Marqueurs de la reformulation paraphrastique. *Cahiers de linguistique française*. Nr 5. Genève.
- Kiss, Sándor 2009. A parafrázis a mondat és a diskurzus nyelvtanában. In: Keszler Borbála – Tát-
rai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Segédköny-
vek a Nyelvészet Tanulmányozásához. 88. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Bañcerowski Janusz
ELTE BTK
Szláv és Balti Filológiai Intézet

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

Metatextemes (i.e., metaoperators introducing text-internal reformulation)

The present paper discusses reformulation, a linguistic operation that the information sender performs with the communicative intention of facilitating the reception of information and by paraphrasing pieces of information that s/he offered earlier in a different form.

The focus of the paper is the use of metatextemes, that is, of items that introduce the reformulated/paraphrased pieces of information. That linguistic operation may concern certain fragments of the preceding text, or sometimes all of it. The paraphrase may be semantically identical or near-identical to the source expression, may be more general, more accurate, or more specific, and it may also occur as an explanation or interpretation of the expression paraphrased.

Keywords: reformulation, paraphrase, metatexteme, metatext operators

1. Bevezetés

Tanulmányomban a mai magyar köznyelv új szavainak és kifejezéseinek szemantikai alapú vizsgálati módját mutatom be: felvázolom e lexémák és frazémák jelentésszerkezetének kognitív szemantikai vizsgálati lehetőségeit. A neologizmusok szemantikai felépítésében megfigyelhető metaforikusságot, metonimikusságot, illetve a fogalmi terek ötvöződését tárgyalom, elsősorban Kövecses (2005), Fauconnier–Turner (2008), Lakoff (2008), illetve Tolcsvai Nagy (1996) alapján.

Figyelmemet elsősorban az irányította a köznyelvben megjelenő új szavak és kifejezések kognitív szemantikai szempontú vizsgálatára, hogy – mint azt a gyűjtés során sok esetben tapasztaltam – nagy szerepe van egy-egy új elnevezés megszületésében és életben maradásában annak, hogy milyen mentális folyamatok, megérzési stratégiák és asszociációk kapcsolódnak az új szóhoz vagy kifejezéshez.

Korpuszom anyaga több forrásból – napi- és hetilapokból, plakátokról, reklámokból és az internetről, a rádióból és a televízióból – származik. A gyűjtés jelen-

leg is tart, ugyanakkor fontosnak tartom a korábbi adataim sorsának figyelemmel kísérését is: 1) Megmarad-e nyelvünkben az adott szó vagy kifejezés, vagy eltűnik néhány év alatt? 2) Milyen szemantikai felépítés jellemzi a gyűjtött szavakat, kifejezéseket? 3) Megfigyelhetők-e jelentésváltozások a használatukban, helyesírásukban stb.? 4) Ha igen, ezek milyen jellegűek? 5) Hogyan vélekednek a magyar anyanyelvű válaszadók ezekről az újdonságokról? Stb. A kérdések közül most a másodikkal foglalkozom, az új szavak, kifejezések szemantikai felépítésével.

2. A neologizmus fogalmának definiálása

Az új szavakat és kifejezéseket szokásosan neologizmusoknak nevezzük. Keletkezésükről, létrejöttük okairól Zsemlyei János a következőket állapítja meg: „A neologizmusok egyrészt amiatt jönnek létre, mert a megismerés fejlődik: a megismert új fogalmakat, dolgokat meg kell nevezni, másrészt a kifejezést szüntelenül megújítani igyekvő költői lelemény hívja életre őket” (Zsemlyei 1996: 24).

Annak pontos meghatározása azonban, hogy milyen lexémákat és frazémákat nevezhetünk „neologizmus”-nak, korántsem problémamentes. Rendszerező munkájában (2003) Minya Károly a következőképpen ír róluk: „a neologizmus fogalmának, mivoltának meghatározása problémát okoz. Sokféle nyelvi tényre vonatkoztatva használjuk a neologizmus elnevezést, s ezeket a nyelvi jelenségeket nehéz egyetlen, valamennyit felölelő meghatározásba belesűriteni” (Minya 2003: 13). A jelenség meghatározásával a lexikológia és a lexikográfia foglalkozik, de számon tartja hagyományosan a stilisztikai szakirodalom is: a *Stilisztikai lexikon*ban ezt a definíciót olvashatjuk: „A neologizmusok azok az új szavak, kifejezések, jelentésárnyalatok, nyelvtani formák, amelyekkel a nyelv, a társadalmi viszonyok és a gondolkodás fejlődésével párhuzamosan, állandóan gazdagodik” (Szathmári 2004: 154–5), az újonnan megjelent *Alakzatlexikon* (szerk. Szathmári István 2008) pedig még részletesebben ismerteti a jelenséget: „nyelvi újítás; azok a nyelvrendszerben korábban nem létező új és megújított szavak, kifejezések, jelentésmódosulások, nyelvtani formák, amelyekkel a nyelv – a társadalmi viszonyok, a gondolkodás, a tudomány és a technika fejlődésével párhuzamosan – állandóan gazdagodik. Ezek a nyelv történetének minden korszakában jelentkezhetnek ösztönös vagy tudatos módon” (Kozocsa 2008: 423). Ezekből a definíciókból kiemelendő a társadalmi és a gondolkodásbeli viszonyok változása az új szavak és kifejezések vizsgálatakor, hiszen ezekkel a dimenziókkal a későbbiekben figyelemmel lehet kísérni a korábban keletkezett neologizmusok sorsát. A nyelvet használó közösség gondolkodásának megfigyelése pedig a kialakult és a kialakulóban levő új szavak és kifejezések szemantikai vizsgálatára ad lehetőséget. Kiemelendő az a tény, hogy nap mint nap keletkeznek új szavak, kifejezések, jelenségek; ez jól mutatja, hogy a neologizmusok szemantikai vizsgálata mennyire elengedhetetlen és szükséges. Ugyanakkor bizonyos megközelítési nehézségekre is következtetni enged: mivel újabb és újabb szavak és kifejezések bukkannak fel a magyar nyelvben, módszertani nehézségként kell számolnunk azzal a folyamatosan változó ténnyel, hogy egy adott időben, a nyelv és a nyelvet használó közösség gondolkodásmódjának egy

adott állapotában mit tekintünk még neologizmusnak, és mely lexémákról és frazémákról állítjuk azt, hogy elterjedtségük, meghonosodásuk már olyan mértékű a nyelvben, hogy nem tekinthetők neologizmusnak az adott időpontban.

3. Vizsgálati módszerek, lehetőségek

A neologizmusok hagyományos csoportosítására többféle rendszer is kialakult: Zsemlyei János és *A mai magyar nyelv* című egyetemi tankönyv négy csoportot (új szavak, fogalmi neologizmusok, jelentésbeli neologizmusok, formai neologizmusok) különített el a neologizmusok rendszerén belül (Zsemlyei 1996: 25). Ez a csoportosítás azonban gyakran átfedésekhez, a szempontok keveredéséhez vezetett.

Minya Károly *Mai magyar nyelvújítás* című könyvében a bizonytalanság feloldására azt javasolta, hogy a neologizmusokat két fő szempont szerint csoportosítsuk: 1) a neologizmusok keletkezésének célja: szükségszerű, gyakorlati céllal létrejövő neologizmusok; stilsztikai, neologizmusok, „egyszeri előfordulások” (Minya 2003: 16); 2) a neologizmusok keletkezésének módja (Minya 2003: 14).

A köznyelvi új szavak és kifejezések természetesen jelentésük alapján is csoportosíthatók: a fenti meghatározások nyomán elkülöníthetünk a kultúra, a technika, a tudomány stb. körében megjelenő neologizmusokat – erre is látunk példát Minyánál (közgazdaság és kereskedelem, politika és társadalom, üzlet- és vállalkozáselnevezések, technika, kultúra, sport, egészség, étkezés, szórakozás, egyéb, digitális nyelvújítás) (Minya 2003: 36–58).

A neologizmusok vizsgálatára, létrejöttük okainak kutatására dolgozatomban egy másik lehetséges vizsgálati módot vázolok: mint arra fent már utaltam, a létrejövő új szavak és kifejezések szerkezetében kimutatható szemantikai viszonyok tanulmányozásával következtetni lehet arra, milyen körülmények, nézőpontok, gondolkodásbeli jellemzők motiválták a nyelvhasználókat arra, hogy adott időpontban elkezdjék használni az új alakulatot. A következőkben három ilyen lehetséges szerkezetet, vizsgálati módot mutatok be példákkal.

4. A neologizmusok szemantikai felépítése

4.1. Metaforikusság

A köznyelvben igen nagy számban megjelenő új szavakat és kifejezéseket, azok későbbi „életét” vizsgálva felmerül a kérdés: miért érezhető az egyik neologizmus találóbbnak, sok esetben képszerűbbnek, frappánsabbnak egy másiknál, és miért gyökeresedik meg emiatt a köznyelvben, miközben egy másik eltűnik? Mindebben feltehetően nagy szerepet játszik a megjelenő szó vagy kifejezés szemantikai felépítése. A mai magyar köznyelvben megjelenő neologizmusok közül igen soknál megfigyelhető, hogy metaforikus jelentésszerkezettel rendelkeznek – és ez háttal lehet az „életképességükre”, későbbi fennmaradásukra is. A következőkben

összefoglalom a metaforizációval kapcsolatos megközelítéseket kiemelten bemutatva a kognitív metaforaértelmezést.

A metaforákkal, a metaforikusság megjelenésével kapcsolatban már a 20. század közepén írt tanulmányában (magyarul: 1990) foglalkozott Max Black: ő három elméletet ismertet: 1) a metafora helyettesítésemélete szerint egy kifejezés használata akkor metaforikus, ha jelentése eltér a helyestől vagy a normálistól; olyan kontextusban használjuk, amely lehetővé teszi, hogy a nem helyénvaló, abnormális jelentést feltételezzük, és visszavezessük a helyes jelentésre. 2) A metafora hasonlításelméletének hívei szerint a metafora az alapját képező analógia vagy hasonlat megjelenítéséből áll; a metafora tehát sűrített hasonlat vagy hasonlítás. 3) Az interakcióelmélet „együttesen felidéződő” és „interakcióba lépő” gondolatokat hoz létre a befogadóban, aki egy szó vagy egy kifejezés metaforikus használatánál a szó szerinti használatok jelentéstartalmának csak egy válogatott csoportját veszi figyelembe (Black 1990: 436–45).

Kövecses Zoltán megállapítja, hogy az ilyen szemantikai jelentésviszonyokat hordozó szavaknak és kifejezéseknek jóval nagyobb szerepe van a köznyelvben és a hétköznapi nyelvhasználatban, mint azt korábban gondolták: „a metaforákat a köznapi emberek is a legkisebb erőfeszítés nélkül használják (anélkül, hogy ennek tudatában lennének), ez nem csupán a különlegesen tehetséges emberek kiváltsága” (Kövecses 2005: 14). Kiemel egy másik fontos tényezőt, a motivációt is, és felhívja a figyelmet arra, hogy „a metaforák léte nem a megjósolhatóságon, hanem a motiváción múlik. A metaforák nem jósolhatók meg, de lehetnek motiváltak” (Kövecses 2005: 79). Alapjukat, vagyis a lehetséges forrástartományt pedig „az emberi tapasztalatok korrelációja, a két fogalom közös biológiai vagy kulturális gyökerei, szubjektív hasonlóságok és mások” határozzák meg (Kövecses 2005: 81).

George Lakoff és Mark Johnson 1979-ben írt könyvükben (*Metaphors We Live By*) a metaforával kapcsolatban megállapított jellemzők közül több eredmény is „kiállta az idő próbáját”, és mai ismereteink szerint is helytállóak – mutat rá Lakoff 2008-ban. A neologizmusok vizsgálatának szempontjából is releváns tényezők Lakoff felsorolása nyomán a következők: a metaforák fogalmi leképezések, és nem pusztán nyelvi kifejezések. Az úgynevezett konvencionális, állandó metaforikus leképezéseknek igen gazdag rendszere van. Ez a rendszer fizikálisan az emberi agyban létezik, és a metaforikus leképezések tipikusan fogalmi területeken át érvényesülnek (pl. a VONZALOM = FORRÓSÁG). Leképezés történhet egy speciális esetből egy általánosabb eset felé; elmondható, hogy a metaforikus leképezések részlegeseek. A leképezések a forrástartomány keretére is hatással vannak, ilyen módon a forrástartományok struktúrái a céltartományt magyarázzák (Lakoff 2008: 24, fordítás tőlem).

A metaforikus nyelv a fogalmi metaforákat hívja segítségül: a legtöbb fogalmi metaforát tudattalanul, automatikusan tanuljuk meg és használjuk, és a fogalmi metaforákat a valóság definiálójaként fogadjuk el. Egy fogalmi metafora segíthet egy szó megértésében, még akkor is, ha az a szó nem ismerhető fel a metafora forrástartományában. Ugyanakkor igaz az is, hogy ugyanannak a metaforának az aspektusait számos különböző nyelvi kifejezés képes kifejezni. Megállapítható, hogy

bizonyos metaforák az emberi testtel kapcsolatos korrelációkon keresztül érvényesülnek (pl. a TÖBB = FENT).

A szerzőnek a *The Contemporary Theory of Metaphor* című munkájából még egy, a jelen téma szempontjából fontos megállapítását emelendő ki: a komplex metaforák egyszerű metaforákból és hétköznapi kereteből épülnek fel (Lakoff 2008: 24–5).

A Gilles Fauconnier – Mark Turner szerzőpáros *Rethinking metaphor* című tanulmányában (2008) hangsúlyozza: napjainkban már „gazdagabb és mélyebb megértés birtokában vagyunk arról a folyamatról, amely a metafora kérdéskörébe tartozik, mint korábban” (Fauconnier–Turner 2008: 53, fordítás tőlem). Tanulmányuk fontos megállapítása, hogy a fogalmi metaforák (pl. AZ IDŐ PÉNZ, AZ IDŐ TÉR) olyan mentális konstrukciók, amelyek sok teret és leképezést is tartalmaznak. Ezek az integrált hálózatok mindig egyfajta keveréket alkotnak, a nyelvhasználók pedig képesek arra, hogy egyszerre akár több kidolgozott hálózatot is működtessenek, megfelejtsenek (ebben nagy szerepe van a fent említett állandó, konvencionális hálózatoknak is) (Fauconnier–Turner 2008: 53–54).

Fontos különbség tehát a korábbi metaforaelméletekkel szemben az, hogy az újabb kutatásokban nagy hangsúlyt kap az integrált hálózatok hatóereje is, amelyek segítségével igen alapvető és látványos leképezések elaborálhatók (pl. TÉR → IDŐ) (Fauconnier–Turner 2008: 54). Ezek a hálózatok gyakran a blending jelenségében dolgozódnak ki (lásd később).

A neologizmusok vizsgálatakor megállapítható tehát, hogy a köznyelvben feltűnő új szavak és kifejezések metaforikus volta igen nagy mértékben befolyásolhatja a megértés sikerességét, a megértési folyamat gyorsaságát, és – nem utolsósorban – azt is, hogy mennyire lesz „életképes” a neologizmus a jövőben.

A következőkben bemutatok néhány olyan példát az elmúlt években gyűjtött neologizmusok közül, amelyek szemantikai szerkezetében metaforikus jelentésvizonyok mutathatóak ki.

adathalász: 'a pénzügyintézetek ügyfeleinek (titkos) adatait (pl. internetes belépési kódjait) jogtalanul eltulajdonító (kicsaló) személy vagy szervezet'. Az összetételben szereplő *halász* utótag a 'valamit fogás'-ra utal, esetünkben azonban nem halról, hanem adatok fogásáról van szó: ahogyan a halak elhelyezkednek élőhelyükön (tóban, folyóban, tengerben), úgy találhatók meg az adatok az internet „tengerében”. A metafora alapja tehát AZ INTERNET (AZ ADATOK) TENGER(E).

kamillázik: 'néz, szemlél, csodálkozik'. Ez az ige a kamilla virágának ismeretében érthető meg: a csodálkozó ember tágra nyitott szemei ugyanolyanok, mint a kinyílt kamillavirág. A szemgolyónak a virág közepe, a szempilláknak pedig a virág szirmai feleltethetők meg, a neologizmus metaforikus alapja tehát A SZEM VIRÁG.

leolt: 'elhallgattat'. Ez a neologizmus AZ EMBER GÉP metaforán alapul. Ha azt akarjuk, hogy egy gép, egy berendezés (például lámpa) ne működjön tovább, és ezért megszakítjuk működését, ezt az igét használjuk a folyamat kifejezésére.

A *leolt* ige új jelentését bizonyítja az is, hogy még nem szerepel 'elhallgattat' jelentésben sem az ÉKsz.²-ben, sem a Magyar nemzeti szövegtárban. Értelmezése a metafora alapján a következő: az ágens úgy hallgattat el valakit, mint ahogyan a lámpát oltja le – a korábbi világosság helyett tehát sötét, az emberi hang (beszéd) helyett pedig csönd lesz.

levág, illetve *vág*: 'megért, felfog'. A szó fogalmi alapját AZ EMBERI ELME VÁGÓSZERSZÁM fogalmi metafora adja. A *vág* igének korábban is használatos volt egy hasonló jelentése: *vág az esze* 'nagyon jól ért, tud valamit' (ÉKsz.² 2003: 1416), napjainkban azonban egyre többször lehet hallani igeikötős alakjában is, illetve nemcsak abban az esetben, ha valaki különösen jól ért valamit, hanem általános 'értés, felfogás' jelentésben is. Gyakori kérdésben: „Vágod?”

trójai program: 'magát hasznosnak álcázó kártevő számítógépes program, amely a felhasználó számára észrevétlenül lép működésbe, és kárt tesz a rendszerben, például fájlokat töröl, meghajtót formáz, vagy kéréstelen küldeményeket juttat el a felhasználóhoz'. A kifejezés metaforikusságát az adja, hogy a trójai falóhoz hasonlítják ezt a számítógépes programot. A program ugyanis ugyanúgy, rejtett módon juttat el nem kívánt dolgokat a felhasználóhoz, mint ahogyan a falóból előmászó katonák jelentek meg a városban a trójai háború idején.

trolibőrönd: 'kerekeken guruló, fogantyúnál fogva húzható bőrönd'. Az angol *trolley suitcase* ('villamosbőrönd') elnevezésből ered, a magyarban azonban nem *villamos*-, hanem *troli*- előtaggal jelent meg. Az elnevezés alapját az a hasonlóság adja, amely ennek a bőröndnek a két fő jellemzője is egyben: ugyanúgy kerekeken gurul, mint ahogyan a trolibusz (illetve eredetileg a villamos), és van egy olyan tartozéka (a merev műanyagból, illetve fémből készül fogantyúja), amely a trolibuszhoz (villamoshoz) teszi hasonlónvá.

4.2. Egy másik megközelítési mód: a blend

Egy másik, újabb megközelítési mód, a *blending* ('elegyítés, vegyítés') elmélete más módon ábrázolja az egymáshoz kapcsolódó elemek viszonyát: a jelenség úgy alakul ki, hogy a gondolkodás és a beszéd során egymással kapcsolatban álló kis fogalmi egységeket hozunk létre, amelyek segítik a megértést. A *blend* esetében két bemeneti mentális tér (input spaces) részeit kapcsoljuk össze egy közös helyen. A bemeneti terek a *blend* terében kapcsolódnak össze; ehhez az úgynevezett generikus tartomány (generic space) nyújthat segítséget. Jellemző erre a tartományra, hogy fakultatív, és a hálózat minden tagjára jellemző tulajdonságokat tartalmaz. Az *elegyítés* tartománya (*blended space*) ezzel szemben már bizonyos kiválasztott aspektusokat, „szeleteket” tartalmaz az egyes bemeneti terekből (Coulson–Oakley 2003). Mint arra Grady, Oakley és Coulson tanulmányukban rámutatnak, a Fauconnier–Turner-féle elképzelés „a fogalmi metaforaelméletnek (CMT, conceptual metaphor theory) sok aspektusát tartalmazza” (Grady–Oakley–Coulson

1999: 101, fordítás tőlem). A fogalmi metaforaelmélet „mentálisreprezentáció-párok közti viszonyokat rögzít” (Grady–Oakley–Coulson 1999: 101), míg a blendingelmélet (BT, blending theory) több mint két mentális reprezentációt is képes összekapcsolni. A mentális terek sokkal rugalmasabbak, dinamikusabbak, mint a metaforaelmélet tartományai; ugyanakkor igaz az is, hogy „egy mentális tér rövid távú képződmény, amelyet egy bizonyos tartomány általánosabb és stabilabb tudásstruktúrája »táplál«” (Grady–Oakley–Coulson 1999: 103, fordítás tőlem).

A mentális terek összekapcsolásának másik nagy előnye, hogy sokkal több kapcsolódási és változási lehetőséget biztosítanak a mentális reprezentációk között, így kialakulhat az úgynevezett emergens szerkezet, amely lehetőséget biztosít a folyamatosan létrejövő asszociációkra is. George Lakoff az optimális blend ismerveit a következőkben határozza meg:

- a) integráció: a blendben szereplő forgatókönyv jól integrált forgatókönyv kell, hogy legyen;
- b) háló: a blend és a bemeneti terek között szoros kapcsolatoknak kell fennállniuk;
- c) kibontás: fontos, hogy könnyen rekonstruálhatók legyenek a bemenetek és a kapcsolatok hálózatai;
- d) topológia: a blendben szereplő elemeknek ugyanolyan típusú viszonyokban kell szerepelniük, mint a bemenetben szereplő megfelelőik;
- e) jó ok: ha feltűnik egy elem a blendben, jelentéssel kell bírnia;
- f) metonimikus leszűkítés: az azonos bementi térből származó elemeknek a lehető legközelebb kell kerülniük egymáshoz a blendben (Lakoff 2008: 31–2, fordítás tőlem).

A korpuszban szereplő szavak között szép számmal találhatók olyanok, amelyek kialakulása, szerkezete a blending elméletével is megmagyarázható. Az így keletkezett lexémák és frazémák tehát azért, hogy két (vagy akár több) fogalmi teret ötvöznek, a hallgatónak/olvasónak lehetőséget adnak arra, hogy a szót hallva/olvasva mindegyik forrásfogalomra asszociáljon. Ez egyrészt a hatásosság, a figyelemfelkeltés szempontjából hasznos, másrészt a gazdaságosság igényét is maximálisan kielégíti (gondoljunk arra, hogy egy üzlet vagy egy internetes oldal elnevezésekor mind a jó hangzás, mind a név hossza milyen fontos szempont).

Ez a hatásosság, illetve a fent említett emergens szerkezet létrejötte is magyarázhatja azt, amit 2008-ban és 2009-ben végzett kérdőíves felméréseim során tapasztaltam: azoknak az új szavaknak egy részét, amelyek szemantikai szerkezete a blending jelenségével is magyarázható, az adatközlők igen nagy százaléka felismerte, illetve megfejtette a jelentését (például a *csokoholista* szót az *alkoholista*, *kokainista* stb. mintájára a vizsgált négy korcsoportnak átlagosan 54%-a) (Sólyom 2009b). Előfordult azonban az is, hogy a megadott neologizmust nem a valódi jelentésének megfelelően értelmezték: ez történt például a *tanorexiás* esetében. A szó az angol *tan* ('napbarnított') előtagból és egy magyar utótagból áll: a magyar anyanyelvű adatközlők azonban a *tanul* igére, illetve ennek szócsaládjára asszociáltak, és ennek megfelelően azt feltételezték, hogy a szó valamilyen tanulási prob-

lémát, rendellenességet jelent. Ebben az esetben a különböző bemeneti terekből kikerülő elő- és utótagok különböző nyelvekből származtak; a magyar anyanyelvű nyelvhasználók pedig sok esetben a magyar utótag miatt magyar előtagot feltételeztek, így próbálva megfejteni a szó jelentését.

Az alábbiakban néhány olyan lexémát mutatok be a gyűjtött korpuszból, amelyekben a blending folyamata is kimutatható (a szó vagy kifejezés után olvasható annak kikövetkeztetett jelentése).

barnárium: 'a *szolárium* újabb elnevezése'. Ebben az üzletelnevezésben a *barna* melléknév és az *-árium* képző összekapcsolódását figyelhetjük meg oly módon, hogy a szótó szövegi magánhangzója és a szuffixum szókezdő magánhangzója – azonosságuk miatt – összeolvad. A képző ráadásul felidéz bennünk egy másik szót, a *szoláriumot* is. A két fogalom ugyanazt jelenti, a *barnárium* tulajdonképpen a másik szó magyarítása. A jelentésbeli hasonlóságon túl kiemelendő, hogy a *barnárium* előtagja magyar szó, ellentétben a *szoláriuméval*. (Ráadásul a neologizmusban érezhető egyfajta előzmény-következmény kapcsolat is, hiszen a *barna* előtag az üzletbe betérő vendégek célját, a végeredményt fejezi ki – így e blendnek metonimikus alapja van.)

csokirály: 'édességeket árusító üzlet neve'. Ebben a neologizmusban két szó, a *csoki* és a *király* szavak keveredése figyelhető meg. Az elnevezés leleményességét mutatja az is, hogy – a jelen listában szereplő szavak között egyedülként – több szót is felidéz: a feliratot felolvassva egyaránt felidéződik a *csokikirály* és a *csókkirály* szó.

csokoholista: 'mániákus csokoládéevő'. Ebben a szóban a *csokoládé* szó rövidült alakjához járult a *-holista* toldalék. A *csokoholista* angol megfelelője a *chocolistic*, tehát az angolban is hasonló szerkezetű a szó. Az *-ista* képző sok más, a magyar nyelvben gyakran használt szóhoz hasonlóan a cselekvést végrehajtó személyt nevezi meg. Az angolban a *-holic* végződés más, újabb keletű szavak végén is megtalálható, úgymint *danceaholic*, *workaholic*, *sexaholic*, *sugarholic* (forrás: Wictionary, *-holic* címszó). E szavak mind olyan személyekre utalnak, akik túlzott mennyiségben fogyasztanak vagy tesznek, gyakorolnak valamit. A *magyar nyelv szövegmutató szótára* szerint hasonló végződésű szavak a magyarban az *alkoholista* és az *antialkoholista* (SzóvSz. 77–8). A *csoko-* előtag és a *-holista* utótag összekapcsolódásakor megjelenő fogalmi terek és az általuk felidézett asszociációk segítségével pontosan érthetővé válik, hogy a csokoholista olyan személy, aki csokoládéből eszik többet a kelléténél. Mint arra fentebb már utaltam, a felidézett asszociációk a kérdőíves felmérés során is nagymértékben hozzásegítették az adatközlőket ahhoz, hogy felismerjék e szó jelentését.

Tokajicum: borpincészet neve. Az üzletnévben megjelenik egyrészt a forgalmazott termék neve (amely maga is metonimikus, hiszen csak a *Tokaji* szerepel itt), és egy latin képző, a *-cum*. Az így létrejövő cégnevet hallva egyaránt asszo-

ciálhatunk az *unikum* ('egyedüli példány') szóra, az *Unicum* ital elnevezésére, és nem utolsósorban a *hungarikum* szóra is.

videoárium: 'a videokölcsönző újabb elnevezése'. Ennek az üzlettípusnak a régebbi és gyakoribb elnevezése a *videotéka*. Ebben a neologizmusban megmaradt a *video-* előtag, és – rendhagyó módon – ehhez kapcsolták az *-árium* utótagot, felidézve a *bronzárium*, *szolárium*, *tropikárium* stb. szavakat.

4.2. Metonimikus jelentésviszonyok

A vizsgálat során egy másik alakzat, a metonímia (illetve a metonimikus nyelvi kifejezések) előfordulásával is számolnunk kell. Mint arra Anna Papafragou Lakoff nyomán utal, a metonímia „nem nyelvi dolog, hanem olyan konceptuális vagy kognitív alakulat, amelyet egy nyelvi dolog fejez ki” (Papafragou 1995: 3, fordítás tőlem). Ez a kognitív alakulat megfelel egy „metonimikus modellnek”, amelynek a következő tulajdonságai vannak (Papafragou 1995: 3):

- a) Van egy A célfogalom, amelyet valamilyen célból egy adott kontextusban meg kell érteni.
- b) Adott egy konceptuális szerkezet, amely tartalmazza A-t és egy másik fogalmat, B-t is.
- c) B vagy a része A-nak, vagy szoros asszociáció fűzi hozzá az említett konceptuális szerkezetben. Tipikus esetben B választása egyedi módon meghatározza A-t az adott szerkezetben.
- d) A-hoz képest B vagy könnyebben megérthető, felismerhető, könnyebb rá emlékezni, vagy az adott kontextusban az adott célra éppen alkalmasabb.
- e) A metonimikus modell bemutatja, hogyan kapcsolódik egymáshoz A és B az adott konceptuális szerkezetben. Viszonyukat B-nek A-hoz kapcsolódó funkciója határozza meg.

„A metonimikus modellek tehát az idealizált kognitív modellek (ICM-ek) alváltozatai. Alapjukat az emberi tapasztalat tárgyainak közvetlen fizikai vagy oki asszociációi adják, melyeket egy egyszerűbb konceptuális szerkezetben képezünk le; e tekintetben különböznek a metaforikus modellektől, melyek különböző konceptuális területeken levő elemeket kapcsolnak össze” (Papafragou 1995: 3–4, fordítás tőlem).

Antonio Barcelona kiemeli még a két területet összekötő pragmatikai funkciót: „A metonímia egy kognitív terület (domain), a forrás leképezése egy másik területre, a célra. A forrás és a cél ugyanabban a funkciójú területben helyezkedik el, és pragmatikai funkció köti őket össze, így a cél mentálisan aktiválódik” (Barcelona 2002: 246, fordítás tőlem). A metonímiák tehát „leképezések», olyan értelemben, hogy a forrásterület a célterülethez oly módon kapcsolódik, hogy hozzátesz egy nézőpontot. Vagyis a célterület a forrás által sugallt nézőpontból értelmezhető” (Barcelona 2003: 84, fordítás tőlem).

Gilles Fauconnier hasonlóan „a pragmatikai funkció leképezésének” nevezi a metonímiát (Fauconnier 1997: 11, idézi Barcelona 2003: 84, fordítás tőlem).

Kövecses Zoltán szintén a Lakoff által idealizált kognitív modellnek (ICM) nevezett területre hivatkozva magyarázza a metonímiát: „a közvetítő entitás akkor biztosít mentális elérést a célentitáshoz, ha a két entitás ugyanabba, a Lakoff által idealizált kognitív modellnek (IKM, angol rövidítése szerint ICM) nevezett tartományba tartozik” (Kövecses 2005: 149).

A metonímia és a metafora kapcsolatban is lehet egymással: előfordul az, hogy a fogalmi metaforák metonimikus viszonyokon alapulnak, sőt, „sok esetben a két folyamat együttműködve olyan kifejezéseket hoz létre, amelyek metaforák és metonímiák egyszerre” (Kövecses 2005: 163).

A következőkben bemutatok néhány olyan – régebbi és újabb – példát a gyűjteményből, amelyekben metonimikus kapcsolat mutatható ki a létrejött neologizmus (a célentitás) és valamilyen közvetítő entitás között (a szó vagy kifejezés után olvasható annak kikövetkeztetett jelentése):

gyűjtősziget: 'a szelektív hulladékgyűjtés céljára kialakított, különféle konténerek elhelyezésére alkalmas hely'. Ennek az összetett szónak az előtagjában a cselekvést végző(k) jelennek meg a cselekvés eredménye helyett, hiszen nem a sziget az, ami gyűjt valamit. Ennél a szónál tehát a CSELEKVÉS MÓDJA A CSELEKVÉS EREDMÉNYE NÉZŐPONTJÁBÓL meghatározás érvényes a metonimikus viszony jellemzésekor.

kakaókoncert: 'zenekar által vasárnap délelőtt, matinéidőben adott komolyzenei hangverseny gyerekeknek'. Ennek az összetett szónak az előtagja a cselekvés idejére (délelőtt) utal elsősorban. Megfigyelhető továbbá az is, hogy a cselekvésben részt vevő személyekre (gyerekek) is utal a *kakaó*- előtag. Ebben az esetben tehát egy olyan bonyolultabb jelenséggel állunk szemben, amikor az előtagban a CSELEKVÉS TÁRGYA A CSELEKVÉS IDEJE/A CSELEKVÉSBEN RÉSZT VEVŐK HELYETT áll.

krízisautó: 'a Menhely Alapítvány autója, amellyel az alapítvány munkatársai egész évben járják a főváros utcáit, és a közterületen élő hajléktalanokat ruhával, cipővel, élelmiszerral, takarókkal, gyógyszerrel és kötszerekkel látják el': ennek a szóösszetételnek az előtagja azokra az emberekre utal, akik krízishelyzetben vannak. Ebben az esetben tehát a SZEMÉLY HELYZETE, ÁLLAPOTA A SZEMÉLY HELYÉN jelenik meg.

orchideaszak: 'ritka egyetemi „kisszak”, amelyen kevés hallgató tanul'. A szó megértése csak akkor lehetséges, ha bizonyos információk birtokában vagyunk az orchideával kapcsolatban. A ritkaság az orchideának az egyik jellemző (rész)tulajdonsága, amennyiben a szót hallva vagy olvasva felidéződik a befogadóban ez a tulajdonság, az utótaggal összeolvasva értelmezhetővé válik az összetett szó. Az *orchidea* tehát ritkasága tekintetében azonosul az említett egyetemi szakkal, tehát nem *ritka szakot*, hanem *orchideaszakot* használunk (a jellemző tulajdonságot

szemléljük tehát, ennek birtokosa, az orchidea áll az előtagban, vagyis a szónak metonimikus alapja van).

panelhitel: 'panelház, -lakás felújítására igénybe vehető hitel'. A *panel*-előtag ebben az esetben azt a tárgyat jelöli, amelyre a cselekvés irányul, itt tehát a CSELEKVÉSBEN RÉSZT VEVŐ TÁRGY A CSELEKVÉS HELYÉN (panelház-felújítás) jelenik meg.

rozsdaovezet: 'használaton kívüli ipari vagy közlekedési terület'. Itt a használaton kívüliséget a *rozsdá*-előtag jelzi, így ebben a szóösszetételben a hatás/eredmény, illetve az itt álló járművek tulajdonsága (a rozsdá) jelenik meg az előtagban – metonimikus kapcsolatra láthatunk tehát példát.

teajárat: 'különösen téli, hideg időben hajléktalanok megsegítésére, felmelegítésére, táplálására szervezett, meleg italt (ételt) szállító szolgáltatás'. Ebben a szóösszetételben a CSELEKVÉS CÉLJA/ESZKÖZE (tea) kerül előtérbe a cselekvés (teaosztás) helyett, vagyis nem *teaosztó járat*ként nevezik meg ezt a cselekvést, hanem a fentebb olvasható rövidebb alakjában.

5. A szemantikai felépítés vizsgálatának fontossága az értelmezési folyamatban

Mint az a 2006-ban, 2008-ban és 2009-ben megismételt kérdőíves felméréseimből világossá vált, az adatközlők számára jelentős módon megkönnyítette egy-egy – korábban ismeretlen – új szó vagy kifejezés jelentésének kikövetkeztetését az, ha a megadott neologizmus jelentésében metaforikusság, fogalmi terek ötvöződése (blending) vagy metonimikusság jelentkezett (lásd például Sólyom 2009a, b). Ez történt például a fentebb már említett *csokolista* szó ('mániás csokoládé-evő') jelentésének kikövetkeztetésekor, ennek jelentését nagyon sokan megfejtették, annak ellenére, hogy az adatközlőknek csak 22%-a halotta vagy olvasta korábban ezt a szót.

6. Összegzés

Gyűjtött korpuszom folyamatosan bővül: a növekvő számú szó és kifejezés természetesen nem csak szemantikai felépítése alapján vizsgálható. 2006-ban és 2008-ban az új szavak, kifejezések ismertségével, megértésével és a nyelvhasználóknak a neologizmusokhoz fűződő attitűdjével kapcsolatban végeztem kérdőíves felmérést. A kapott eredmények rávilágítottak arra, hogy milyen értelmezési stratégiákat alkalmaztak az adatközlők egy-egy új szó vagy kifejezés megértésekor, valamint arra is, milyen mértékben ismert egy-egy napjainkban gyakran hallható neologizmus, és hogyan változik ismertsége az évek múlásával.

Az újabb lexémákat és frazémákat a továbbiakban is egyre több szempont szerint kell vizsgálni, elemezni. A neologizmusok jelentésszerkezetében megmutatózó szemantikai sajátosságok tovább vizsgálhatók, és érdemes a keletkezés célja és módja szerinti összetevőket is elemezni. Vizsgálandók továbbá a neologizmusokkal kapcsolatos stilisztikai, pragmatikai, alkalmazott nyelvészeti kérdések is, mint a helyesírási, a kiejtésbeli, a nyelvi kompatibilitási vonatkozások.

Fontosnak tartom időről időre olyan kérdőíves attitűdvizsgálatok elvégzését is, amelyek segítségével megtudható, hogy a nyelvet beszélő közösség tagjai hogyan vélekednek ezekről az új szavakról és kifejezésekről, mennyire ismertek ezek a különböző korcsoportok körében. Így még közelebb kerülhetünk annak megértéséhez, hogy miként és miért terjed el, vagy éppen nem terjed el egy-egy lexéma vagy frazéma a nyelvben.

SZAKIRODALOM

- Barcelona, Antonio 2002. Clarifying and applying the notions of metaphor and metonymy within cognitive linguistics: an update. In: Dirven, René – Pörings, Ralf (eds.): *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin and New York, Mouton de Gruyter, 207–77.
- Barcelona, Antonio 2003. The case for a metonymic basis of pragmatic inferencing. In: Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. (eds.): *Metonymy and Pragmatic Inferencing*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 81–102.
- Black, Max 1990. A metafora. *Helikon* 4: 432–47.
- Coulson, Seana – Oakley, Todd 2003. Metonymy and conceptual blending. In: Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. (eds.): *Metonymy and pragmatic inferencing*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 51–80.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 1998. Blending as a central process of grammar. <http://markturner.org/centralprocess.WWW/centralprocess.html>.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 2008. Rethinking metaphor. In: Gibbs, Raymond W. (ed.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. New York, Cambridge University Press, 53–66.
- Grady, Joseph E. – Oakley, Todd – Coulson, Seana 1999. Blending and metaphor. In: Steen, Gerard – Gibbs, Raymond (eds.): *Metaphor in cognitive linguistics*. Philadelphia, John Benjamins, 101–25.
- Kocsány Piroska 2008. Metonímia. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 410–20.
- Kozocsa Sándor Géza 2008. Neologizmus. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 428.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Lakoff, George 2008. The neural theory of metaphor. In: Gibbs, Raymond W. (ed.): *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. New York, Cambridge University Press, 17–38.
- Lengyel Klára 2000. A ritkább szóalkotási módok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 337–45.
- Minya Károly 2003. *Mai magyar nyelvújítás – szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Papafragou, Anna 1995. Metonymy and relevance. In: *UCL Working Papers in Linguistics* 7: 141–75. <http://papafragou.psych.udel.edu/papers/mtnucl.pdf>.

- Papp Ferenc szerk. 1994. *A magyar nyelv szóvégműtató szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, (= ÉKsz.²).
- Sólyom Réka 2009a. Újabb neologizmusaink szemantikai vizsgálata. In: Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar mint európai és mint világnyelv*. A XVIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Budapest, MANYE–BALASSI INTÉZET, 259–64.
- Sólyom Réka 2009b. Napjaink neologizmusainak mondatbeli értelmezése. In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 257–65.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon: stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. A nyelvi modell. In: *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 32–46.
- Várad Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd LREC Conference*. Spanyolország: Las Palmas, 385–9. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>.
- Zsemlyei János 1996. *A mai magyar nyelv szókészlete és szótárai*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- <http://en.wiktionary.org/wiki/-holic>

Sólyom Réka

SUMMARY

Sólyom, Réka

A cognitive semantic approach to neologisms

This paper discusses new words and phrases that have first occurred in Standard Hungarian in the past few years. The author examines the semantic structure of neologisms in a cognitive framework. Metaphorical, metonymical meanings of new Hungarian words and phrases are examined as well as the phenomenon of the construction of mental phrases called blends. Examples from the corpus illustrate these semantic structures – it is shown how new words and phrases can be understood in terms of these semantic relations and it is examined what makes language users construct such structures. A further aim is to understand (on the basis of results of tests and questionnaire studies conducted in recent years) why some of these phenomena survive and others do not.

Keywords: neologism, metaphoricity, blending, metonymy, semantic analysis

A tulajdonnév jelentése és stilisztikája kognitív megközelítésben – a sinkai személynevekben

Bevezetés

A tulajdonnév jelentésének és stilisztikájának leírhatósága előtérbe kerül az újabb onomasziológiai kutatásokban. Nomináció és kogníció mint szorosan összetartozó fogalmak értelmeződnek újra a funkcionális-kognitív megközelítésekben, amelyek a tulajdonnév jelentésszerkezetét, leírható szemantikai sajátosságait, egyedi azonosíthatóságát, stilisztikai kérdéseit a nyelvhasználat, a világról való tudás, a tapasztalat összefüggései alapján tárgyalják.

Tanulmányom első felében – a szakirodalom részleges áttekintése alapján, korántsem a teljesség igényével – a tulajdonnév egyes szemantikai, stilisztikai, névtani kérdéseivel foglalkozom; kiemelten a tulajdonnév jelentésének kognitív megközelítésével. Második felében pedig irodalmi, de egyúttal valóságos személyneveket vizsgálok a vázolt szemantikai és stilisztikai keretben: a nevek egyedítő és típust alkotó funkcióját mutatom be, abból kiindulva, hogy a sinkai személynevek a népi konceptualizáció konkrétságában és a fikció tágabb dimenziójában egyidejűleg értelmeződnek.

Mindez része annak a tágabb körű stilisztikai kutatási témakörnek, amelynek keretében a magyar beszélőközösségben és a szépirodalomban is fontos értékösszetevővel, a népi konceptualizálással mint jelentésképző és stílusalkotó tényezővel foglalkozom. Működését Sinka István költészetének kontextusában vizsgálom, az ott előtérbe kerülő belső értelem-összetevők és a külső nyelvi horizont alapján. Tárgyaltam korábban az igék jelentésstruktúráit mint a mozgás térbeli és időbeli kategóriáit; a névszói nyelvi egységekben a jelentésspecifikációt; egyes tér- és topológiai dimenziókat, szociális tereket, foglalkoztam a képiség kiterjesztett értelmezésével.¹

Ezúttal a tulajdonneveket, kiemelten a személyneveket állítom a középpontba. Miért éppen a tulajdonneveket? Elsősorban azért, mert a tulajdonnevek, különösképpen a személynevek meghatározó szerepűek a sinkai költészetben. Szövegszervező és stílusalkotó jelentőségüket az irodalmi névadás eddigi vizsgálati keretein túl újabb megközelítésben is érdemes kutatni. Témám a szép hagyományú irodalmi

¹ Jelen írásom közvetlen folytatása és részleteiben további kidolgozása annak az összefoglalásnak, annak a név- és példaanyagának, amely *A népi konceptualizáció mint jelentésképző érték és stílusalkotó tényező Sinka István költészetében* című tanulmányomban olvasható. (Vö. Heltainé Nagy 2009: 275–94.)

névadás körébe is tartozik, számos ponton inspiráltak is ennek a részterületnek az eredményei, egyes alkotók névanyagának egyedi feldolgozásai – Kovalovszky Miklós 75 éve megjelent korszaknyitó tanulmányától kezdve (Kovalovszky 1934) a 2007-es balatonszárszói névtani konferencia anyagáig. Ez utóbbiból külön is kiemelem a továbbiakban Horváth Katalin (2008) és Tolcsvai Nagy Gábor (2008) írását, és utalok a metaforizációval, a nevek stilisztikai összetevőivel kapcsolatos további előadásokra (Bence 2008, Kornyané Szoboszlai 2008, Pethő 2008).

A névtani vizsgálathoz szükséges taxatív és tipizáló elemzéseket korábban elvégeztem Sinka személyneveit illetően, eredményeimet részben névtani konferenciákon mutattam be (Heltainé Nagy 1997, 1998), és az ottani hozzászólások mindig továbbvezetőek voltak számomra. Miként a legutóbbin, a szárszói konferencián is, amikor a mostani megközelítésemből vázoltam néhány szempontot *Jelentésspecifikáció és képiség a sinkai névvilágban* címen (Heltainé Nagy 2008). Ezúton is köszönöm Horváth Katalin hozzászólását, gondolatai megerősítettek abban, hogy a kognitív elméleti-módszertani keretben érdemes kérdéseimre további választakat keresnem.

1. Kiindulópontok: szemantika, stilisztika, névelmélet

Szükség van annak a megindolására, hogy a Sinka-nevek vizsgálatakor a szemantika, a stilisztika és a névtan érintkezési területei valójában miért is fontosak számomra. Elsősorban azért, mert az általam vizsgált költői világ alkotási és befogadási folyamatában – Sinka ösztönös tehetségére, ösztönös nyelvi érzékenységére gondolok –, a jelentésteremtésben általában is, de a személyneveknél különösen, a megszokottnál nyilvánvalóbban látszik, hogy ebben az alkotói világban, a versekben, a balladákban a jelentés mibenléte közvetlenebbül összefügg a megnevezés folyamataival. Azzal, hogy a világ dolgait hogyan érzékeljük, hogyan észleljük, illetőleg hogyan dolgozzuk fel; vagyis az egész konceptualizációs folyamat. Ezt a feltételezést, ezt az evidenciát kísérelem meg igazolni, ezúttal, a kérdést leszűkítve, a tulajdonneveken belül is a személynevekre vonatkoztatva.

A funkcionális-kognitív elméleti keretet pedig azért gondolom előrevivőnek, mert ez hangsúlyosan a megismeréshez való viszonyban keresi a jelentés mibenlétét. Minderről most csupán a tulajdonnév jelentésének kérdésköréhez kapcsolódóan szólok.

1.1. Közvetlen nyelvi világteremtés

A hangzás és a jelentés területe két fontos nyelvi tartomány, és mind a naiv, ösztönös anyanyelvi beszélő, mind pedig a költészet szempontjából alapvető, mert egygyé teszik, egyben tartják a nyelv természetes funkcióját, a mindennapi használatot, a beszédet és a művészi, irodalmi funkciót. Sinka költészetében találkozik ez a kettő, és sajátos irodalmi szövegvilágot teremt. Kognitív szemantikai terminussal szólva olyan kontextust, amely egyfelől a nyelvi megnyilatkozások, szójelenté-

sek tematikai és konceptuális hálója, szövegen belüli, a szöveg értelméből eredő tartomány, másfelől szövegen kívüli, a szöveg témájából, az ehhez kapcsolódó világismeretekből eredő összetevőkből áll (Tolcsvai Nagy 1996: 264).

Az észlelés, a tapasztalat és az erre épülő közvetlen *nyelvi világteremtés* – utalhatunk itt Szilágyi N. Sándor könyvének a címére (*Hogyan teremtsünk világot?* 1997) – kerül itt előtérbe; valóság és fikció együttesében, közvetlenül, természetesebben, naivabban, mint ahogy azt irodalmi alkotók műveiben általában megszoktuk. Ezt kíséreltem meg megragadni a népi konceptualizáció folyamatának feltárásában, az értékjelentés vizsgálatában, a főnévi jelentésszerkezetek és az igék jelentésstruktúráinak bemutatásában. Vagyis azokon a területeken, amelyekre a kognitív szemantikai kutatások általában is irányulnak (vö. pl. Szilágyi N. 1997, Tolcsvai Nagy 2005). És ezt egészítem most ki a tulajdonnevek, azon belül is a személynevek szemantikai jellegzetességeivel.

1.2. Nomináció és onomasziológia

A névtan elméleti kérdéseivel, a megnevezés, a nomináció mibenlétével, a lexémák nominatív funkciójával foglalkozó tudományterület újabb összefoglalását vázolja Horváth Katalin: *Etimológia – onomasziológia – névelmélet* című írásában (Horváth 2008). Az alapkérdés a nominációnak és a kogníciónak mint szorosan összetartozó fogalmaknak az összefüggése. „A nomináció egyetemes elve a megnevezés mivoltát, a nevek keletkezésében megmutatkozó törvényszerűséget, a jelviszony általános természetét világítja meg” (Horváth 2008: 561). Megállapítja, hogy a legalapvetőbb megismerési forma, a megnevezés, kognitív aktus, a névadásban szerepet játszó jelentésváltozások, a metaforizáció és a metonimizáció, a trópusok pedig megismerési formák (uo.).

Régóta ismert, hogy a megnevezés, a névadás az emberi viselkedés, az emberi logika és a beszéd teremtőerejének a felismerésén és megtapasztalásán alapul. Megközelítése többféle világ- és nyelvértelmezésből lehetséges. Az emberi szóteremtés oka és célja: elválasztani, megkülönböztetni a különbözőket, elnevezni, megnevezni az összetartozókat. Az ember, amikor nevet ad, felismeri és megtapasztalja a névadás aktusának teremtőerejét. Különösen megmaradt ez az ősi aktus a személynévadásban: a név azonos a személyiséggel, egzisztenciális jegy. Minderre a kényszerű névmegvonás, névváltozás, amely egzisztenciális változások idején következik be, különösen ráirányítja a figyelmet.

A megnevezés tehát kognitív aktus. Horváth Katalin a nyelvelméleti és onomasziológiai felismerések eredményeinek ismeretében megfogalmazott megállapításában a humboldti gondolkörre is utal: „A szó, a név a valóság – nyelvenként különböző – elemzésének eredménye, a humboldti gondolat a nyelvek sajátos világszemléletéről (Weltanschauung) részben itt, az azonos fogalmak egymástól eltérő névadó jegyre épülő megnevezésében érhető tetten és érthető meg” (Horváth 2008: 562).

A fogalmak megnevezése – folytatva a szerző gondolatmenetét – a *pars pro toto* 'rész az egész helyett', illetőleg a szinekdoché 'együttérzés, veleérzés' elvei

szerint megy végbe. Mégpedig általában úgy, hogy a nomináció folyamatában először egy aktív, domináns mozzanat, egy ismertetőjegy kap nevet, majd ennek a komponensnek a neve az egész nevévé válik (Horváth 2008: 561).

Az itt felidézett névelméleti kérdéseket Horváth Katalin a kognitív nyelvészet elméletének keretében is igazolhatónak tartja: „A grammatika kognitív szemlélete szerint a nyelv nem autonóm entitás, lényegi tulajdonsága szimbolikus volta: mögöttes mentális folyamatokat (fogalomalkotás [konceptualizáció], fogalmak alakzatalapú organizációi) tükröz. Reprezentáló funkciójának köszönhetően – Gilles Fauconnier megfogalmazásában – ablakot nyit az elme működésére (»a window into the mind«), ezért szerepe a valóság feltárásában és az emberi megismerésben meghatározó... A nyelv – az emberi tapasztalatban gyökerező – fogalmi struktúrákat képezi le. A megnevezés egy nominális állítás (*ez x*) keretében történik: a kognitív (fogalmi) bázisú szemantikai egység egy prominens összetevőjén (profil) keresztül kap nevet (vö. Langacker 1987, Fauconnier 1994)”. (Horváth 2008: 562.)

A név *köznévként* kiterjed(het) más egységekre, egységek csoportjára, típusára és így tovább. Az egyediség, a konkrét vonatkozás a *tulajdonnevek* esetében megmarad.

1.3. Megnevezés és jelentés

Tudvalevő, hogy a jelentés, mint több más nyelvészeti alapterminus is, viszonyfogalom, olyan értelemben is, hogy viszonyítási alap nélkül nem határozható meg. Sokféle jelentésértelmezés ismeretes, ezek mögött többféle gondolkodásmód, kutatási irány, viszonyítási alap húzódik meg. Kiefer Ferenc *Jelentélmélete* (2000: 13–36) háromféle viszonyítási alapot, kutatási irányt különít el, hangsúlyozva, hogy egyik nem zárja ki a másikat.

A logikai megközelítésmód a jelentés mibenlétét a nyelvi kifejezésnek a külső világhoz való viszonyában vizsgálja, és a jelentés igazságtételekkel való leírására törekszik. A strukturális szemantika magában a nyelvben, a nyelvi jelek közti viszonyokból, a nyelven belüli viszonyok összességéből határozza meg a jelentést. A kognitív kutatási irány a megismeréshez való viszonyban keresi a jelentést, abban az összefüggésben, hogy a világ dolgait hogyan érzékeljük (percepció), és hogyan dolgozzuk fel (kogníció, konceptualizáció).

Ez utóbbiban a jelentés értelmezése – jóval túlmutatva a nyelvészeti területeken – szorosan összefügg a megismeréssel: az észleléssel, az észlelés mentális ábrázolásával. A jelentés lényegét a nyelvi kifejezések és a megismerés kapcsolatrendszere adja. A nyelvi kifejezések a megismeréssel, az észleléssel és a feldolgozással vagy ezek valamilyen modelljével hozhatók kapcsolatba.

2. A tulajdonnév kérdéskörei

Ismert a régebbi és az újabb szakirodalomból az is, hogy a tulajdonnév meghatározására számos definíció létezik. A tulajdonnév többféle megközelítésből vizsgálható, többféle tudományterületről és elméletből kiindulva. Ezeket rendszerezni

rendkívül nehéz, hiszen jelentéstani, történeti és leíró szempontokat egyaránt figyelembe kell venni. A következőkben vázolok néhány megközelítésmódot, főként a hazai névtani hagyományra és egyes jelentéstani összefoglalásokra támaszkodva.

2.1. A logikai, filozófiai megközelítésről

Nézzük először a szemantika felől, Kiefer Ferenc *Jelentéselmélete* alapján. Ez az összegzés három, lényegében egymástól független vizsgálati irányt különít el (Kiefer 2000: 159–66). Ezeket én most kettőre vonom össze, a nem nyelvészeti (logikai, filozófiai) és a nyelvészeti jellegű megközelítésekre.

A logikusokat, filozófusokat elsősorban a tulajdonnevek referenciális tulajdonságai érdeklik. A logikai jelentésfogalom a nyelvi jelek, jelkombinációk vonatkozásából, referenciájából, denotátumából indul ki. Eszerint a tulajdonnév a tulajdonnév hordozójára vonatkozik, például arra a személyre, akinek az a neve. A logikai vizsgálatok szerint a tulajdonnevek úgynevezett merev jelölők, jelentésük nincs, csak vonatkozásuk, pontosabban jelentésük kimerül a referenciális funkcióban.

A filozófiai értelmezés ontológiai jellegére jól rámutat Gadamer ismert megfogalmazása: „Mi más a név, mint az a legutolsó sűrítés, amelyben a lét önmagára hallgat. Mert a név az, amire hallgatunk – és a tulajdonnév pedig az, ami egy valaki, és amit ő ki is tölt” (Gadamer 1994: 138; idézi Tolcsvai Nagy 2008: 40).

2.2. A névtani megközelítés

Az értelmezések, definíciók sokfélék, hiszen több irányból, különböző megközelítésekből keletkeztek. A nyelvészt, a filológust, a névtanost a tulajdonnév eredete, történeti és szinkron alakulása, tipizálása, elterjedtségének és motiváltságának vizsgálata, a névdívat alakulása, a nevek irodalmi szerepe stb. foglalkoztatja, ahogyan azt a névtani kutatások hagyományából ismerjük.

Az alábbiakban néhányat kiemelek a meghatározások közül, elsősorban Hajdú Mihály: *Általános és magyar névtan* című szintézisére támaszkodva (Hajdú 2003; a kérdéskör további összefoglalására l. Várnai 2005). A nyelvészeti, a névtani meghatározások alapvetően a közszó (köznév) és a tulajdonnév közti különbségen alapulnak, azon, hogy a közszó összefoglaló jellegű, vagyis osztályfogalmat jelöl, általánosít, a tulajdonnév pedig nem.

- Károly Sándor (1970: 114) megállapítja, hogy a tulajdonnév rendeltetése az egyed megjelölése; ha tehát ugyanaz a név több egyedet jelöl, akkor alak egybeeséssel állunk szemben.
- Thomas Sebeok (1974: 522) szerint azt a jelet, amelynek deszignátuma extenzionális osztályt alkot, (tulajdon)névnek nevezzük.
- J. Soltész Katalin (1979: 24) kiemeli, hogy szembeötlik a tulajdonnévnek sajátos közlésbeli jellege és sajátos jelentésszerkezete, a nyelv egyéb elemeihez képest is nagy hírértéke.

- Nyirkos István (1998: 59) is leszögezi, hogy a köznevek absztrahálnak, a tulajdonnevek konkretizálnak.
- Kiefer Ferenc (2000: 140) meghatározásában a tulajdonnév szemantikai címke, amelyet egyedi azonosításra használunk; a tulajdonnév az, amit tulajdonnévként használunk.
- Hajdú Mihály (2003: 58) megállapítja, hogy minden nyelvi jel tulajdonnév lehet, amelyet alkotója vagy használója annak tekint.

Összefoglalásul Hajdú Mihály definícióját idézem: „tulajdonnév az a nyelvi jel, amelyet alkotója [...] egy valami vagy egy összetartozó csoport [...] azonosítására hoz létre, s azt általában kisebb-nagyobb közösség elfogadja, használja, a nyelvtudomány pedig a közszavaktól való megkülönböztetését (a magyarban nagybetűs helyesírását) elhatározza” (Hajdú 2003: 58).

2.3. A tulajdonnév a strukturális szemantikában

A strukturális szemantikai kutatásokat (Kiefer 2000: 159–66) elsősorban a tulajdonnév használatának szabályai, a tulajdonnév köznevesülése (vagyis nem referenciális használata), mondattani helyzete, formai tulajdonságai, illetve azok szemantikai vetülete foglalkoztatja. A logikai jelentésfogalomból kiindulva a tulajdonnév és hordozója között konvencionális kapcsolat áll fenn, amely lehetővé teszi a közvetlen vonatkozást. A tulajdonnév értelmezése konceptuális szinten történik, ahol döntő szerephez jutnak a név hordozójával asszociált mindennapi ismeretek. A tulajdonnév tehát szemantikai címke, amelyet egyedi azonosításra használunk. A tulajdonnév jelentése az az egyed, amelyre a tulajdonnév vonatkozik. Vagyis: tulajdonnév az, amit tulajdonnévként használunk.

A tulajdonnévnek itt tehát van jelentése (vö. Kiefer 1989; Kiefer 2000). Elsődlegesen vonatkozása, logikai, referenciális, denotatív jelentése van. A vonatkozások a beszédhelyzet alapján azonosítható egyedekre (egyedek összességére, halmazára) irányulnak, és a referenciális szerkezetek mondatban, illetve megnyilatkozásban jelennek meg. (A tulajdonnévnek csak akkor van vonatkozása, ha tulajdonnévként használjuk.) „A tulajdonnév logikai jelentése a mondatbeli kontextus alapján további szemantikai elemekkel egészül ki, a mondatban előforduló egyéb lexikai elemek logikai jelentéséből adódóan. A tulajdonnévnek így kapott szemantikai anyagát nevezhetjük a tulajdonnév kontextusbeli jelentésének” (Kiefer 1989: 289), kontextuális jelentéseltolódásnak (uo.). Tehát a vonatkozás mellett lehetnek a tulajdonnévnek különféle szituációban további jelentései (kontextuális, pragmatikai stb.), amelyek azokból a funkciókból következnek, amelyeket a tulajdonnév a különféle nyelvi kontextusokban betölthet.

2.4. A tulajdonnév jelentésszerkezete kognitív szemantikai keretben

A magyar névtani szakirodalomban új megközelítésben mutatta be a kérdéskört Tolcsvai Nagy Gábor a 2007-es névtani konferencián elhangzott, *A tulajdonnév jelentése* című előadásában. Gondolatmenetét az előadás írott változatából mutatom be (Tolcsvai Nagy 2008), egyes megállapításait csupán vázlatosan felidézve, másokat némileg kifejtve.

Tolcsvai Nagy Gábor ezen tanulmánya „a tulajdonnév jelentésének leírhatóságát vizsgálja nyelvtudományi, funkcionális-kognitív szemantikai keretben elsősorban R. Langacker elméletének alapján (vö. Langacker 1987, 2008)” – fogalmazza meg a bevezetőben a szerző (30). Álláspontja szerint „a tulajdonnévnek van jelentése, és ez a jelentésszerkezet a dologmegnevezésekhez hasonlóan absztrahált és sematizált tulajdonságokon alapul. A tulajdonnév szemantikai jellemzője az azonosíthatóság, az episztemikus lehorgonyozottság, de egyúttal az enciklopédikus tartalom is” (i. h.).

A megnevezésből és a dolog fogalmából indul ki a megközelítés: Az egyszerű főnév szemantikai jellemzője, hogy vagy egy típust nevez meg, vagy a típusnak egy megvalósulását, példányát; a kettő a megismerésben nem különül el élesen. A tulajdonnév pedig ezzel szemben mindig egyetlen megvalósulást, példányt nevez meg. Az egyedi példány önmagában áll előtérben, és egyáltalán nem vagy esetleg másodlagosan hívja elő a típust, a kategóriát. A megnevezés a tulajdonnév esetében is szemantikai szerkezetet (jelentést) aktivál, másrészt lehetővé teszi valamely dolog azonosítását, valamely referens kiválasztását (i. m. 30–1).

Tolcsvai Nagy Gábor megállapítja, hogy nyelvi megjelenését, szemantikai szerkezetét tekintve a tulajdonnév jelentésszerkezete a főnévi szerkezetekhez áll közel, de nem csak főnévi szerkezet lehet. Kognitív értelemben pedig a tulajdonnév egy- vagy többtagú *nyelvi egység* (unit), mert „belső, morfofonológiai, szintaktikai és szemantikai tagoltságától függetlenül a beszélő számára egészként kezelhető, mintegy előre csomagolt egységként, amelynek a belső feldolgozása nem szükséges mondatba vagy szövegbe helyezéséhez, megértéséhez” (37). A tulajdonnév főnévi szerepet tölt be a mondatban, entitást nevez meg. A főnév szemantikai tartalma entitástípust is jelöl, amellyel lehetővé válik egy sor entitás azonosítása, olyanoké, amelyek az adott kategóriába tartoznak a prototípuselv alapján. A tulajdonnév feldolgozása is főnévi szerepű, egység szerinti. Összetett nevek esetében ehhez elemző feldolgozás is járul, ahogy ezt konkrét példákon bemutatja a tanulmány (38–39).

A tulajdonnév fontos jellemzője *az episztemikus lehorgonyozottság*, amely „a nyelvi közlések egyik alapvető tényezője: ezáltal képesek a nyelvi interakcióban részt vevők a szövegekben említett dolgokat és folyamatokat azonosítani” (Tolcsvai Nagy 2008: 36). A tulajdonnév esetében a lehorgonyozottság közvetlenül valósul meg a beszédeseményben részt vevők számára: a jelölt entitás egyediként azonosítható, miközben a típusjelleg is előhívódik (uo.). Például a *Kovács János* név enciklopédikus tudás alapján embert, férfit jelöl, ugyanakkor megvalósulást is előfeltételez: egyetlen személyt jelöl (38).

Vázolja a tanulmány a tulajdonnév jelentésszerkezetét, szemantikai tartalmát is: „A tulajdonnév jelentésmátrixa kognitív tartományokban számon tartott absztrahált tulajdonságok hálózatából áll, hasonlóan a főnevekéhez. A jelentésmátrix a névre mint nyelvi egységre terjed ki: az egyszerű (morfológiailag egyelemű) nevek jelentésszerkezete egy hálózatból ered, a morfoszintaktikailag összetett (többelemű) nevek jelentésszerkezete több hálózatból állhat össze. A név megnyit egy fogalmi tartományt, amelyben kevesebb vagy több összetevő aktiválódik” (Tolcsvai Nagy 2008: 39).

3. A tulajdonnév jelentésszerkezete a sinkai szövegvilágban

Tolcsvai Nagy Gábor itt összefoglalt megközelítése olyan értelmezési tartományokat nyitott meg korábbi stilisztikai vizsgálódásaimhoz, amelyek közelebb vihetnek a sinkai névanyag újabb szempontú kutatásához és értelmezéséhez. Visszautalva Horváth Katalin általános, névelméleti gondolatmenetére is (Horváth 2008), még egyszer kiemelem azt a kiindulópontot, hogy a legalapvetőbb megismerési forma, a megnevezés kognitív aktus; a névadásban szerepet játszó jelentésváltozások, a metaforizáció és a metonimizáció, vagyis a trópusok pedig megismerési formák.

A továbbiakban az itt vázolt elméleti háttérre és korábbi elemzéseim eredményeire építve a sinkai személyneveken keresztül mutatom be a tulajdonnév szemantikájának néhány aspektusát, előtérbe állítva a megnevezés és a névadás kontextusbeli megjelenítését. Irodalmi névanyag azért is lehet szerencsés választás, mert a költői névszemlélet őrzi, őrizheti azt az „ősi világteremtést”, amelyben az ember, amikor nevet ad, felismeri és megtapasztalja a névadás aktusának teremtőerejét. A költészet, benne minden megnevezés – rátalálás új szóra, új jelentésre, új névre – teremtés; újabb és újabb névadás. József Attilát idézve: „A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs” (vö. Tverdota 1989). A költőt (miként a gyermeket is) a névteremtés végtelen lehetősége, a nevek univerzuma veszi körül, amelyben a direkt megnevező funkciójú személynevek fontos szerepet tölthetnek be.

3.1. Névbe kapaszkodó líra. A személynevek funkciója

Sinka István költészetének két fontos alapeleme a konkrétumokban megragadható tárgyiasság és a teremtett nyelvben megvalósuló jelképiség, általánosság. Általánosságnak a térben és időben kitágított végtelenséget, transzcendenciát értem, amelyben az örök emberi és a mai, modern individuum életérzése egyszerre van jelen. A tárgyi világ és a transzcendenssel jelzett egyetemesség között a sinkai lírában a személynevek és a helynevek jelentik az átjárást, az összekötő kapcsolatot: a sinkai névanyag a világ valódi része, de a specifikáció és az általánosítás révén az egyetemessé, a transzcendenssel teremt kapcsolatot. „Legföljebb csak az ausztrál bennszülötteknél találtam a homokpusztának, a lakatlan síkságnak ilyen tudatos, nyelvbe, névbe kapaszkodó líráját, szinte már mitológiáját. Ezek a nevek olyan szépek, olyan különlegesen nyelvi, ismeretlenségükkel olyan lenyűgözők, hogy

azt is hihetnénk, a költő saját leleményei” – írta róluk Tornai József (1987: 24–5).

A nevek azonnal és erőteljesen az olvasói, a befogadói figyelem előterébe kerülnek. Először is mennyiségükkel, másodszer meg természetességükkel. Az írói névadás sajátos esetével van itt dolgunk: a sinkai név valódi, nem költött, a hősök közvetlenül, saját nevükkel lépnek át a földi valóságból a transzcendensbe. Ez a sinkai költészet egyik sajátossága.

Dús András juhász volt / már fekete a képe / leásták pihenni, / le a fák tövébe. / Fialat volt, mégis / görbe volt a háta – / ... Istenem, magyar volt: / szóljon, aki látta.

Ez a rövid ballada, a *Szóljon, aki látta*, egyfelől helyzetkép. Szociográfiai pontosság, konkrétumokban megragadható tárgyiaság jellemzi: *Dús András* fiatal magyar ember, juhász, korán meghalt. Másfelől pedig költészet, a szöveg az igék jelentéshálózatában, a *pihenni* konnotatív, másodlagos, metaforikus jelentéskörében, a *le-* igekötők 'lefelé tartó' irányultságában; a főnevek, a *fekete* és a *fák töve* mint 'sírhely' metonimikusságában; a *mégis*-sel szembeállító alakzatban, az ellentétben és az emlékéllítés szándékában, a fikció dimenziójában értelmezhető.

A nevek mint fogalmi struktúrák kognitív értelemben nyelvi egységek, az olvasó számára egészként kezelendők, és mivel ismert, szokásos névformák, könnyen érthetők. Mint ahogy közös tapasztalati térben mozogva még ma is megértjük, miért természetes, hogy a fiatal juhásznak görbe volt a háta, és élete észrevétlenül hullhat a semmibe. Különösebb indoklás nélkül is dönteni, ítélni tudunk abban a tekintetben, hogy igazság-e az állítás, ha ez a gyakorlati tudás a költővel és a versbeli sorstársakkal együtt számunkra is a *sensus communis*, a közös, a megtapasztalt, megismert tudás része.

3.2. A személynevek mint nyelvi egységek az olvasói figyelem előterében

A nevek mint jól feldolgozható elemi nyelvi egységek természetes módon simulnak a szövegbe, népballadákra, dalokra emlékeztetően; tagolják a szövegeket, és tartják össze a szövegegységeket. Megjelennek mindjárt a nyitóképben, és visszaternek a verset záró képben, keretet alkotva és kerekké téve a mondandót. Egy példával érzékeltetve: (verskezdet) Rongyos kis *Péteres Áron* / jó szalmacsösz volt *Inándon...*; (verszárás) Rongyos kis *Péteres Áron* / nagy úr most. Csösz volt *Inándon*.

A tulajdonnévnek itt is van egyedi, specifikus és tipikus vonatkozása. Egyedi, hogy arra a személyre vonatkozik, akiről szó van (*Péteres Áron*), illetőleg tipikus, hogy a jelentés a Kiefer által kontextuális jelentéskiegészülésnek nevezett tartalommal mindjárt a hozzá hasonló személyek csoportjára, típusára is kiterjed. Ezt a jelzői kiegészítés, a *rongyos* és a *kis* melléknevek szemantikai tartalma, főként a negatív értékjelentések kapcsolathálózata alapján explicitté is teszi: *rongyos, kis Péteres Áronokra* lehet gondolni.

A költői megnevezés célja pedig mindenkor az emlékéllítés: *Szóljunk az emlékek érte: / emlék, emeld fel / nevét a pusztán, / nehogy a szél / félrefújja az árok-*

szélre / s ott porral, bogánccsal letakarja. A nevek viselőinek, az „alulsó Magyarország” hőseinek Sinka emléket állít, hogy egyrészt ő, másrészt a mindenkori közösségi emlékezet „nevüket idézve” könyörüljön rajtuk.

3.3. További jelentésspecifikációs eszközök

Ha a személyneveket nem csupán önmagukban, hanem a hozzájuk kapcsolódó kiegészítő elemekkel együtt nézzük, fontos, egyedi, erre a költői világra jellemző további jelentésspecifikációs sajátosságokat állapíthatunk meg a személynevekkel kapcsolatban.

Ilyen a (1) metaforizációs jelentéstágítás; (2) a névviselőhöz tartozó tárgyak aprólékos szerepeltetése, a személynevek specifikusabb tartományait felidéző egyedi megnevezések előtérbe állítása; (3) egyedítés, tipizálás: a mennyiségből, a tömegeből adódó típusba sorolás mint a nyelvi kategorizáció elemi lehetősége. Lássuk közelebbről ezt a három sajátosságot.

3.3.1. Megnevezés: egyediség és metaforikus/metonimikus jelentéstágítás

Jól megfigyelhetjük a jelentéstágítást a prototipikusnak is mondható *Erdei liliom* című ballada szövegvilágában is. Tipikus Sinka-balladának, sorsversnek tekinthető: a kezdőszakaszban és a záróképben ott van a paraszthős jó hangzású, de nem költött, a közösségben is viselt, valódi neve: *Szí Gyalogos Imre*. Másutt: *Virág András, Sallai Mihály; Zab Mihály, Péteres Áron, Fügedi Imre, Dancs Pál* stb. Majd néhány pontos drámai képben megjelenik a szép nevű szegény ember keserves élete, tragédiája, idő előtti halála: *elbujdosott, elveszett, fejsze vágta, golyó érte, magányosan vívódott*. A záróképben – talán a holtak, szeretteik vagy az olvasó vigasztalására – *pillangó száll a sírra, vagy síron nyíló (vad) virág oldja a tragédiát: itt erdei liliom, másutt vadmályva, ibolya, viola* stb. Ezúttal is teljes szövegében idézem az *Erdei liliom* című balladát, kiemelve benne a neveket és a névelemeket:

Villog az őszi domb, könnyű kék szél dongja. / Hajlong a gyertyánfa, sárgállik a lombja. / *Szí-Gyalogos Imre* arra bújdosott el. / Suhogó gyertyánfák, közöttük vezett el.

Lehet, fejsze vágta, a halál úgy lepte. / Golyó érte, lehet, s elporladt a teste. / *Szí-Gyalogos Imre* lázadó magáért / Futott az erdőbe, nem cifra szép lányért.

Vívódott tán szegény, egyre hangosabban. / Magába roskadt tán, mind magányosabban. / *Nevét* kimondani törvényes tilalom. / Híre mégis örök *erdei liliom*.

A név egyfelől konkrét, referenciális: *Szí-Gyalogos Imre*, az ilyen nevű személyt jelöli. Így is megmarad a szövegben, de az emlékéllátásban, a fikcióban szemant-

tikai, főként enciklopédikus tartalma metaforizálódik, a név tehát absztrahálódik, jelképvé válik: *Szű-Gyalogos Imre – erdei liliom* lesz. Az egyedi, konkrét vonatkozású személynév általánosító, csoportspecifikus lesz, közös fogalmi tartományokat megnyitva a *bujdosó legény – erdei liliom* vonatkozásaiban. Ezek a közös fogalmi tartományok a *magány, elmúlás, törekenység, árvaság, tisztaság* jelentésköréből állnak össze.

A metaforizációt metonimizáció, szinekdoché kíséri: a név, a *Szű-Gyalogos Imre* egyedi és tipikus is egyszerre, egész és rész is egyidejűleg. Hasonlóképpen fogalmi metaforákkal bővíti ki a konkrét személynév a lányok, az asszonyok sorát megörökítő balladákban is. A szép fiatal lányok és a fiatal asszonyok: *Bondár Kati, Bondár Márta, Kajtor Zsófi, Farkas Panni, Küllüs Eszter, Zima Julcsa, Turbucz Sára, Kálmándi Katalin* és a többiek hamar *tört bodzavesszők* lesznek, és *kenyér, virág, rózsza vagy kankalin* köznevekké „metaforásodva” mennek át a másvilágra.

A *tánc, a fény* pedig mint a boldogság, a megnyugvás kognitív tartományai jelennek meg. Így például a leghíresebb balladában, az *Anyám balladát táncol* címűben: „Egyszer volt szép az *anyám tánca*, / Mikor kendőjét gyepre hányta, / A Korhány vizénél, Pusztapándon, s bokázó lába pásztortűznél, / öles apám öröme / szállt, mint illat a virágon”. Vagy az emlékezés, az öregség biblikus és természeti képeiben és fogalmi tartományaiban, például így: „Keresem *Énát* és nem találok. / *Fény* nélkül maradtam, ahogy a völgy maradt. / Ó, jaj, / *Sinka István*, bujj át a halálon, / mint madár búvik által a csipkebokor alatt”.

3.3.2. Személynév és jelentésspecifikáció

A személynév, mint láttuk, megszokott formában áll a versekben, úgy, ahogy a név viselője és a közösség használta. A névhez tartozó környezetet is nézve azonban azt mondhatjuk, hogy mind a főnévi, mind az igei összetevők további egyedi jelentésspecifikációs eszközökké válnak. Ugyanis előhívják az olvasó, a hallgató hosszú távú memóriájából az alapvető főnévi bázistartományok és mozgások mentális képi összetevőit. Például úgy, hogy felidéznek annak a valóságdarabnak a képi és fogalmi összetevőit, amelyek a személynevekhez tartozó tárgyak hallatán aktualizálódnak: „Ki ismerte *Pogány Sándort*, / a néha bátor-mindig jámbort? / *Gulyás* volt ő Földhátugon /s száz nagy erős *tinót* ápolt”. Vagy úgy, hogy megjelenik a tárgyakon át az adott tartomány anyaga, mérete, színe, funkciója, használati köre stb. Mindez az adott tulajdonnévhez kapcsolódva, de mindjárt attól el is távolodva – konkrétan és általánosán: „Itt van ez a nagy *vasfokos* / Bihar fia: *Cser Domokos* / *emelte és ütött* vele / – *ütni kellett* nyugat fele.” Az is jól látszik az utóbbi példából, hogy a tulajdonnevek körüli elemek, az igék, a jelzők, a főnévi szerkezetek miként segítik, aktivizálják a névhez kapcsolódó (negatív) attitűdöt: *emelte és ütött vele, ütni kellett, nagy vasfokos*, illetve a *nyugat fele*.

3.3.3. Egyedítés és tipizálás

Fontos arról is szólni, hogy a személynevek többnyire helynevekkel együtt jelennek meg a versekben, ez a tény pedig önmagában is további jelentésspecifikációt, jelentésszűkítést és jelentéstágítást eredményez egyidejűleg. Mert bár egyfelől igaz, hogy az egyedi helynév, miként az egyedi személynév is, szűkíti a jelentéskört, a sok-sok helynév, miként a sok-sok személynév is, mégis tágítja, a végtelen irányába viszi a versek színterét. *Nagyálláson, Pankotán, Hórindzsán, Erdőgyarakon, Sártallón, a gereblyési, tarhosi majorokban* (vagyis itt is, ott is, sok helyütt, mindenütt, bárhol) élnek, élhetnek a többiek: „Volt jó pajtásom, *Zab Mihály / varnyudi szél hangjainál tűnődik*”; „*Bajó-Éren* hőszállatján / nénikém *Simon Virágnak / csizmája volt. Piros szattyán*”.

Az egyes emberből, az egyénből – nevéből, sorsából – a jelentésspecifikáció során típus lesz. A név referenciális funkciójával egyidejűleg jelen van, és a fikció révén erőteljesebbé is válik a tulajdonnév tipizáló, általánosító funkciója is. Bármilyen konkrét a név, a sok egyedi bemutatása általánosító hatást ér el: *Rongyos kis Péteres Áron, Hazátlan Sallai* vagy a jelző nélküli *Szabó János*, akinek „hazájában nem jó Szabó Jánosnak lenni” – a két háború közti Magyarország, az Alföld parasztságának tipikus alakjai. *Testvértelen Magyar Mihály* pedig, akinek „hét udvara le porig ég, / lánc a kezén, az se elég: / megmaradt vagyonát / szekerekre rakják / s kedves jószágait / vesztőre szalasztják...” – már a magyarságot (*hét udvar – hét vezér*), a népet, a hazát szimbolizálja.

3.4. A saját név önértelmezése, specifikációja

A saját név önértelmezése, specifikációja is olyan, mint a sorstársaké: *Sinka Pista, a fekete bojtár, a puszták vándora, fáradt, sáros, rongyos napszámos, földönfutó*, aki rongyai helyett palástot és aranysarut álmodott magának.

Az ifjú költő hétköznapi természetességgel örökítette meg saját és menyasszonya nevét, jelet állítva térben és időben: „*Göröghalmon* mutatófa / Mutatófába *Piroska* belevéste *Sinka Pista* /... *Nevem, nevem, szegény nevem! Mögötte ott a végtelen.*” Az érett költő tudatosan tudja, hogy a név az emberé, és megalázó, ha elveszik tőle: „Harminc évig voltam *Hogyishúnak István* / s most is annak néz még a földosztó ispán... Akit *Hogyishúnak*, / Isten a tudója, / pusztának, országnak / a *földönfutója*...” Öregkori lírájában, távolodva a földi valóságtól, a költő-*Ézsau* már kimondani nem tudja a neveket, nem tudja megszólítani azt sem, aki fogadja, de viszi magával a társakat: „szívében *egy kimondhatatlan név, saruján meg a nagy vándorlások pora*”.

4. Összegzés. A sinkai tulajdonnév kognitív tartalma: valóság és fikció

Dolgozatom első felében – korántsem a teljesség igényével – a névtani szakirodalom egyes újabb megállapításait bemutatva összefoglalást adtam, kiemeltem a tulajdonnév jelentésének kognitív megközelítését, elsősorban Horváth Katalin (2008) és Tolcsvai Nagy Gábor (2008) tanulmányai alapján. Majd irodalmi, de egyúttal valóságos személyneveket vizsgáltam a vázolt szemantikai és stilisztikai keretben. Sinka István balladáinak szövegvilágával foglalkoztam, a nevek egyedítő és típusalkotó funkcióját, a nevekhez tartozó metaforizációt és a tulajdonnévi jelentésspecifikációt mutattam be, abból kiindulva, hogy a sinkai személynevek a népi konceptualizáció konkrétságában és a fikció tágabb dimenziójában egyidejűleg értelmeződnek.

A személynévi metaforizáció és jelentésspecifikáció a neveket és a neveket tartalmazó teljesebb szövegeket egyedi módon specifikálja és általánosítja, jelentésszilisztikailag a fikció dimenziójába emeli. A sinkai tulajdonnév jelentése és stilisztikája a nyelv által teremtett konkrét világ és a fikcióban megvalósuló jelképi egyetemesség kettősségét, egységét foglalja magában. Kulcsszavai: húséges tárgyi leírás, konkrétság és ugyanakkor metaforikus jelentéstágítás. A funkcionális-kognitív szemantikai és stilisztikai háttér alapján némileg közelebb jutottam a sinkai tulajdonnév itt jelzett konkrét valóságtartalmának és a fiktív metaforikus jelentés-összetevőknek a szövegbeli értelmezéséhez.

SZAKIRODALOM

- Bence Erika 2008. A nevek jelölte metaforikus tér Gion Nándor *Testvérem, Joáb* című regényében. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság*. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.). KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest, 527–33.
- Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.) 2008. *Név és valóság*. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.). KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest.
- Fauconnier, Gilles 1994. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gadamer, Hans-Georg 1994. A szó igazságáról. In: *A szép aktualitása*. T-Twins Kiadó, Budapest, 111–41.
- Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1997. Nevekből kinövő líra. A Sinka-versek személynevei. In: B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály (szerk.): *V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai I–II*. Budapest–Miskolc, 552–60.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1998. A nevek és az elmúlás stilisztikája Sinka István költészetében. In: Szathmári István (szerk.): *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 84–98.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2008. Jelentésspecifikáció és képesség a sinkai névvilágban. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság*. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.). KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest, 548–56.

- Heltainé Nagy Erzsébet 2009. A népi konceptualizáció mint jelentésképző érték és stílusalkotó tényező Sinka István költészetében. *Magyar Nyelvőr* 133: 275–94.
- Horváth Katalin 2008. Etimológia – onomasziológia – névelmélet. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság*. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.). KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest, 557–64.
- J. Soltész Katalin 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1989. Mit jelent a tulajdonnév? In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet*. MNYTK 183. Zalaegerszeg, 286–90.
- Kiefer Ferenc 2000: A tulajdonnév. In: *Jelentésmélet*. Corvina Kiadó, Budapest, 159–66.
- Kornyáné Szoboszlai Ágnes 2008. Magyarország antonomáziája Petőfi költészetében és prózájában. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság*. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.). KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest, 564–70.
- Kovalovszky Miklós 1934. *Az irodalmi névadás*. MNYTK. 34. Budapest.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive grammar*. Vol. 1. Theoretical Prerequisites. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Nyirkos István 1998. A tulajdonnevek szófaji besorolásának kérdéséhez. In: H. Varga Gyula (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvről. Tanulmányok Fekete Péter 70. születésnapjára*. Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 57–65.
- Pethő József 2008. *Szabó Szindbád és társai*. A névadás szerepe a Krúdy-stílus ironiájában. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság*. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.). KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest, 597–603.
- Sebeok, Thomas A. 1974. Szignál, szimptóma, ikon, index, szimbólum, név. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László (szerk.): *Jelentéstan és stilisztika*. (Nyelvtud.Ért. 83.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 518–24.
- Szilágyi N. Sándor 1997. *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az ígékötös ígéről. *Magyar Nyelv* CI: 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. A tulajdonnév jelentése. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság*. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.). KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest, 557–64.
- Tornai József 1987. Előszó. In: Sinka István: *Lovasok opál mezőkön*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 5–35.
- Tverdota György 1989. József Attila névvarázsmélete. In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet*. MNYTK 183. Zalaegerszeg, 386–9.
- Várnai Judit Szilvia 2005. *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

SUMMARY

Heltainé Nagy, Erzsébet

The meaning and stylistics of proper names in a cognitive approach, with regard to Sinka's personal names

The first part of the study summarizes, albeit not exhaustively, some recent statements in the literature of onomastics, concentrating on the cognitive approach to the meaning of proper names, based mainly on studies by Katalin Horváth (2008) and Gábor Tolcsvai Nagy (2008).

Then it examines literary but existing personal names within the semantic and stylistic frameworks outlined. It deals with the text of István Sinka's ballads: it presents the function of names that identifies and creates types; the metaphorization that characterizes names; the meaning specification of proper names starting from the point that Sinka's personal names are simultaneously interpreted in the concreteness of vernacular conceptualization and the wider dimension of fiction.

The metaphorization and meaning specification of personal names uniquely specifies and generalizes names (and more complete texts containing names) stylistically raising them into the dimension of fiction. The meaning and stylistics of Sinka's personal names involve the duality and unity of the concrete world created by language and the symbolic universality realized in fiction. Its key concepts are: faithful objective description, concreteness, and metaphorical extension of meaning at the same time.

The functional-cognitive semantic and stylistic background takes us somewhat closer to a reliable textual interpretation of both the reality content of Sinka's personal names and the fictitious metaphoric components of meaning.

Keywords: literary naming, meaning of proper names, meaning specification, metaphorical extension of meaning

Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban

Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”*

Kontra Miklósnak, köszöntéssel

1. Előzmények a magyar stílus kutatásban

A stílus a nyelvhasználat egyik legfontosabb jelensége, melynek jelentőségét nemcsak a mindennapi nyelvhasználói gyakorlatban megfogalmazódó metanyelvi utalások jelzik, hanem a nem nyelvészeti és nyelvészeti – ezen belül különféle szemléletű, strukturalista, retorikai, szemiotikai, kognitív, szociolingvisztikai – stíluselméletek és -elemzések nagy száma is. Ez a tanulmány a nagy hatású, azonban a magyar stilisztikai kutatásban kevésbé ismert **szociolingvisztikai** stílusmegközelítések közül mutat be főbb vonalakban néhányat, elsősorban a szociolingvisztika **társas konstruktivista** („harmadik hullám”) irányzatához kapcsolódó, interakcionális stílus kutatásokra koncentrálva, majd ezekből kiindulva néhány beszélt nyelvi társalgásrészletet elemez a bennük megfigyelhető stilisztikai variabilitás és a társas jelentések létrehozása kapcsolatának szempontjából.¹

A magyar nyelvtudományban az elmúlt évtizedekben gazdag és szerteágazó stilisztikai kutatások folytak, elsősorban Bally munkásságához és a prágai nyelvészeti iskolához kötődő funkcionális stilisztika keretében (I. Szatmári 1961, 1994, Szathmári szerk. 1996, 1998), továbbá számos retorikai, szemiotikai, pragmatikai és szövegtani kötődésű stilisztikai munka született (Szabó 1977, 1998, Fónagy 1999, Kemény 1993, Bencze 1996, Péter 1991, Gáspári 1989, Kocsány 2002, Fehér 1998, Eöry 1996, Szikszainé 1994, Cs. Jónás 2000, Nagy 2003, Pethő 2004); az utóbbi évtizedben pedig egy kognitív stilisztikai irányzat is kialakult (Tolcsvai 1996, 2005, Kövecses 2005, Tátrai 2004, Heltné 2009). A hazai stilisztikai szakirodalomban és tudományos gyakorlatban szinte semmi nyoma nincs azonban azoknak a kutatásoknak, amelyek az 1960-as évek óta – elsősorban angolszász nyelvterületen – kialakult szociolingvisztikai irányzatokban jelentek meg a stílus fogalmával és jelenségeivel kapcsolatban. Bár a fent említett stílusmegközelítések, különösen a funkcionális stilisztika elméleti háttere kiterjedt a nyelvhasználat társadalmi tényezőire is, a nyelvi variabilitás és a társadalmi struktúrák, illetve társas interakciók összefüggései az elemzésekben csekély teret kaptak. A magyar stilisztikai vizsgálatok középpontjában elsősorban a művészi nyelvhasználat, a szépirodalmi stílus és az írott nyelvi szövegek álltak, a hétköznapi spontán nyelvhasználat, különösen a hétköznapi beszélt nyelv így máig nem szerepel az alapvető kutatási kérdések között. A szociolingvisztikai vizsgálatok ezzel szemben mindvégig a beszélt nyelvhasználatból indultak ki, s a stílussal kapcsolatos

* A tanulmány az OTKA K60403, valamint a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00259/07) támogatásával készült. A tanulmány alapját jelentő előadás elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2009. október 20-án megrendezett Budapesti Szociolingvisztikai Interjú II. Szimpózium című konferencián.

¹ Bár ezen elemzéseket az itt bemutatott interakcionális stilisztika fogalomrendszere és kérdésfeltevésai határozzák meg, gondolatmenetük több ponton – például a kontextus dinamikus alakítása, a válogatás és adaptáció, a nézőpontviszonyok, a stílusstruktúra kérdéseit illetően – kapcsolódik a nyelv és a stílus funkcionális pragmatikai és kognitív megközelítéseihez is (I. Verschuere, Chafe, Langacker, Tolcsvai Nagy, Tátrai műveit és az ELTE funkcionális kognitív stilisztikai kutatócsoportjában folyó munkát).

megfigyeléseik is elsődlegesen ehhez kapcsolódnak, az utóbbi évtizedek szociolingvisztikai stílus-kutatásai pedig már inherensen összekapcsolódnak a különféle diskurzuselemző – elsősorban a beszélőnéprajzi, etnometodológiai, interakcionális szociolingvisztikai és kritikai diskurzuselemző – irányzatokkal (vö. Hymes 1974, Ervin-Tripp 1976, Gumperz 1982, Tannen 1984, Buchholtz–Hall 1995, Schiffrin 1996). Az újabb szociolingvisztikai kutatások egyszersmind a nyelvnek a társas-kulturális működésében való empirikus vizsgálatával, a közös jelentéslétrehozás, a nyelvhasználat, a társas interakciók és a kultúra összefüggései dinamikus leírásának igényével a funkcionális pragmatikai és kognitív megközelítésekkel is számos ponton érintkeznek (vö. Chafe 1982, Clark 1996, Verschueren 1999, Kristiansen et al. 2006, Kristiansen–Dirven 2008, Tolcsvai Nagy 2005, Tátrai 2004). A szociolingvisztika konstruktivista, interakcionális stílusmegközelítései tehát több szempontból is nagy jelentőséggel bírnak, így nemcsak a hétköznapi nyelvhasználat, illetőleg a szóbeli diskurzusok stilisztikai vizsgálatához kínálnak fontos szempontokat, hanem – ha (olykor egymástól is némiképp különböző) stíluskoncepciójuk el is tér a fent említett stilisztikák (szintén nem homogén) stílusértelmezéseitől – a stílus és a nyelv általános funkcionális leírásához is termékeny módon járulhatnak hozzá.

1.2. A társas konstruktivista stílusmegközelítések előzményei

A szociolingvisztikai stílus kutatásokban két fő vizsgálati irány rajzolódik ki: egy variacionalista és objektivista, valamint egy interakcionális és társas konstruktivista irány (vö. a szociolingvisztika társadalmi valóságot tükröző, azaz „socially realistic”, illetve társadalmilag létrehozott, „socially constituted” irányzatait, Hymes 1972, Rickford 2001: 221, Coupland 2007a: xi). Míg az elsőben a nyelvváltozatok kutatása áll előtérben, és e nyelvváltozatok, ezen belül a stílusok elsődlegesen a társadalmi valóság tükröződéseként értelmeződnek, addig a második irányzat a beszélőkre és nyelvhasználatukra, a nyelvi viselkedés és jelentéslétrehozás aspektusaira összpontosít, s a nyelvet, illetve a stílust a **társas valóság létrehozásának eszközeként** közelíti meg. Bár e tanulmány az utóbbi irányt kívánja részletesebben bemutatni, majd főbb eredményeit felhasználva egy empirikus elemzés során saját nézőpontját kialakítani, jelentősége miatt mindenképpen ki kell térnünk a legmeghatározóbb előzményekre, elsősorban Labov variacionalista stílusmodelljére, valamint Bell hallgatóságratervezés elméletére.

Labov elmélete (Labov 1972, 1984) a szociolingvisztikában elsőként emelte a központi jelenségek közé a stílus fogalmát, és még vitatott vonásaival is hosszú ideig meghatározóan hatott, sőt máig hat a szociolingvisztikai stílusvizsgálatokra. E modell a stílus fogalmát az egy beszélőhöz kötődő nyelvi variabilitás leírására alkalmazza, elsősorban a stílusváltásból indulva ki. A megközelítés nem kis érdemként elsőként próbálja meg a beszélői stílust a kvantitatív paradigmába ágyazódva mérhetővé tenni. Labov feltételezése szerint a stílus különbségei, vagyis egy beszélő nyelvhasználatának változatai alapvetően a **formalitás** fokozataiként foghatók fel, s úgynevezett kontextuális stílusokba rendezhetők a formáliság tengelyének a mentén. A formáliság mértéke pedig az adott szituációban a beszélőnek a **saját beszédére fordított figyelmétől** függ („önfigyelem-modell”) (Labov 1984: 29).² A nagyobb figyelem formálisabb és a sztenderdhez közelítő beszédmódot eredményez, míg a beszédre fordított figyelem csökkenése informalitást és az alapnyelvi (vernakuláris) vagy ahhoz közelebb álló nyelvváltozat használatát hívja elő; e változásokban nagy szerepet kapnak a presztízs és a stigmatizáció szempontjai is. Ez a megközelítés tehát a stílust reflexív jelenségként fogja fel, a beszédre való figyelés, így maga a „stílus” a beszédhelyzetre adott válaszként értel-

² „Styles may be ordered along a single dimension, measured by the amount of attention paid to speech” (Labov 1984: 29). Ugyanakkor tisztában van azzal, hogy ez nem teljes igényű stílusleírás: „ez a megállapítás nem egyenértékű a stílus természetű elemzésével – mert az valószínűleg nagyon sok tényező figyelembevételét követelheti meg”, csupán azt állapítja meg, hogy a stílusváltozatok rendezhetők e szempontból.

meződik. Ez a modell – mint maga Labov is megfogalmazza³ – nem alkalmas a stílus teljesebb körű leírására, sőt az általa tárgyalt jelenségek több stíluselméletben (a stílus definíciójától függően) nem is mind számíthatódnak a stílus kérdéskörébe, ennek ellenére nagy hatást gyakorolt a stílus további szociolingvisztikai vizsgálataira, mind az e modellt követő, mind az ezt kritizáló munkákban. A formalitás rendező elvéből indul ki például **Joos** (1968), **Trudgill** (1992), **Zwicky** (1972), akik a spontán beszéd jellegzetességeit vizsgálva a „kötetlenség” tengelyén próbálták meg a beszédet különféle stílusokba sorolni és elrendezni.⁴

E szűk és egydimenziós megközelítéseket, illetve magát a labovi stílusmodellt számos kritika érte: elsősorban azért, mert egy egydimenziós modell nem elegendő annak a stilisztikai kínálatnak, azoknak a választási lehetőségeknek a leírására, melyekkel a beszélők legnagyobb része rendelkezik; másfelől a formalitás fokozatai nem különíthetők el nyelvi jegyek alapján (sem) egymástól (Schilling-Estes 2004: 382⁵), s a beszédre fordított (ön)figyelem mértéke nem korrelál szükségszerűen a formalitás növekedésével, továbbá a „vernakuláris” vagy az informális, kötetlen beszéd nem tekinthető homogén nyelvváltozatnak (vö. Patrick 2010, Schilling-Estes 2004: 383, Eskenazi 1992: 2). A labovi megközelítés, illetve más variacionalista stílusfelfogások (pl. Wolfram 1969, Trudgill 1974, 1992) korlátaihoz hozzájárul az is, hogy vagy csak magára a beszélőre, vagy a nyelvi rendszernek a variabilitására és kvantitatív kérdésekre koncentrálnak, nem véve figyelembe a stílus interakcionális jellegét; ebből adódóan a stílust statikus jelenségnek tekintik és csupán reflexióként, a beszélőnek a környezetre adott válaszáként fogják fel.

Szintén reflexív szemléletű, ám az előzőekhez képest mégis többdimenziójú stílusmodellt kínált **Eskenazi** (1993), aki külső szituációs tényezőkből indulva ki a stílusokat három fő tengely mentén tartja elhelyezhetőnek: a **formalitás** mellett a **familiaritás** (közelség vs. ismeretlenség) és az **érthetőség** tengelyén (pl. fontos információk közlésekor vagy gyermekeknek való felolvasáskor nagyobb az érthetőség mértéke, mint egy kötetlen csevegésben). E megközelítés érdekessége elsősorban e harmadik dimenzió, az érthetőség kiemelésében rejlik, mely a beszédpartner befogadói folyamataihoz való alkalmazkodás gondolatával előremutat mind a beszédalkalmazkodás (l. alább), mind a kognitív pragmatika elméletei felé (Tomasello 1999, Verschueren 1999, Clark 1996).

A labovi stílusmodell kritikájaként, egyben a szociálpszichológia és az interakcionális szociolingvisztika eredményeinek hatására jött létre a szociolingvisztikai stílusmegközelítések következő fontos állomásának tekinthető elmélet, **Bell** „**hallgatósággra-tervezés**” modellje⁶ („audience design”, Bell 1984, 2001, Bell–Johnson 1997). Ennek középpontjában a beszélőnek a **hallgatósághoz való dinamikus adaptációja** áll, melynek gondolata Giles nagyhatású beszédalkalmazkodás-elméletén alapszik (Giles 1971, Giles–Coupland 1991, Giles–Coupland–Coupland 1991, továbbfejlesztve kommunikációs alkalmazkodás-elméletként („CAT”) ismert, vö. Bartha 1999). Bell új-zélandi rádiós hírműsorok elemzéséből kiindulva fogalmazta meg elméletét, miszerint a beszélők stílusa, beszédmódja nemcsak a beszélőhöz kötődő tényezőktől, hanem a beszédpartnertől ill. hallgatótól,⁷ sőt el-

³ Labov maga is kiemeli, hogy megközelítését nem a stílusok általános elméletének vagy a stílusvariabilitás teljeskörű leírásának szánta, hanem elsősorban az egy beszélő nyelvhasználatán belül megfigyelhető variabilitás kezelésére (Labov 2001).

⁴ Zwicky a „kötetlenség” szempontjából négy, Joos pedig öt fokozatot különböztetett meg „intimate, casual, consultative, formal, frozen” (Joos 1968), bár e kategóriák pontosabb meghatározás híján nehezen értelmezhetők (Eskenazi 1993: 1)

⁵ Pl. a nevetés lehet éppúgy a fokozott idegesség és önfgyelem jele, mint a fokozott informalitásé (Schilling-Estes 2004: 382).

⁶ „Audience design is [...] a strategy by which speakers draw on the range of linguistic resources available in their speech community to respond to different kinds of audiences.” (Bell 2001:154)

⁷ A modellben lényeges a különféle hallgatói szerepek, így a címzett, a résztvevő hallgatóság, hallgatók és fültanúk elkülönítése, Bell 1984: 159.

sősorban ettől függ: a beszélők hallgatóikra tervezik, hozzájuk igazítják megszólalásuk módját, a hallgatósággal kialakítani kívánt viszony függvényében. A nyelvhasználók beszédének jellemzői számos esetben különféle jegyekben **konvergálnak**, hasonulnak a partnerükéhez vagy hallgatóságukhoz, más esetekben pedig **távolodnak** az azoknak tulajdonított beszédmódtól (stílustól), továbbá akár jelen nem levő személyek¹ („referenciaszemélyek”) beszédmódjához is igazodhatnak, különféle okok és célok függvényében, például szolidaritás, távolság vagy tekintély fenntartása vagy teremtése céljából (Bell 1984: 162, Giles–Coupland–Coupland 1991: 18). A hallgatósághoz való dinamikus alkalmazkodás mellett Bell fontos gondolata, hogy a nyelvhasználók szociálisan kiértékelik az egyes csoportok beszédére, illetve egyes szituációkra jellemző beszédbeli jellegzetességeket, melyek így bizonyos asszociációkkal bírnak, és ezek adják az alapot az egyének stílusválasztása és -váltása számára: a stílus tehát, mint a nyelv „beszélőn belüli” variabilitása, a nyelvhasználat beszélők közti, társadalmi variabilitásán alapul, azt visszhangozza, illetve aknázza ki (Bell 1984: 151). Bell tekintetbe veszi a stílus és a beszéd tárgyának (a témának) és a szituációnak a kapcsolatát is, hangsúlyozza azonban, hogy a téma vagy a szituáció nem önmagában, hanem a címzettel való viszony összefüggésében befolyásolja a stílusvál(asz)tásokat.

Bár ez a modell is elsősorban válaszként, reflexióként fogja fel a stílust, azonban a stílusválasztás iniciatív, kezdeményező mozzanatát is kiemeli: a beszélők nem(csak) környezetükre adott válaszként alakíthatják beszédmódjukat, hanem kezdeményező módon is, az aktuális szituáció újradefiniálásának vagy megváltoztatásának céljából (Bell 1984: 185). Bell elsősorban a stílus- és nyelvhasználat reagáló és adaptív jellegét tartja ugyan meghatározónak, ugyanakkor implicit módon egy kontextusérzékeny, dinamikusabb értelmezési keretet feltételezve azt is hangsúlyozza, hogy az iniciatív stílusválasztás a beszélő és a hallgató közti interakcióban nem különül el élesen a reflexívétől, hiszen a kezdeményezések is a hallgatóra való reagálásként történnek (i. m. 184).

E modellt fontos megállapításai ellenére szintén több kritika érte: részben egydimenziós jellege miatt, hiszen elsődlegesen a hallgatósághoz való viszony kifejezésére koncentrál és ez alá rendel más dimenziókat is, mint például a téma és a beszédhelyzet. Továbbá komoly problémaként fogalmazódik meg az is, miszerint az egyes beszélői csoportokra jellemző stílusokat, nyelvhasználati jellegzetességeket általánosan ismertnek és „bemérhetőnek” tekinti a beszélők részéről, noha ezek korántsem egyneműek, s egyes nyelvhasználói csoportok között erősen eltérő lehet a megítélésük.² Nem tisztázódik az sem, hogy a beszélő a hallgatóságnak mely jegyeire reagál; s problémás a feltételezett beszélői intenciók, szándékok visszakereshetősége is (Schilling-Estes 2004, Patrick 2010). Több empirikus kutatásból az is nyilvánvalóvá vált, hogy a beszélők a szolidaritás megteremtésére nem mindig a partner beszédmódjához való közvetlen alkalmazkodást használják (Schilling-Estes 2004: 388). A hallgatóságra-tervezés-modell újabb változatai már ezeket a megfigyeléseket is tekintetbe veszik (Bell–Johnson 1997, Bell 2001).

1.3. A stílus a szociális konstruktivista és interakcionális szociolingvisztikában

Miközben a szociolingvisztika első szakaszában a kutatók elsősorban a makroszintű és eleve adott-nak tekintett társadalmi tényezők (pl. lakóhely, nem, életkor, iskolázottság) és a nyelvi variancia összefüggéseire koncentráltak, és/vagy a stílust elsősorban reaktív jelenséggként közelítették meg,

¹ Megjegyzendő, hogy Hymes ismert, magyarul 1978 óta olvasható SPEAKING-modellje az első, amely a kommunikáció/beszélés alaptényezői között fontosnak tartja a hallgatóság különböző típusainak elkülönítését.

² A jelen tanulmány keretei között nincs mód arra, hogy a nyelvhasználati formák csoportos és egyéni megítélésének szociolingvisztikai kérdését elemezzük. Ezzel az igen fontos területtel a nyelvvideológia-kutatás könyvtáryi irodalma a 90-es évek óta egyre behatóbban foglalkozik (lásd például Woolard–Schieffelin 1994, Woolard 1998; Schieffelin et al. szerk. 1998; Kroskrity 2004).

az 1980-as évektől kezdve egyre inkább a társadalmi struktúrák, gyakorlatok és a **társas jelentés közös konstruálása** kerül az érdeklődés középpontjába, és annak a vizsgálata, hogy a nyelvhasználók hogyan hozzák létre a kontextust, illetve hogyan teremtik meg, látják és jelenítik meg identitásaikat és a társadalmi struktúrákat a nyelvhasználatban, többek között a stílus lehetőségei által. Mindez szorosan kapcsolódik az aktív kontextualizáció gondolatához, elsősorban Gumperz elméletéhez (Cook-Gumperz–Gumperz 1976, Gumperz 1982), a különféle diskurzuselméleti kutatások, különösen a beszélésnéprajz, az interakcionális szociolingvisztika, az etnometodológia és a kritikai diskurzuselmélet előretöréséhez és eredményeihez (Hymes 1964, Ervin-Tripp 1976, Gumperz 1982, Sacks–Schegloff–Jefferson 1974) és ezek nyomán a szociolingvisztikában egyre meghatározóbbá váló társas-konstruktivista megközelítésekhez (Goffman 1974, Hymes 1974, Tannen 1993, Eckert 2000), melyek a nyelvet és ezen belül a stílust is a társas valóság létrehozásának eszközeként vizsgálják. E konstruktivista szemlélet a meghatározó a szociolingvisztikai stílusleírások legújabb generációjában, mely a szociolingvisztika „**harmadik hullámaként**” (Eckert 2010) vagy „**interakcionális stilisztikaként**” (Selting 2008) is jellemezhető: itt a nyelvváltozatok helyett a nyelv- és stílushasználat („styling”) áll az érdeklődés középpontjában, s ezt taxonómiák és kategorizálás helyett a társas jelentések, az egyéni identitás és társas kötődések konstruálásának keretében vizsgálják. E „harmadik hullámban” elsősorban Coupland, Eckert és Schilling-Estes munkái és a hozzájuk köthető „**beszélő-tervezés**” („speaker design”) modell kapnak fontos szerepet, valamint Buchholtz, Hall, Rampton szociális antropológiai orientáltaságú, stíluskérdésekhez közvetlenül kapcsolódó vizsgálatait, valamint Tannen, Cameron (2003) és Schiffrin (1996) művei; és ide köthető továbbá számos európai diskurzuselméleti vagy szociolingvisztikai munka is, így Selting, Keim, Androustopoulos, Deppermann, Georgakopoulou, Günther, Kotthoff tanulmányai (lásd Auer szerk. 2007, Fix et al. szerk. 2008).

Coupland (1980, 1985, 2001, 2007a, b), **Eckert** (2000) és **Schilling-Estes** (1998, 2004a, b, c) stíluselméleteinek – bár szintén a fent említett beszédalkalmazkodás-elméletből (Giles et al. 1991) indulnak ki, és szorosan kapcsolódnak Bell hallgatóságra-tervezés-modelljéhez is – legfontosabb jellemzője a stílus **iniciatív, kezdeményezésként** való felfogása: a stilisztikai variációkat nem válaszként közelítik meg, hanem a beszélői identitás aktív megalkotásának, prezentálásának és újralkotásának eszközeként (Schilling-Estes 2004a: 388). E modellek középpontjában a beszélő **alkotó** tevékenysége áll (vö. „speaker agency”, ill. „performativity”), és az objektív, eleve adott struktúrák helyett a társas interakció jelentéslétrehozó dinamizmusa és a beszélő aktív identitás- és világalakítása kerül előtérbe. A stilisztikai választások és az egyes szituációk közti kapcsolat egyszerű leírása helyett arra keresik a választ, hogy a beszélők **miért** alkalmazzák egy adott szituációban az adott stilisztikai választásokat, s vizsgálataikba a beszéd úgynevezett „külső” kontextuális tényezői mellett (mint beszédpartner, téma, helyszín) mind a tágabb, mind a közvetlen beszélői interakciós célokot is bevonják. Elemzéseikben fontos szerepet kap az aktív kontextualizáció kapcsán a goffmani „keret”, a (hymes-i modellben értelmezett) „kódolás” (kulcs: keying) és a (bahtyini) „beszélői hangok” vagy „szólam” fogalma, sőt szorosan kapcsolódnak az intertextualitás és a kódváltás kérdésköréhez is (Schilling-Estes 2004b, Buchholtz 1995, Rampton 1995). Coupland a stílust a **társadalmi identitás** és a **társas jelentés** létrehozásának keretében vizsgálva, többek között egy utazási irodában folyó diskurzusokat (1980) vagy egy disc-jokey beszédét elemezve (1985) munkáiban nem is elsősorban a stílust magát, hanem a beszélői **stílushasználatot** („styling”) állítja a középpontba (Coupland 2001, 2007). **Eckert** (Eckert–McConnel–Ginnet 1995, Eckert 2000) szintén a stílus és a társas identitás kapcsolatát kutatva arra mutat rá, hogy a társadalmi és egyéni identitás nem objektív tulajdonság, hanem a társas gyakorlatokban, interakcióban létrehozott és fenntartott jelenség. Egy középiskola diákjai nyelvhasználatának elemzésében feltárja, hogyan kapcsolnak össze a beszélők különféle változókat annak érdekében, hogy jellegzetes elkülönülő beszédmódokat hozzanak létre, prezentálva egyéni és csoportidentitásukat. Rámutat, hogy az egyes eleve adottnak tűnő tényezők (pl. kor, nem) által meghatározott „beszélőközösségek” helyett helyesebb „**gyakorló közösségekről**” (Eckert–Wenger 1994 nyomán) beszélni, hiszen a társas struktúrák és viszonyok a beszélők tevékenységeinek

gyakorlásában, a társas érintkezés számtalan közös aktusában jönnek létre, alakulnak újra és erősíttetnek vagy változnak meg (lásd például Buchholtz–Hall 2004: 377).³ Hasonló elemzést ad **Schilling-Estes** is, az etnikai identitás nyelvi kidolgozását afroamerikai diákok beszélgetésében vizsgálva (Schilling-Estes 2004c).

A stílus és az identitás konstruálásának kapcsolata lényeges téma Buchholtz, Hall és Rampton nyelvészeti antropológiai jellegű kutatásaiban is. **Buchholtz** és **Hall** (Buchholtz 1995, 2004, Hall 1997, Buchholtz–Hall 2004, 2005) elsősorban a társadalmi nem, a kulturális és az etnikai identitás létrehozása kapcsán foglalkoznak a nyelv különféle eszközeinek, ezen belül a stílusnak a szerepével a nyelvhasználók önprezentációjában és állásfoglalásának diszkurzív kidolgozásában („stance-taking”). Elemzéseikben vizsgálják ázsiai, afrikai vagy latin-amerikai származású amerikai beszélők etnikai identitást alakító gyakorlatait (Buchholtz 1995), a társadalmi nem (gender) prezentálását indiai transzszexuális beszélő beszédében (Hall 1997, Buchholtz–Hall 2005) vagy középiskolás diáklányok csoportidentitást alakító nyelvhasználatát (Buchholtz 2004), s ennek során kiemelik az egyes csoport- és egyéni identitások közti átjárásokat és kapcsolatokat is. Buchholtz (2004) elemzésében például bemutatja, hogy két egyforma korú, egyaránt laoszi származású amerikai tinédzser lány nyelvhasználatát elsősorban nem ázsiai-amerikai háttere vagy a fehér-színes szembeállítás határozza meg, hanem a kortárs „bandázós”, illetve „stréber” csoportokhoz való tartozás nyelvi jelzése és kidolgozása, melynek során a csoportidentitás kifejezésére sajátjuktól idegen (adott esetben afroamerikai) nyelvváltozatokhoz való kapcsolódással („crossing”) is élnek. Ezek a kapcsolatok adják Rampton elemzéseinek központi tárgyát, aki angliai és egyesült államokbeli fiatalok és felnőttek beszédében mutatja ki a különféle identitások és csoportokra jellemző beszédmódok kereszteződését vagy kölcsönzését, a „crossing”, vagyis a beszélők által a saját csoportjuktól eltérő csoportra jellemző (gyakran egy kisebbségi) nyelvváltozat használatának jelenségét (Rampton 1995, 2002). Ramptonnak a kódváltás kérdésköréhez is szorosan kapcsolódó elemzései⁴ megmutatják, hogy a beszélőtől eltérő etnicitást felidéző nyelvváltozatok kölcsönzése hogyan válhat az egyén antirasszista reprezentációjának, illetve a beszélők közti antirasszista eljárás módnak a fontos elemvé; hogyan lehet a kulturális identitás szimbolikus jelzése, mint fehér középosztálybeli fiataloknak a hip-hop stílushoz való kötődését kifejező, afroamerikai nyelvváltozattól kölcsönző nyelvhasználat; sőt egyes esetekben funkcionálhat a diskurzusbeli feszültségenyhítés eszközeként is (Rampton 1995). Hasonló eredményeket mutat Keim (2007) is Németországban élő török származású diáklányok nyelvhasználatát elemezve, valamint a hip-hop közösségekhez való tartozás nyelvi prezentációjával kapcsolatban Androustopoulos (2007).

A stílus és a verbális interakciók kapcsolatának szociolingvisztikai kiindulású kutatásában fontos helyet foglalnak el **Tannen** stilisztikai munkái (Tannen 1983, 2005, 2007), aki elsősorban az egyéni stílusra, egy nyelvhasználó beszédmódjának általános jellegzetességeire, illetve egy-egy beszélői csoport jellemző stílusára koncentrálna (stíluson a beszéd általános módját értve), szintén a beszélők közti jelentéslétrehozás keretében. Tannen stíluskutatásaiban központi szerepet kapnak az **interkulturális és interetnikus kommunikáció** jelenségei (megközelítésében az egy nyelvet beszélő, látszólag egy kultúrához tartozó nyelvhasználók között is folyhat interkulturális kommunikáció), valamint a stílusnak (nyelvi jegyek jellegzetes együtt-előfordulásainak) a diskurzusbeli jelentéslétrehozást befolyásoló **stratégiaként** való alkalmazása. Munkái közül a legismertebbek egy hálaadás-napi vacsora résztvevői beszédstílusainak (Tannen 2005), valamint a férfi és női beszéd-

³ E keretben mára markáns kutatási irányná vált a társadalmi nemhez kötődő identitáskonstrukciók diszkurzív megjelenítésének, a stílus és a társadalmi nem kapcsolatának a vizsgálata.

⁴ A többnyelvű beszélőközösségeket interakcionális szociolingvisztikai keretben vizsgáló kutatók már a 70-es évek óta folyamatosan rámutatnak a kódváltás és a stílusváltás szoros összefüggésére (pl. Blom–Gumperz 1972, Gumperz 1982, Myers-Scotton 1983, Auer szerk. 1998).

stílus különbségeinek elemzése, de foglalkozik a gyermek-szülő és anya-lány diskurzusok jellemző stratégiáival is. Tannen a diskurzusstratégiák vizsgálatában elsősorban Gumperz (1982) már említett kontextualizációs és Robin Lakoff (1973) pragmatikaelméletére támaszkodik, kiemelve, hogy az emberi kommunikációban az információ hatékony átadását irányító elvek mellett fontos szerepet kapnak a társas viszonyokra vonatkozó elvek vagy elvárások is. Tannen ezeket elsősorban Lakoff elmélete nyomán tárgyalja, a távolságtartás („distance”), a tiszteletadás („deference”) és a barátságosság („camaraderie”) elveit különböztetve meg, kapcsolódva Leech (1991), illetve Brown és Levinson (1987) közismert munkáihoz is. Tannen stílusvizsgálataiban fontos szerepe van a nyelv információ és interakcionális funkciói közötti különbségtételnek (Brown–Yule 1983 nyomán): a stílusnak azzal való összefüggéseit járja körül, hogy a beszédpartnerek figyelme és szöveglétrehozása közép-pontjában elsősorban a propozicionális információközlés, azaz a tárgyalt téma áll-e, vagy pedig a tárgyalt témával és egymással való viszonyuk is előtérbe – és nyelvi kidolgozásra – kerül. Mindez a beszélők által választott stratégia függvénye, amelyben központi jelentősége van a személyes bevonódás („involvement”) aspektusának. Tannen stíluselmzéseiben tehát nagy szerepet kap a „bevonódás” jelensége is (kapcsolódva Gumperz 1982 és Chafe 1982 involvement-fogalmához), mely kiterjed a beszélő interakcionális részvételére, a partner interakcionális bevonására, illetve az érzelmi érintettségre is; elemzéseiben egyértelművé teszi a „nagyfokú bevonódás” és „alacsony bevonódás” („high involvement”/„low involvement”) stilisztikai jelentőségét (Tannen 1984, 2005).

Az itt bemutatott megközelítéseket összegezve, a stílus változásai különféle tényezők függvényében az alábbi kontinuumok mentén tűnnek elrendezhetőnek (1. ábra):

A fenti áttekintésből kitűnik, hogy a stílus szociolingvisztikai vizsgálatai, s ezen belül a legújabb, „harmadik hullámba” sorolható konstruktivista kutatások lényeges meglátásokat fogalmaznak meg elsősorban a beszélt nyelvi interakciókban megfigyelhető stílus(ok) és stílushasználat kapcsán, de a stílus általános leírását is gazdagítják, például a konverzációs viselkedés stilisztikai relevanciájára is rámutatva (l. alább). A következőkben a fenti megközelítések keretében néhány magyar diskurzus-

részlet interakcionális stilisztikai elemzését mutatjuk be – nagy hangsúlyt helyezve a diskurzus- vagy konverzációs jelenségek bevonására is –, arra koncentrálna, hogy a vizsgált társalgásokban az egyes beszélők szövegében megfigyelhető stílusvariációk hogyan függnek össze a társas jelentés konstruálásának lehetőségeivel, elsősorban a kontextus, az identitás és a résztvevők közti társas viszonyok dinamikus alakításával.⁵

2. A stílus és a társas jelentések a társalgásban

2.1. Az elemzés tárgya, célja, módszertana

Elemzésünk a BUSZI II⁶ korpuszán alapszik, és egyes releváns szövegrészek, valamint 14 interjú kiemelt vizsgálatának eredményeit foglalja össze⁷. A szociolingvisztikai interjú irányított beszélgetése (vö. Labov 1984) ugyan nem minősül prototipikus spontán beszélgetésnek, de a társalgás egy fajtája, és műfaji sajátosságai ellenére is alkalmas a társas jelentések és a stílus vizsgálatára. A „társalgási stílus”, mint a fent bemutatott stílusmegközelítésekben is kitűnt, nem homogén kategória: különféle tényezőktől függően nyelvhasználonként, szituációnként és egy-egy beszélő beszédében egyetlen diskurzuson belül is variabilitást mutathat. Vizsgálata során elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy a stílus és annak megváltozása hogyan függ össze a kontextus dinamikus alakításával és a diskurzusbeli társas jelentések képzésével, kapcsolódik-e a beszélő arcmunkájához, identitásalakításához, a résztvevők közti viszonyok formálódásához.

Elemzésünkben a stílusnak az interakcionális stílusvizsgálatokban jellemző, tág értelmezéséből indultunk ki, **stílusnak tekintve a nyelv használatának módját, mely a társas jelentés létrehozásában szerepet kap**⁸ (Coupland 2007a, Eckert–Rickford 2004: 1, Selting 2008: 1039), **a nyelv különböző lehetőségei közti viszonyításhoz és alternatívításhoz kapcsolódik** (Verschueren 1999),

⁵ A szociolingvisztikai stílusvizsgálatok (de általában az empirikus kutatások) megkerülhetetlen kiinduló kérdése módszertani jellegű, hiszen az elemzés körét nagy mértékben behatárolja a mintavétel módja s a nyert nyelvhasználati adatok köre. Amint Labov (2001: 85) a stílusváltás anatómiájáról szóló alapvető cikkében maga is kiemeli: „A szociolingvisztikai módszertan fejlődése során állandó feszültség érezhető a stílus két megközelítése között: a stílusváltás mint egy természetes, etnográfiai jelenség és a stílusváltás mint egy ellenőrzött eszköz a szociolingvisztikai változatok dinamikájának mérésére”. E munkában nincs mód arra, hogy a stílusmegközelítések ebből az aspektusból is áttekintsük. A kérdés részletes kritikai elemzése külön tanulmányt igényel.

⁶ A Kontra Miklós által irányított projektum keretében létrejött BUSZI (Budapesti Szociolingvisztikai Interjú) a labovi szociolingvisztikai interjú nyomán létrejövő, első szisztematikusan gyűjtött magyar nyelvű beszédkorpusz⁶ (l.: <http://www.nyud.hu/buszi/>, Várad 2003, valamint BUSZI II., BUSZI III., BUSZI IV.), mely nemcsak szociolingvisztikai elemzésre nyújt lehetőséget (l. BUSZI-szimposium 2008, 2009), hanem stilisztikai szempontból is egyedülálló anyagot kínál a beszélő nyelvi stílusvariabilitás számos kérdésének vizsgálatához. Az adatok felvétele 1987–89 között történt.

⁷ A részletesen feldolgozott interjúk: B7102, B7103, B7104, B7105, B7106, B7108, B7125; B7302, B7303, B7307, B7314, B7330, B7401, B7511; ez 7 középiskolai tanár, 5 bolti eladó, 1 gyári munkás és 1 szakmunkás részvételével folytatott, összesen mintegy 16 órányi beszélgetés. Az interjúk átirását, kódolását és ellenőrzését Bartha Csilla és Borbély Anna végezte.

⁸ „Style’ refers to a way of doing something. (...) Is an assemblage of design choices. (...) Part of our social competence is being able to understand these indexical links – how the style marks out or indexes a social difference – and to read their meanings” (Coupland 2007a: 1). „Styling is the activation of social meaning” (Coupland 2007a: 2); „Cultural values and norms, social power and status, intimacy and distance are all social meanings” (Coupland 2007a: 18). „Styling is part of the construction and deployment of a speaker’s and other’s social identities” (Coupland 2007b). „A dynamic presentation of the self” (Eckert 2004: 4), „linguistic practice with which speaker makes social meaning” (Eckert–Rickford 2004: 1).

és a nyelvhasználat minden „szintjén” vagy tartományában megjelenik.⁹ Az elemzésben kiemelten fontosnak tartottuk a stíluselemzés szokásos szintjei (fonológiai, lexikai, morfoszintaktikai, pragmatikai) mellé bevonnunk a társalgás konverzációs megvalósulásához kapcsolódó konverzációs vagy „diskurzusjelenségeket” is, hiszen e jelenségeknek is stilisztikai relevanciát ad a rájuk is jellemző nyelvi variabilitás és a hozzájuk kapcsolódó társas elvárások, normák és minták rendszere, melyekben ezek is társas jelentést nyernek. Emellett elemzésünkben az is kitűnik, hogy a nyelvhasználat ezen jelenségei (pl. szünetek, fordulóhossz, együttbeszélés, beszédmenyiség) nem különülnek el élesen a nyelvtől, a stilisztikai elemzésekben hagyományosan vizsgált „szintjeitől” vagy jelenségeitől, így például a mondat szerkezettől és a lexikai elemektől, ahogy a szövegek tartalma és jelentése sem választható külön a megformálástól (az, hogy „mit” mondunk, a „hogyan”-tól): a jelentésképzésben együttesen vesznek részt. Elemzésünkre alapvetően a kvalitatív és interpretatív megközelítés a jellemző (vö. Coupland 2007: 27), noha részben kvantitatív módszereket is alkalmaztunk.

Nyilvánvaló, hogy a stílusváltás az egyik nyitja a nyelvi változás központi kérdésének, a nemzedékek közötti nyelvtadás, majd pedig a posztvernakuláris újraszerveződés mikéntjének (vö. Labov 2001), s ehhez a beszélőn belüli (intra-speaker), illetőleg a beszélők közötti (inter-speaker) variációk működésének rendszerszerű feltárására van szükség. A mostani elemzés célja ezzel szemben inkább a stílus kutatás más területei számára a lehetséges kapcsolódási pontok felvillantása, így nem is egy-egy stílus típus vagy nyelvhasználói gyakorlat részletes leírása, hanem a vizsgált társalgásokban megfigyelhető legfőbb típusok és ezek jellegzetességeinek jellemzése, a társas jelentéskonstruálással való (lehetséges) kapcsolataik közül a legfontosabbak bemutatása.

2.2. A „társalgási stílus”: egységesség és variancia

2.2.1. A „kiinduló stílus”

A klasszikus labovi szociolingvisztikai interjúk¹⁰ irányított beszélgetései több tematikus modulból állnak, melyek az összemérhetőség érdekében hasonló sorrendben követik egymást egy-egy modulhálót alkotva: legtöbbjük egy önéletrajzi szakasszal indul, majd később egyéb, egyre informá-

⁹ A különféle stílus elemzések ezek közül nem mindig vizsgálják mindegyiket: némelyek fonológiai jellegzetességekre koncentrálnak (pl. Labov 1972, 1984, Coupland 1980, 1985, Schilling-Estes 2004c), más megközelítések morfoszintaktikai és lexikai jelenségekre is kiterjednek (Finegan 2007, Eckert 2000, Androutsopoulos 2007). Egyesek pedig tekintetbe vesznek „diskurzusszintű”, vagyis interakcionális v. konverzációs jelenségeket is (pl. fordulóelosztás, szünetek, közbevágások, fordulóhossz, háttérdata-jelzések, Tannen 2005, 2007, Selting 2008, Schwitalla 2008).

¹⁰ Labov a szociolingvisztikai interjúk társalgási részét úgy építette fel, hogy a témák a formálisaktól az informális felé tartva – az interjú idején belül is – kövessék a vizsgált személyek figyelmének változását (lanyhulását). A társalgás adott pontján pedig munkatársaival olyan kérdéseket is feltett adatközlőinek a félelemmel, halálveszedelemmel kapcsolatban, amelyek heves érzelmet, izgatottságot váltottak ki, ily módon a legkevésbé formális nyelvhasználat is mérhetővé vált. A különböző típusú tesztek (szólisták, szövegek felolvasása stb.) megoldása pedig még nagyobb, de feladatunként eltérő odafigyelést igényeltek a beszélők részéről. Ennek alapján az egyes kontextusok függvényében a beszéd formalitásfokának különböző szintjeit lehetett meghatározni, amelyek a gondos beszéd-től az informális, oldott beszéd-ig kontextuális stílusokba rendeződve – kontinuumot alkotnak. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú irányított beszélgetései ugyanezekre a módszertani megfontolásokra épülnek.

Az interjúk első elemzése alapján nyilvánvalóvá vált számunkra, hogy a halálveszedelem-modul az esetek kisebb számában tartalmazott mérhető stilisztikai változást, és az elsősorban egy beszédműfaj megidézéséhez (narratíva) kapcsolódott. Ezzel szemben ezt a szerepet az ETN (etnikum), illetve a CMÖ (cigánymentes övezet) modul sokkal inkább betöltötte, ahol a stílusváltás elsősorban beszélői stratégiákkal kapcsolódott össze (l. alább). Ez magyarázza, hogy példáink egy része ebből a két modulból származik.

Az etnikai kisebbségekre vonatkozó, terepmunkás által feltett kérdés például a következőképpen hangzott a vizsgálatban: „Nagyon sokan úgy tartják, hogy a cigányoknak túl jó dolga van Magyarországon. Igazuk van? Ha ön segéd munkást akarna alkalmazni, s két azonos iskolát elvégzett jelentkező közül az egyik cigány lenne, a másik sváb, melyiket venné fel?” (vö. Váradi 2003: 350)

sabb témákra kerül sor (részletesen lásd Labov 1984). A beszélgetések első, induló szakaszában megjelenő stílust „kiinduló” stílusnak tekinthetjük, mely a beszélgetés további részében is többnyire meghatározóan – de nem kizárólagosan, lásd alább – érvényesül (s melyhez képest a stílusváltozás értelmezhetővé válik): e stílus által a beszélők alapvetően meghatározták közös kontextusuk kereteit, definiálták viszonyaikat, valamint pozicionálták és legfontosabb vonásaikban megjelenítették önmagukat. Az önreprézenciáció a stilisztikai választások mellett gyakran összefonódott az egyén explicit verbális önreprézenciációjával, például bemutatkozásával, narratíváival is (a „mit” és a „hogyan” tehát nem különült el élesen egymástól). A kontextus és a beszélők közti viszonyok közös definiálása a vizsgált esetekben elsősorban a formalitás mértékének, a résztvevők közti közelségnek és a beszélői identitásoknak és pozícióknak nyelvi kifejezésében, illetve beállításában nyilvánult meg. Ez nyelvi-stilisztikailag elsősorban a megszólítási módokban valósult meg – önözés, magázás, tetszikezés, illetve tegezés, valamint a megnevezések választásában (Domonkosi 2002) –, de érvényesült más jelenségekben is, így a morfoszintaktikai, lexikai és fonológiai választásokban (az udvariasság, választékosság, illetve a beszédprodukcióbeli „gondosság” dimenziójával szorosan összekapcsolódva), a beszédaktusok megformálásában, továbbá a konverzációs viselkedésben (pl. szünethossz, közbevágások száma). Néhány példa az egyes interjúkból a kontextus, vagyis az identitások, helyzet és viszonyok kiinduló konstruálására a stílus által:¹¹

1. (a)

A: *Kovács Jánosné vagyok.*

T: **Igen*.*

A: **A* ö huszonhetes számú Nagy József ■ Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet műszaki tanára.¹²*

T: *Igen.*

(B7103)

(b)

T: *Tehát ő ■ hogyan szólíthatom?*

A: *Marika.*

(B7330)

(c)

T: *Tanár úr, köszönöm a türelmét.*

(B7113)

(d)

A: **Ja, hogyha meg*kér*=**

T: **Mert*...*

A: *=hetném, akkor ne magázzon, mert ■ *nem szeretem*.*

T: **[nevet]*. ■ [nevetve] Mer<t>? ■ Na jó. ■ Ezt úgyis meg akartam kérdezni, igen, hogy hogyan szólítsam. ■ Mert ■ eez úgy gond szokott lenni. ■ Jó, ■ rendbe<n> van. És akkor ■ öö how szólítanak, hogy szereted, ha szó*lítanak*?*

A: **Tamásnak*.*

T: *Tamás. Szóval nem Tomi, meg meg egyéb, hanem ■ Tamás. ■ Jó.*

(B7511)

(e)

T: *és ■ akkor rögtön az<t> kérdezném meg, hogy ■ hogy szólítsam?*

¹¹ Jelmagyarázat: T: terepmunkás, A: adatközlő; ■ szünet; *Tegezni* átfedő beszéd; *Z* érthetetlen szövegrész; <n> hangzókiesés; [ajtó csukódik] a lejegyző megjegyzése; öö hezitáció; aalma hangzónyújtásos hezitáció = közbevágás után folytatódó beszéd. Az átírási elvekhez lásd még Váradí (2003).

¹² Az adatközlő anonimitásának megőrzése érdekében a részletben az eredeti neveket megváltoztattuk.

A: Zoli.

T: Zoli. ■ Rendbe<n> van.

A: (Jó lesz).

T: Magázzam, ■ tegezzem *Z*...?

A: *Tegezni* nyugodtan lehet.

(B7515)

(f)

T: Most az lenne az első kérésem, kedves tanárom, hogy legyen o<ly>an kedves, ■ ezeken a cédulákon ■ található mondatot ■ úgy fölo<:><l>vasni, ■ hogy ezt a sárgáva<l> áthúzott szót ■ beilleszti a mondatba. ■ Jó?

(B7103)

(g)

T: Jó. ■ Akkor ezt csíptesse oda

(B7512)

A fenti példák nemcsak az egyes választások közti különbségeket tükrözik, és azokat a tartományokat, ahol ezek legdominánsabban megvalósulnak (névhasználat, megszólítási mód, beszédaktus-megformálás, lexikon), hanem e választások **iniciatív jellegét** is: vagyis azt, hogy az eleve adott szituációs tényezőkre (életkor, foglalkozás, ismertség, helyzet) a nyelvhasználók nem automatikusan reagáltak, hanem ezeket tekintetbe véve aktívan és kezdeményező jelleggel alakították stílusukat. Emellett világosan megfigyelhető a beszélők közti együttműködés és **dinamikus egyezkedés** is a kontextus közös létrehozásában.

Az így konstruált viszonyok az egyes beszélgetéseken belül, hasonlóan a kontextus egészéhez, részben konstansak maradtak, részben változtak, miközben folyamatosan újradefiniálódtak: bizonyos esetekben ez szembetűnő stílusváltásban manifesztálódik (l. alább), más esetekben lokális jellegű és nehezen kategorizálható változások figyelhetők meg, a stílus ugyanis nem mindig körülhatárolható szakaszokban és nem mindenkor egységesen változott. Az interjúkban emellett a viszonyok egyszerűen az idő előrehaladásával is módosultak, a familiaritás növekedése és az önellenőrzés csökkenése által (vö. Gósy 2003). Itt csak a stílus jelentősebb és hosszabb szövegrészre (több mondatra) kiterjedő változásaival foglalkozunk.

2.2.2. A stílusváltozások sokfélesége

A stílus jelentősebb megváltozása általában bizonyos témákhoz kapcsolódóan volt megfigyelhető, és a legjelentősebb változások a legnagyobb érintettséget kiváltó témák kapcsán mutatkoztak (többnyire a halálveszély, a cigánykérdés, olykor pedig magánéleti események kapcsán). A változások többnyire egyszerre jelentek meg a nyelvhasználat számos tartományában (fonológiai, lexikai, morfoszintaktikai és diskurzusjelenségekben), jellegzetes együttállásokat mutatva. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy e váltások egy adott téma kapcsán **nem mindig egyforma módon és irányban** következtek be, sőt több jellegzetes jelenség együttállásával több típust rajzoltak ki. Mindez azt mutatja, hogy nem maga a **téma** határozta meg a stílust vagy annak változását, hanem a beszélőnek a témával kapcsolatos diszkurzív-interakcionális **stratégiája**. (A labovi modell korlátaira utalt, hogy a változások sokszor nem voltak összekapcsolhatók a beszédre fordított figyelem csökkenésével, sőt olykor inkább a beszélői gondosság növekedésére utaltak, és az egyes variációk nem vagy nemcsak a formalitás mértékében különböztek).

Elemzésünkben először kvantitatív módon vizsgáltunk meg különféle (fonológiai, konverzációs, morfoszintaktikai, lexikai és pragmatikai) jelenségeket 14 beszélgetés megegyező hosszúságú, interjúként három különböző tematikus modulhoz tartozó (kiinduló önéletrajzi, a cigánykérdéssel

foglalkozó és a halálveszélyről szóló) részeiből. A **fonológiai változások** terén vizsgáltuk az egyes beszélők beszédében realizálódó *t*- és *l*-kiesés változásait. Az eredmények azt mutatták, hogy az önéletrajzi diskurzusrészekhez (BIO) képest a cigánykérdéssel (ETN) és a halálveszéllyel (HAL) kapcsolatos beszélgetésrészekben a ***t*-kiesés gyakorisága nőtt**. (*t*-kiesés: a BIO modulban 86,5, az ETN modulban 68,25, a HAL modulban 60 szavanként fordult elő).

Hasonló tendenciát mutatott az ***l*-kiesés** is: az etnikai témáknál az *l*-kiesés gyakorisága az önéletrajzi modulhoz képest **szintén nőtt**, majdnem a duplájára. (*l*-kiesés: a BIO modulban 69,7, az ETN modulban 43,1 és a HAL modulban 67,0 szavanként). A halálveszély-téma kapcsán az össze-sített adatokban nem jelentkezett eltérés, valójában azonban számos beszélő esetében szignifikánsan változott, csak **ellentétes** módon: némelyeknél **növekedett**, másoknál **csökkent** az *l*-kiesések száma.¹³

A **konverzációs jelenségek**, így például a fordulók hossza, a háttéracsatorna-jelzések gyakori-sága, a beszélői aktivitás és a diskurzusjelölők terén is megfigyelhetők voltak változások. A **fordu-lók hossza lényegesen megnőtt** az etnikai és halálveszéllyel kapcsolatos témák kapcsán összevetve a társalgás más szakaszaihoz képest, bár egyes beszélőknél ezen belül a fordulók hosszának csök-kenését lehetett megfigyelni. (**Fordulóhossz**: a BIO modulban átlagosan 16, az ETN modulban 21, a HAL modulban 25 szó/forduló).

A **háttéracsatorna-jelzések szintén jelentős változást** mutattak: lényegesen gyakoribbak voltak a cigánykérdés és a halálveszély tárgyalása során. A kvantitatív vizsgálatunkban mért jelensé-gek (nevetés, sóhaj¹⁴) gyakorisága szinte duplájára, illetve háromszorosára nőtt az elemzett társal-gásrészekben (háttéracsatorna-jelzések: BIO modulban 350, ETN modulban 194, HAL modulban 121 szavanként). Ezt is a társalgási stílus részének tekintjük, mert, bár e háttéracsatorna-jelzések nem szűk értelemben vett nyelvi jelenségek, azonban az azok feldolgozását segítő „kontextualizá-ciós utasítások” (Gumperz 1982, Tátrai 2004) legfontosabbikai közé tartoznak, és elválaszthatatlanok a nyelvi jelentésképzéstől.

A **diskurzusjelölők** száma hasonló gyakoribbá válási tendenciát mutat, jelezve a beszélőknek a diskurzussal vagy beszédpartnerükkel kapcsolatos viszonyának vagy metapragmatikai munkájá-nak megváltozását. (**Diskurzusjelölők**: BIO modulban 39,0, ETN modulban 24,6, HAL modulban 32,9 szavanként).

Előzetes kvantitatív elemzésünk is rámutatott, hogy a stílus jelentősen megváltozott a nyelv-használat egyszerre több szintjén is, a kvalitatív elemzések pedig ennek pontosabb részleteit is fel-tárták, rávilágítva, hogy a **változások több típusba** voltak sorolhatók, s **nem egységes módon** és azonos irányban jelentkeztek.

A diskurzusjelölők számbeli változásainál például jóval jelentősebbek voltak a funkcionális változások, vagyis az, hogy egy adott szövegrészben milyen szerepű diskurzusjelölők váltak gya-koribbá. Miközben a biográfiai részekben a diskurzus továbbvitelét segítő, kommunikációs-szervező diskurzusjelölők uralkodtak (elsősorban az ilyen funkciójú *hát és tehát*), addig az etnikai és halálve-szély-kérdéseket tárgyaló részben pragmatikai-interakciós funkciójú diskurzusjelölők voltak többség-ben (*szóval, úgyhogy, namost, azért, mondjuk*). Ezek különféle további funkciókhoz kapcsolódtak: többnyire a beszélő attitűdjét jelezték, egyes esetekben bizonytalanságot (pl. *szóval*), máskor nyo-matékossítást és hangsúlyozást fejezve ki, olykor a beszédpartner bevonását, egyetértését célozták meg (pl. *ugye*).

¹³ Az eltérések a foglalkozási csoportokkal is bizonyos fokú korrelációt mutattak: például a tanároknál az *l*-kiesés eleve ritkább volt, mint az eladóknál, és a halálveszedelem-téma kapcsán a gyakorisága inkább csök-kenet, míg az eladók, munkások között, ellenkezőleg, e téma kapcsán inkább az *l*-kiesés gyakoribbá válása volt jellemző. *l*-kiesés tanároknál: a BIO modulban 78,4 és a HAL modulban 82,8 szavanként. Eladók, munkások beszédében: a BIO modulban 61,1, HAL modulban 51,2 szavanként.

¹⁴ Háttéracsatorna-jelzéseként itt csak a nonverbális jelzéseket (nevetés, sóhaj, nyögés, hümmögés stb.) vizs-gáltuk; ide sorolhatók a minimális válasz és a támogató együttbeszélés egyes esetei is, ezekre azonban itt nem térünk ki, mivel ezek jellemzően nem a vizsgált beszélők, hanem a terepmunkás beszédében jelentek meg.

A vizsgált szövegrészekben a **morfoszintaktikai** megformálás (elsősorban a mondat szerkezet változásaiban) és a **lexikon** terén megfigyelhető változások szintén többféle elrendezést mutattak. A szókinccset illetően egyes esetekben a választékosság növekedése („*megközelítőleg*”, „*közvilágítás*”, „*szfvaritmiám*”, „*elvesztette az eszméletét*”), más esetekben a választékosság csökkenése („*ilyen hülyeséget*”, „*mániám a zaj*”) volt megfigyelhető, sőt szlenges elemek is megjelentek („*csóró*”, „*tök hülyeség*”, „*rosszeb*”); olykor pedig adott foglalkozáshoz kapcsolódó regiszterek elemei is felbukkantak („*leblokkolok*”, „*műszakba vagyunk*”). Jó néhány esetben indulatszók, illetve más erős emocionális töltésű szavak határozták meg a beszédrész stílusát („*jaj*”, „*borzasztó*”, „*legborzasztóbb*”, „*iszonyú*”).

A **szintaktikai** jelenségek vonatkozásában ugyancsak jelentős eltéréseket találtunk az egyes társalgásrészek között. Jellemző a mondat szerkezet megváltozása, a mondatfajta változása és újfajta beszédaktusok megjelenése (többnyire a kérdések és a felkiáltások számának növekedése); egyes esetekben gyakoribb lett a beszédpartner megszólítása; olykor megváltozott a nézőpont-szerkezet és a szubjektívizáció mértéke. Itt is eltérő, sőt ellentétes jellegű változásokat találtunk: egyes esetekben a mondat szerkezet oly módon változott, hogy töredezett, félbehagyott szerkezetek jelentek meg, illetőleg váltak dominánssá (pl. B7125 ETN, B7102 NYE), több rossz kezdés, önkorrekción volt megfigyelhető; más esetekben éppen ellenkezőleg, a beszélő produkciója – tekintet nélkül a foglalkozási csoportra – a grammatikai szervezethez és tervezethez magasabb fokot mutatta, hosszabb, összetettebb, jól formált mondatokat hozott létre (B7102 HAL, B7314 HAL, B7403 HAL).

Összegzés: a társalgás bizonyos részeiben tehát valóban változott, sok esetben lényegesen, a beszélők stílusa, ezek a változások azonban nem voltak egységes irányúak és jellegűek, ugyanakkor jellemző együttállásokat mutattak, s ezek alapján fő típusok is kirajzolódtak. Az egyes nyelvi tartományokban megvalósuló nyelvi megoldások és ezek jellemző együttállásai alapján a vizsgált beszélgetésekben több fő típus, alapvető stílusváltozat volt megfigyelhető, melyek – mint alább bemutatjuk – többnyire jellegzetes pragmatikai és önprezentációs stratégiákhoz kapcsolódtak.

2.2.3. Stílus és stratégia: BIZONYTALAN és TÁVOLODÓ

A beszélői stílus egyik legjellegzetesebb változata a **határozatlanság, bizonytalanság és distanciálódás** nyelvi reprezentációjában jelentkezett, mely elsősorban az etnikai témák (cigánykérdés, cigánymentes övezet) érintése kapcsán jelent meg. Ez a határozatlanság, bizonytalanság, távolságtéremtés a nyelv több tartományában is megvalósult. Szintaktikai szempontból nézve nőtt a félbehagyott mondatok, a rosszul szerkesztett vagy nehezen értelmezhető szerkezetek száma, amelyek a beszélő bizonytalanságának ikonikus megjelenítése mellett az értelmezés nyitvahagyását hozzák magukkal. Számos szemantikai és pragmatikai enyhítő jelent meg, pl. „*szerintem*”, „*érzésem szerint*”, „*talán*”. Jellemző a diskurzusra való involválódás (részvétel) csökkenése: a társalgási aktivitás gyengül, a beszédtempó lassul, a beszélő szövege jóval több lehetséges fordulópontot tartalmaz, mint más diskurzusrészek. Ugyancsak jellemző a diskurzusjelölők számának emelkedése („*sóval*”, hezitációs funkciójú „*hát*”), a háttéracsorna-jelzések (elsősorban sóhaj) gyakoribbá válása, valamint a szünetek és a hezitációk mennyiségének növekedése is.

Ezek a nyelvi jelenségek sok esetben társas jelentésre tesznek szert: nemcsak az adott vélemény bizonytalanságát, hanem a beszélői **állásfoglalás („stance-taking”) határozatlanságát, a beszélő arcának/homlokzatának védelmét, valamint** a beszélő interakcióbéli visszahúzóódását dolgozzák ki. Pl.:

- (8) A: [sóhaj] ...*Hhát nem tudok pontosan válaszolni erre, ... mert nemmm ismerem alapon, tehát tisztán nem ismerem a ő cigányoknak a helyzetét. ... Ööö ő éééérzésem szerint*

nagyon sok támogatást kapnak. ... De azt talán nem mondanám, hogy túl jó dolguk van. Sz<óv>al...

(B7106 ETN)

A beszélői arc stílus által történő védelme olykor az identitás explicit bemutatásával (és védelmével) is együttjár:

(9) (a) *Hát ööö nem vagyok sovíniszta [= rasszista], de ■ de mégis sovíniszta vagyok.*

(B7303 ETN)

(b) *én nem tudom, nem vagyok fajgyű<l>ö<l>ő, [...] de...*

(B7313 ETN)

Egyes esetekben a társalgási aktivitás hirtelen és normasértő csökkenését figyelhetjük meg, amiben az interakció szimbolikus terében való hátralépés, a beszélő arcának védelme, sőt pillanatnyi teljes elrejtése manifesztálódik:

(10) *Válaszolnék, deee inkább nem válaszolok. Nem válaszolok.*

(B7403 ETN)

Más esetben a beszélő visszavonulása és álláspontjának elrejtése nem jár együtt az arc teljes elrejtésével, a csoportidentitás jelzésére fontos utalás történik:

(11) *Hát hadd ne beszéljek errő<l>, mer azt szokták mondani, hogy... Hitler félmunkát végzett. ... (Úgyhogy) ennyi a véleményem.*

(B7303 CMÖ)

Összegezve: ez a stílusváltozat elsősorban kínos (arcfenyegető) kérdések (etnikumok, cigányok, cigánymentes övezet) kapcsán jelent meg, de nem maga a téma vagy a beszélő ismereteinek hiánya hívta elő, hanem a beszélőnek a témát illetően prezentálni kívánt önképe, az ezzel kapcsolatos arcvédő stratégiák, valamint a beszédpartnerrel kialakítani kívánt viszony. Ezekben az esetekben a stílus többnyire a beszélői állásfoglalás határozatlanságát, az identitás elrejtését vagy legalábbis háttérbe helyezését, pragmatikai gyengítését dolgozza ki nyelvileg, illetve a beszédpartner irányában egy elfogadható, pozitív arc prezentálását, ami egyes esetekben explicit verbális közlésekkel is összefonódott.

2.2.4. Stílus és stratégia: HATÁROZOTT és INVOLVÁLÓDÓ

A fenti mellett egy másik stílusváltozat is gyakran körvonalazódik a beszélgetésekben, mely az előzőekkel ellentétben a **határozottság és a beszélői részvétel fokozódásához** kapcsolódik. Míg az előzőekben a megnyilatkozásokra inkább szemantikai nyitottság, s ezzel összhangban különféle pragmatikai enyhítések és a diskurzusbeli aktivitás és részvétel csökkenése voltak jellemzők, ezekben az esetekben a szemantikai egyértelműség, határozottság, nyomatékoság, pragmatikai erősítés és az interakcionális részvétel, aktivitás fokozódása dominál.

A nyelvi megvalósulást vizsgálva itt is nagy szerepet kapnak a szupraszegmentális és konverzációs jelenségek: a beszélő fordulóinak hossza nő, a beszédtempó gyorsulása mellett olykor a hangerő is fokozódik, nő az átfedő beszédrészek száma és terjedelme. Emellett számos jellegzetes lexikai, pragmatikai és retorikai eszközt találni: elsősorban a túlzás, az ismétlés, halmozás és fokozás jelenségeit (pl. „*Hát akarok. Igen. Én akarok.*”, „*óriási kedvezményeket, ilyet egy magyar ember*

az életbe<n> nem fog kapni ilyen kedvezményeket”), a beszélő beszédaktusainak explicit meta-nyelvi megnevezéseit („itt hangsúlyozom”, „megmondom magának”), sőt indulatszók, káromkodások is feltűnnek („a rohadt életbe”, „rosseb”). Mindezek a szemantikai határozottság növelését, a nyomatékoság kifejezését és a pragmatikai erősítést szolgálják: nemcsak a beszélő állításait nyomatékosítják, hanem diskurzusbeli arcának kiemelését és állásfoglalásának markáns kidolgozását végzik. Pl.:

- (12) A: na, ■ enne= ■ azér<t> van, mer<t> a kormány tú<l>ságosan elragadta a gyepőlőt azzal, hogy a cigányokat felkarolta, és ezt a nem dolgozó ■ embereket, ■ mer<t> ebből nem, nagyon kevesen tudnak do<:><l>gozni, ■ van, aki tisztességes, itt hangsúlyozom,

T: Igen

A: de a legtöbbjük nem tisztességes, ■ és nem szeretnek dolgozni, ■ és ■ lovat adott alájuk azzal, hogy lakást épített nekik, ■ óriási kedvezményeket, ■ illetve egy magyar ember az életbe<n> nem fog kapni ilyen kedvezményeket,

T: Igen

A: Amit a cigányoknak adtak. ■ Ezt én nem tudom megérteni, hogy ■ hogy ez<t> miér<t> adták.

(B7303 ETN)

Megjelennek tömör és szinte szentenciaszerű kijelentések is, pl.:

- (13) (a) Megmondom magának. ■ A cigányok utálják a fehéreket, a fehérek utálják a cigányokat. (B7306 ETN)

(b) Egy cigányból<l> hét lesz, hétből<l> negyvenkilenc. ■ S azok csinál<l>ják a balhét.

(B7411)

A fenti példákban több stilisztikai alakzatot is megfigyelhetünk, így a halmazást, a túlzást, az ellentétet és a fokozást. A beszélői tevékenység explicit metapragmatikai megnevezése és a beszélő személyének hangsúlyozása szintén megfigyelhető, fent és az alábbi példában is, mint a beszélői identitás markánsabb diskurzív kidolgozásának eszköze:

- (14) Igen. ■ Hát akarok, ■ igen. ■ Én akarok. [= ti. véleményt mondani a cigányokról]

(B7303 CMÖ)

Az így reprezentálódó határozottság nem(csak) a beszélő véleményét, hanem diskurzusbeli fellépését, szerepvállalását és önprezentációját is jellemzi, az identitás kontextusbeli bemutatásához kapcsolódva. Ebben a stílusban a világos önpozicionálással és a határozott állásfoglalással legtöbbször a diskurzusbeli aktivitás növekedése is együtt jár: a beszélő a diskurzus teréből nagyobb területet foglal el, ami a beszédtempó gyorsulásában és a fordulók hosszának növekedésében figyelhető meg.

E típusban a **beszélői aktivitás** erősödésével gyakran a **diskurzusbeli interaktivitás** is fokozódik: megnő a száma a beszédpartnerre irányuló nyelvi szerkezeteknek is, mint például retorikai kérdéseknek, visszakerdezéseknek, nyomatékosító közbevetéseknek. Pl.:

- (15) (a) A: Az a baj, hogy ■ ő szerintem, ez hülyeség, hogy e= egy ember utál egy másik embert. Azér<t>, mer<t> ő cigány, mér<t> kell utálni?

T: Igen

A: *Mér<t> kell azér<t> utálni? Az attó<l> még az ugyanolyan embe= ember, mint én. Nem?*

(B7306 CMÖ)

(b) A: **Fejtsen* ki, hogy miér<t>. Há<t> nézze! ■ Például, ■ ő ugye ■ mi, mi, mi mos<t> már ■ mos<t> már nálunk egy cigányinnyá= =imádat <=cigányimádat> van, ■ mer<t> ugye ő ■ a cigányok ez<t> kapnak, az<t> kapnak, mmm nem t<d>om, milyen segélyeket hívnák ezt, nem t<d>om, milyen segélyeket kapnak a ■ ő tanácstól, ettől-attól-amattól, ■ és ■ és sok cigány, ugye, aki munkané:>><l>küli, nem do:>><l>ozik, öl, rabol, gyilko<l>, mindent, amit el lehet rólu képzé:>><l>ni, s nagyon védik őket, ■ ésss és azér<t> elharapóznak egy idő után ők, szerintem. Nekem így, ez a véleményem, mer<t> ■ ugye az ember megy az utcán, ■ meg ugye nézi a Kék fényt,*

T: **Igen*.*

A: **például*, ■ hát, ■ megnézi, <0a> hetven százaléka cigány.*

(B7407 CMÖ)

Összegezve: ebben a típusban a nyelvi-társalgásbeli megformálás eszközei a beszélői állítások nyomtatékosítása mellett a beszélői állásfoglalás kiemeléséhez, az arc markáns megrajzolásához és a határozott önpozicionáláshoz kapcsolódtak. Többnyire a beszélő és a beszédpartner involválódásait, interakcionális részvételét is növelték (vagy próbálták növelni) a folyamatosan újraalakuló kontextusban. Utóbbi, vagyis a beszélő és a partner involválódása azonban nem mindegyik „határozott” stílusú diskurzusrészben volt megfigyelhető: ennek tükrében két fontos altípust különböztettünk meg.

2.2.5. Stílus és stratégia: ERŐSEN BEVONÓDÓ/EMOCIONÁLIS

Az egyik fontos stílusváltozat nemcsak a beszélői én markáns megjelenítésével függött össze, hanem a **beszélő és a beszédpartner involválásának** növelésével is. E típusban jellemző a beszédpartnerre való fókuszálás, a dialogicitás és az interaktivitás növekedése, a partner bevonását szolgáló nyelvi jelenségek (kérdések, visszakerdezések, a partner megszólítása stb.) fokozott jelenléte. A beszélő részéről is növekvő interakcionális részvétel, involválódás jellemző, ami gyakran együtt járt az érzelmi bevonódással és az emocionális növekedésével: ezt nyelviileg elsősorban az indulatszók, emocionális töltésű szavak, nemegyszer káromkodások, valamint a töredezett szintaktikai szerkezetek jelentik meg, továbbá a fent említett retorikai eszközök nagy része e funkcióhoz is kapcsolódik (fokozás, túlzás). Jellemző a spontaneitás növekedése is. E típusban igen fontosak a szupraszegmentális és konverzációs jelenségek is: a beszédtempó gyorsul, a hangerő általában fokozódik, nő az átfedő beszéd mennyisége, valamint a nevetések száma. Emellett a szókincs terén váratlanul szleneges, sőt esetenként vulgáris és durva elemek jelennek meg („*tök hülyeség*”, „*leszarom*”). Mindezek által a helyzet formalitása és a beszélők közti távolság jelentősen csökken, így bizalmas, egyes esetekben rendkívül bizalmas viszony jön létre.

Ezt illusztrálják a következő példák, melyek azért különösen érdekesek, mert a stílus – és ezzel a kontextus – hirtelen és rövid ideig tartó megváltozásával, a beszélői viszonyok váratlan újrafirásával jártak együtt. A beszélőt a „kiinduló stílusban” és a diskurzus többi részében magas fokú választékosság, egy művelt, idősebb, tekintélyes értelmiségi identitást reprezentáló beszédmód jellemezte, a beszédpartnerrel való viszonyban pedig formalitás és távolságtartás dominált, a nyelvi viselkedés azonban a vizsgált szakaszban hirtelen megváltozik:

(15a) A: **Jajj, if= istenem,* ■ hát azér<t> csodá<l>kozom akik ezt, hát ■ most ez egy kérdés? Má ne fű= hülyesked*jünk*!*

(B7102)

(15b) A: *Hát hogy lehet így, hogy ki beszél szépen, hogy politikus, (vagy a) tinédzser, ilyen hülyeséget. Háttt ö... hát is is... mindegyik közt van aki szépen beszél, és aki – mér! Tinédzser nem beszélhet szépen?... Ilyen pesszimista ? *ő*? Hogy aszongyam, hogy csak a politikus, vagy csak a tinédzser? Hát olyan rossz a kérdésfeltevés, hogy azzz nem igaz!”*

(B7102)

Ez a stílus jelentősen eltér a nagyfokú választékossággal és magas fokú nyelvtani szerkesztettséggel jellemezhető előzményektől és folytatástól. A változások nemcsak a beszélő erős érintettségét prezentálják nyelvileg, hanem együtt járnak a beszélő önmegjelenítésének változásával: ebben az esetben az addigi kimért tanárnő helyett mintha egy bosszankodó-évődő barátnő beszélne egy darabig:

(15c) A: *[mélyebb hangon, kicsit kihívóan]: De mos<t>* maga sze*rint, ■ de most nem igaz, amit mondtam? Igen. De most nem igaz, amit mondtam?*

(B7102)

(15d) A: *Engem nem érde= na és a Mi! És a* kenyéradó gazdáját soha nem bírálja?*

(B7102)

(15e) A: *[évődő, viccelődő hangon]: *Re*mélem, hogy nem maga állította össze ezt a ... [nevetve].*

T: *[nevetve] Nem! Nem én állítottam *össze*!*

(B7102)

A bizalmas attitűd és az informalitás olyan nyelvi jelenségekben is megfigyelhető, mint a hangkiesések számának növekedése, a szünethossz csökkenése, a diskurzusjelölők használata („*hát*”, „*de most*”, „*má*”), és a feltűnően sok nevetés, sőt együttnevetgélés (éles ellentétben a diskurzus többi részével). A választékosság csökkenése, az informalitás és spontaneitás növekedése a szintaktikai szerkezetek és a szókincs változásaiban is megmutatkozik: sok a töredezett mondat szerkezet, befejezetlen mondat, közbevetés, s a lexikai szinten is megjelennek a személy egyszerűbb, közvetlenebb prezentációjához, valamint e bizalmas viszonyhoz kapcsolódó választások (pl. „*hogy aszongyam*”, „*tök hülyeség*”).

Összegezve: egyes esetekben a beszélő interakcionális bevonódása jelentősen megnő, ezt emocionális bevonódása is kíséri, így az adott szövegrészben emelkedik az emocionalitást kidolgozó nyelvi elemek száma. Ezzel párhuzamosan a beszélőpartnerhez való viszony is jelentősen változott: jóval közvetlenebbé vált az addigiakhoz képest, a korábban jellemző interperszonális távolságot közeledés és bizalmas viszony váltotta fel.

2.2.6. Stílus és stratégia: A KIDOLGOZOTT NARRATÍVA

A „határozott” stratégián belül egy másik fontos típus is megfigyelhető, mely szintén a beszélő diskurzusbeli aktivitásának növekedésével és határozott önprezentációjával jár együtt, ám ebben az esetben nem az interperszonális közeledés és a beszélői bevonódás, hanem elsősorban a „**kidolgozottság**” dimenziója a meghatározó. Ez a stílustípus kidolgozott vélemények vagy történetek elmondásához kapcsolódik, melyek az identitás bemutatása során a beszélő gyakorlatában többször előkerülnek és fontos szerepet kaphatnak.

E stílus jellegzetességei: a megakadásjelenségek, hezitációk száma alacsonyabb; a beszédprodukciónak gondosabb; a fordulók hosszabbak, a szóátadás nem jellemző, ahogy a közbevágás és együttbeszélés sem. A szintaktikai megformáltság az írott szövegeknél szokásos szerkesztésmóddhoz áll közel: nő a szerkesztettség foka, a mondathossz, az alárendelői mondatok száma, ezzel együtt csökken a rosszul szerkesztett szintaktikai szerkezetek, valamint a befejezetlen mondatok aránya. A lexikai választásokat nagyobb gondossággal s nagyobb fokú választékosággal jellemzi („közvilágítás”, „bekövetkezett”, „járóképtelen voltam”). Ebben a típusban erős retorizáltság, hatásra törekvő felépítettség dominál, ami a gondos beszédprodukciónak és a lexikai választások mellett a globális szerkezetben (bevezetés, csattanó), a képszerűségben („*esek ki a semmibe*”) és különféle retorikai alakzatokban (túlzás, ismétlés) is megmutatkozik.

Ez a stílus szorosan összekapcsolódik a „**narratíva**” vagy „**előadás**” műfajával, sőt annak megidézésével meg is határozza a kontextust: az „előadás” műfaji normáinak megfelelően az interaktivitás itt jellemzően csekély, a partnerre fókuszáló és az ő involválására irányuló nyelvi eszközök száma alacsony, a monologicitás fokozódik; az elbeszélt történet és a beszélői identitás maga kerül a figyelem középpontjába, a másik fél pedig interakciós partner helyett ideiglenesen az előadás hallgatójának szerepét kapja. A stílus tehát itt egy diskurzusműfaj (narratíva, előadás) létrehozásával az önprezentáció kiemelt lehetőségét és a résztvevői szerepeknek a műfajhoz tartozó jellegzetes kiosztását éri el.

Összegezve: a nyelvi megformálást bizonyos esetekben kidolgozottság, a beszédprodukciónak és grammatikai-lexikai megformálás gondossága, nagyobb retorikai szerkesztettség jellemezte. A beszélői aktivitás magas, az interaktivitás és a beszédpartner bevonására irányuló eszközök száma alacsony. Ez a stílus elsősorban a narratíva beszédműfaját teremti meg, és ezzel rendezi a kontextust: egyrészt szabályozza a résztvevői szerepeket és aktivitást (előadó és hallgató/k), másrészt kiemelt lehetőséget teremt az explicit vagy stílusbeli beszélői önprezentációra, amely kidolgozott nyelvi eszközökkel valósul meg.

2.2.7. Stílus és stratégia: AZ EGYÉNI IDENTITÁS VONÁSAI

Az eddig bemutatott stílusváltozatok főleg általánosabb társas és diszkurzív stratégiákhoz kapcsolódtak, amelyek elsősorban az arc védelmét vagy erősítését és az interakcióbeli társas viszonyok, szerepek alakítását vagy magát az interakció szervezését szolgálták. Ezek mellett vagy ezekkel keveredve a stílus számos más **egyéni variációt** is mutathat, mind a lehetséges stratégiák összefonódásainak, mind pedig az egyén önmegjelenítési céljainak függvényében. Erre a „kiinduló stílus” kapcsán már utaltunk; a következőkben néhány példán szeretnénk bemutatni, hogy a beszélői stílus egy-egy variációja hogyan válhat a beszélő **speciális önjellemezésének, ön bemutatásának** eszközévé.

A stílus egyes esetekben elmozdul a hétköznapi, informális beszélt nyelven belül a szleng vagy a vulgáris elemek felé. Ez lehet a bizalmasság jelzése is; az általunk elemzett esetben azonban elsődlegesen nem a résztvevők viszonyához, hanem a beszélő önprezentációjához kapcsolódott, és ebben az esetben a beszélő szókimondóságát, lezserségét jelenítette meg, például: „*Válasszon el, és akkor agyó!*”, „*Le van ejtve*”. Ez, vagyis a szleng elemeinek használata kötődik a beszélő nő önálló, függetlenséget, autoritást és erős hangsúlyozó önprezentációjához is. Szintén ehhez kapcsolódnak és különösen fontosak e szempontból a káromkodások és durva kifejezések („*a rohadt életbe*”, „*leszárom*”) (B7330). Mindez elválaszthatatlanul összefonódik a beszélő explicit verbális önjellemezésével is: „*mer én mindig egyenes voltam*”, „*én egy nagy pofájú, szókimondó*” [nő vagyok].

Más esetben a stílus a művelt, választékos nyelvváltozat irányába mozdul el, így válik a beszélő önjellemezésének fontos részévé. A következő példában ez a stílus jelenik meg; s itt továbbá azt is megfigyelhetjük, hogy az önjellemezés részeként egy halálélmény bemutatása során a beszélő

a betegségét is kidolgozza stilisztikailag (az idézett részben megjelenő raccsolás az úri beszédmódot idézi és a betegségnek eleganciát kölcsönöz), ami pars pro toto alapon az identitás fontos részletét alkotja. A nyugodt, lassú, gondos beszédmód a betegnek a halálveszélyben tanúsított higgadt, bátor viselkedését prezentálja nyelviileg, az ismétlések pedig a helyzet komolyságát nyomatékosítják: „*Nekem van egy ő [lassan, hangsúlyosan, raccsolva] szív aarhitmiám, és ez nagyon látványos tud lenni. ■ T(eh)át voltak olyan rosszuléteim, ■ különösen amikor én még nem tudtam, hogy ez mi, ■ amikor ez jelentkezett, ő amikor először jelentkezett. ■ Akkor igen azt úgy éreztem, hogy most vége, ■ mert ez olyan rosszuléttel jár. ■ Hogy így érzem, hogy esek ki a semmibe*” (B7102).

Egy harmadik beszélőnél egy veszélyes történet elbeszélése kapcsán figyelhetjük meg a stilizálás és önjellemzés összedolgozását. Az elemzett elbeszélés stílusában a köznapisági nyelv választékos és mesét idéző megoldásokkal keveredett: „*elkerj a hír*”, „*egy szatír garázdálkodik*”, „*egy olyan fantasztikus érzés volt*”, „*csodák-csodája*”. Ez a stílus a mese és a fantasztikum kontextusát teremti meg, melyben az elbeszélő, aki a kalandos történet főszereplője, a mitikus hős szerepében prezentálódik. Emellett az elbeszélés stílusát könnyedség és humor is jellemzi, amit a nevetések, a köznapisági, informális beszélt nyelvváltozat használata („*nem-e félek, hogy engem is majd elkap*” [ti. a szatírt], „*és akkor hát én mondtam*”), illetve gúnyos megszólítás („*na mi van, szatírkám*”) eredményez: ez pedig a beszélői identitás részeként a beszélő könnyedségét, lezserségét, talpraesettségét jeleníti meg. Mindez szorosan kapcsolódik az explicit módon végzett önjellemzéshez is („*adtam a bátor kislányt*”) (B7314).

Összegezve: a stílus az általánosabb stratégiák mellett egyéni variációkat is mutat, attól függően, hogy a diskurzusbeli „előadásban” az egyén milyen vonásokat, részleteket kíván megjeleníteni önmagával kapcsolatban az explicit verbális önjellemzés mellett vagy helyett. Az itt elemzett példák az egyenesség és szókimondóság, az elegancia és a méltóságteljes nyugodtság, valamint a mitikus hős és a lezserség, talpraesettség vonásainak stílusbeli kidolgozását mutatták be az identitás diskurzusbeli ábrázolásának részeként.

3. Összegzés

Tanulmányunk egyik célkitűzése az volt, hogy a szociolingvisztikai stíluselméletek legfontosabb állomásainak áttekintésével felvillantásuk azokat a lehetőségeket, melyek ennek az empirikus területnek a főbb megközelítéseit, szemléletét, alapvető eredményeit a hazai stílus kutatás számára is egyre inkább megkerülhetetlenné teszik. Kiemelten foglalkoztunk a szociolingvisztika úgynevezett harmadik hullámához tartozó konstruktivista stílusmegközelítésekkel, ismertette a stílus konstruktivista és interakcionális felfogásának főbb elveit: a stílus iniciatív, kezdeményező értelmezését, a társas valóság konstruálásának eszközeként való megközelítését, továbbá a társas jelentések létrehozásának gyakorlataiban való vizsgálatát. E konstruktivista stílusfelfogás legfőbb képviselői arra keresik a választ, hogy a stílus hogyan működhet kontextualizációs utasításként, hogyan válhat a beszélői illetve a csoportidentitás, a beszélői állásfoglalás vagy a társas viszonyok kidolgozásának eszközévé, akár többnyelvű beszélők gyakorlataiban a nyelvválasztás vagy kódváltás által, akár egy nyelvűek beszédében a különféle nyelvváltozatok közti mozgással, esetleg kölcsönzéssel.

Az elméleti áttekintés után a második részben a BUSZI II korpuszán vizsgáltuk meg az egyének beszédében megfigyelhető stílusvariabilitás és a társas jelentések közti összefüggéseket. Elemzésünkben nagy hangsúlyt kívántunk fektetni a társalgás megvalósulásához kapcsolódó „diskurzus”- vagy konverzációs jelenségek bevonására is. Az eredmények azt mutatják, hogy a stílus vagy annak változását nem az egyes témák határozták meg önmagukban, sokkal inkább a beszélőnek az adott téma kapcsán választott önprezentációs, identitását és a beszédpartnerrel való viszonyát alakító stratégiája. Ezek között kiemelkedik az arc védelmét szolgáló visszahúzódás és bizonyta-

lanság nyelvi kidolgozása, illetve a beszélői állásfoglalás és arc nyomatékosítása, valamint a beszélő határozott pozicionálása, ám ugyancsak lényeges a beszélő érzelmi bevonódásának kidolgozása is, továbbá a beszélő és a beszédpartner közti interperszonális távolság kidolgozása, esetenkénti növelése vagy csökkentése. A stílus alkalmas beszédműfajok megidézésével is a kontextus alakítására s ezzel a résztvevői szerepek szabályozására. Végül a stílus az egyén speciális prezentációjának, önjellemzésének is fontos eszköze: megjeleníthet szókimondó, egyenes karaktert, méltóságteljes nyugalmat, eleganciát, lezserséget, vagy éppen a mitikus hős vonásait.

Vizsgálatunk elsősorban az elemzett társalgásokban megjelenő fő stílustípusok jellegzeteségeinek bemutatására és az ezekkel kapcsolatba hozható társas jelentések feltárására törekedett, nem lehetett célja a teljes körű elemzés, sem pedig a megfigyelt jellegzetességek rendszerbe foglalása. Hangsúlyos megállapításunk ugyanakkor, hogy az egyes stílustípusok gyakran nem tisztán jelennek meg a társalgásban, hanem több stílus és nyelvváltozat is keveredik benne? Az itteni elemzések elsősorban az arcvédő- és megjelenítő stratégiák, az önjellemzés és a résztvevői viszonyok terén mutatták a stílus szerepét. Emellett rámutattak a stílusnak az involvál/ód/ással (az interakcióbeli és érzelmi bevonódással), a partnerre való fókuszálás és az interaktivitás mértékével, a spontaneitással/kidolgozottsággal, valamint a beszédműfajokkal való szoros kapcsolatára is, s e jelenségek további stilisztikai elemzésének fontosságára.

SZAKIRODALOM

- Androutsopoulos, Jannis 2007. Style online: Doing hip-hop on the German-speaking Web' Style and Social Identities. In: Auer, Peter (ed.) (2007). *Style and Social Identities: alternative approaches to linguistic heterogeneity*. Mouton. Berlin. 279–321.
- Auer, Peter (ed.) 1998. *Code-Switching in Conversation: Language, Interaction and Identity*. London. Routledge.
- Auer, Peter (ed.) 2007. *Style and Social Identities: alternative approaches to linguistic heterogeneity*. Mouton. Berlin.
- Bartha Csilla 1999. *A kényelvűség alapkérdései*. Beszélők és közösségek. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2009. *A stílus megközelítései a szociolingvisztikában: Beszédstílusok a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúban*. Előadás és bemutató. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet: Budapesti Szociolingvisztikai Interjú II. Szimpózium. 2009. október 20.
- Bell, Allan – Johnson, Gary 1997. Towards a sociolinguistics of style. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 4.1. 1–21.
- Bell, Allan 1984. Language style as audience design. *Language in Society* 13, 145–204.
- Bell, Allan 2001. Back in style: reworking audience design. In: Eckert, Penelope – Rickford, John R. 2001. *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge University Press. Cambridge. 139–69.
- Bencze Lóránt 1996. *Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó. Budapest.
- Blom, Jan-Petter – John Gumperz 1972. Social Meaning in Linguistic Structures: Code Switching in Northern Norway. In: Gumperz, John – Dell Hymes (eds.) *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*, 407–34. New York, Holt, Rinehart, and Winston.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1987. *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Bucholtz, Mary 1995. From Mulatta to Mestiza. Language and the Reshaping of Ethnic Identity. In: Hall, Kira – Bucholtz, Mary (eds.) 1995. *Gender Articulated: Language and the Socially Constructed Self*. Routledge. London–New York. 351–74.
- Bucholtz, Mary 2004. Styles and Stereotypes: The Linguistic Negotiation of Identity among Laotian American Youth. *Pragmatics* 14 (2–3), 127–47.
- Bucholtz, Mary – Hall, Kira (eds.) 1995. *Gender Articulated. Language and the Socially Constructed Self*. Routledge. New York–London.

- Bucholtz, Mary – Hall, Kira 2004. Language and Identity. In: Alessandro Duranti (ed.) 2004. *A Companion to Linguistic Anthropology*. Blackwell. Oxford. 369–94.
- Bucholtz, Mary – Hall, Kira 2005. Identity and Interaction: A Sociocultural Linguistic Approach. *Discourse Studies* 7 (4–5), 584–614.
- Cameron, Deborah – Kulick, Don 2003. *Language and sexuality*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Chafe, Wallace 1982. Integration and Involvement in Speaking, Writing, and Oral Literature. In Deborah Tannen (ed.) 1982. *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*. NJ. Ablex. Norwood. 35–53.
- Chambers, J. K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.) 2004. *The handbook of language variation and change*. Blackwell. Oxford.
- Clark, Herbert C. 1996. *Using Language*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Cook-Gumperz, Jenny – Gumperz, John J. 1976. *Papers on Language and Context, Working Paper no. 46*. Berkeley: Language Behavior Research Laboratory, University of California.
- Coupland, Nikolas 1980. Style-shifting in a Cardiff work-setting. *Language in Society* 9: 1–12.
- Coupland, Nikolas 1985. Hark, hark the Lark: Social Motivations for Phonological Style-shifting. *Language and Communication* 5(3), 153–71.
- Coupland, Nikolas 2001. Dialect stylization in radio talk. *Language in Society* 30(3). 345–75.
- Coupland, Nikolas 2007a. *Style*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Coupland, Nikolas 2007b. Aneurin Bevan, class wars and the styling of political antagonism. In: Auer, Peter (ed.) (2007). *Style and Social Identities: alternative approaches to linguistic heterogeneity*. Mouton. Berlin. 213–47.
- Cs. Jónás Erzsébet 2000. *A színpadi nyelv pragmatikája. (Csehov dialógusainak kommunikatív stíluselmzése)*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza.
- Domonkos Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 79. Debrecen.
- Eckert, Penelope 2000. *Linguistic variation as social practice*. Blackwell. Oxford.
- Eckert, Penelope – McConnell, Ginet 1995. Constructing meaning, constructing selves : Snapshots of language, gender and class from Belten High. In: Buchholtz, Mary – Hall, Kira (eds.) 1995. *Gender Articulated. Language and the Socially Constructed Self*. Routledge. New York–London. 469–507.
- Eckert, Penelope – Rickford, John R. 2001. *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Eckert, Penelope – Wenger, Etienne 1994. From School to Work: an Apprenticeship in Institutional Identity. Working Papers on Learning and Identity, 1. Palo Alto: Institute for Research on Learning.
- Eőry Vilma 1996. Szövegtipológia – stílustipológia. In: Szathmári István (szerk.) *Hol tart ma a stílusztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 138–51.
- Ervin-Tripp, Susan 1976. Is Sybil there? The structure of some American English directives. *Language in Society* 5. 25–66.
- Eskenazi, Maxine 1993. Trends in speaking styles research. Proceedings Eurospeech 1993. 1. 501–9.
- Fehér Erzsébet 1998. A „szövegter” alakításának néhány újabb módja költészetünkben. In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.). *Elemszerkezet és linearitás*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 89–99.
- Fábián Pál – Szathmári István – Terestyéni Ferenc 1971. *A magyar stílusztika vázlatja*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Finegan, Edward – Biber, Douglas 1994. Register and social dialect variation: An integrated approach. In: Biber, Douglas – Finegan, eds. 1994. *Sociolinguistic perspectives on register*. Oxford University Press. Oxford. 315–47.
- Fix, Ulla – Gardt, Andreas – Knape, Joachim (eds.) 2008. *Rhetorik und Stilistik / Rhetoric And Stylistics*. Halbband 1. De Gruyter. Berlin / New York.
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről*. Corvina. Budapest.
- Gáspári László 1989. *Stílusztika*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Giles, Howard 1971. *A study of speech patterns in social interaction: Accent evaluation and accent change*. Ph.D. Thesis, University of Bristol.
- Giles, Howard – Coupland, Justine – Coupland, Nikolas 1991. *Communication, context, and consequence*. In: Giles, Howard – Coupland, Justine – Coupland, Nikolas (eds.) 1991. *Contexts of Accommodation*. Cambridge University Press. Cambridge–New York–Melbourne. 1–69.
- Giles, Howard – Coupland, Nikolas 1991. *Language: Contexts and Consequences*. Brooks/Cole Publishing Co. Pacific Grove.

- Goffman, Erving 1974. *Frame Analysis*. Harvard University Press. Cambridge.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–77.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse Strategies*. University Press. Cambridge.
- Hall, Kira 1997. „Go Suck Your Husband’s Sugarcane!” Hijras and the Use of Sexual Insult. In Anna Livia – Kira Hall (eds.): *Queerly Phrased: Language, Gender, and Sexuality*. Oxford University Press, New York, 430–60.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2009. A népi konceptualizáció mint jelentésképző érték és stílusalkotó tényező Sinka Istán költészetében. *Magyar Nyelvőr* 133/3. 275–94.
- Hymes, Dell 1964. „Introduction: Toward Ethnographies of Communication”. *American Anthropologist* 66 (6): 1–34.
- Hymes, Dell 1972. ‘The scope of sociolinguistics’. In: Shuy, Robert W. (ed.): *Sociolinguistics*. Georgetown University Press. Washington, DC. 313–33.
- Hymes, Dell 1974. *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia. University of Pennsylvania Press.
- Joos, M. 1968. The isolation of styles. In: Fishman, Joshua A. (ed.) (1968). *Readings in the Sociology of Language*. Mouton. The Hague. 195–1.
- Keim, Inken 2007. Socio-cultural identity, communicative style, and their change over time: A case study of a group of German–Turkish girls in Mannheim/Germany. In: Auer, Peter (ed.) 2007. *Style and Social Identities: alternative approaches to linguistic heterogeneity*. Mouton. Berlin. 155–87.
- Kemény Gábor 1993. *Képekre menekülő élet. Krúdy Gyula képköltéséről és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés. A mondás mint szövegtípus*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora*. Typotex Kiadó. Budapest.
- Kristiansen, Gitte – Achard, Michel – Dirven, Rene – Mendoza Ibañez, Francisco J. Ruiz de (eds.). 2006. *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- Kristiansen, Gitte – Dirven, René 2008. *Cognitive Sociolinguistics*. Mouton. Berlin/New York.
- Kroskrity, Paul. V. 2004. Language Ideologies. In Duranti, Alessandro (ed.) *A Companion to Linguistic Anthropology*. Blackwell. Oxford. 496–517.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Labov, William 1984. Field Methods of the Project in Linguistic Change and Variation. In: Baugh, John – Sherzer, Joel (eds.) 1984. *Language in Use. Readings in Sociolinguistics*. Englewood Cliffs. Prentice Hall. 23–53.
- Labov, William 2001. The anatomy of style. In: Eckert, Penelope – John Rickford (eds.) *Style and Sociolinguistic Variation*. University of Cambridge Press. Cambridge. 85–108.
- Labov, William. A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka módszerei. *Szociológiai Figyelő*, 1988, IV(4):22–48. (Labov, 1984 fordítása)
- Lakoff, Robin Tolmach 1973. The Logic of politeness, or minding your p’s and q’s. Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. CLS Chicago. 292–305.
- Lakoff, Robin Tolmach 1995. Cries and Whispers: The Shattering of the Silence. In: Bucholtz, Mary – Hall, Kira (eds.) 1995. *Gender Articulated. Language and the Socially Constructed Self*. Routledge. New York–London. 25–50.
- Myers-Scotton, Carol 1983. The Negotiation of Identities in Conversation: A Theory of Markedness and Code Choice. *International Journal of the Sociology of Language* 44: 115–36.
- Nagy L. János 2003. *A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Patrick, Peter L. 2010. *Notes on the Sociolinguistics of Style(-Shifting)*
<http://courses.essex.ac.uk/lg/lg232/StyleNotes.html#Refs>. A letöltés dátuma: 2010. április 23.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmekifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Pethő József 2004. *A halmazok alakzata*. Akadémiai Kiadó. Budapest. Nyelvtudományi Értekezések 154.
- Rampton, Ben 1995. *Crossing: language and ethnicity among adolescents*. Longman. London–New York.
- Rampton, Ben 2002. Language crossing and the redefinition of identity. In: Auer, Peter (ed.) 2002. *Code-switching in conversation: language, interaction and identity*. London. Routledge. 290–321.
- Rickford, John R. – Eckert, Penelope 2001. Introduction. In Eckert, Penelope – Rickford, John R. (eds.) *Style and Sociolinguistic Variation*. Cambridge. Cambridge University Press. 1–18.

- Sacks, Harvey – Schegloff, Emmanuel – Jefferson, Gail 1974. A Simplest Systematics for the Organization of Turn-Taking for Conversation. *Language* 50: 696–735.
- Schieffelin, Bambi – Woolard, Kathryn – Kroskrity, Paul (eds.) 1998. *Language ideologies. Practice and theory*. Oxford University Press. Oxford.
- Schiffirin, Deborah 1996. Narrative as self portrait: The sociolinguistic construction of identity. *Language in Society* 25 (2). 167–203.
- Schilling-Estes, Natalie 1998. Investigating self-conscious speech: The performance register in Ocracoke English. *Language in Society* 27: 53–83.
- Schilling-Estes, Natalie 2004a. Investigating stylistic variation. In: Chambers, J. K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.) 2004. *The handbook of language variation and change*. Blackwell. Malden/Oxford. 375–402.
- Schilling-Estes, Natalie 2004b. Exploring intertextuality in the sociolinguistic interview. In: Fought, Carmen (ed.) 2004. *Sociolinguistic Variation: Critical Reflections*. Oxford University Press. New York/ Oxford. 44–65.
- Schilling-Estes, Natalie 2004c. Constructing ethnicity in interaction. *Journal of Sociolinguistics* 8.2: 163–95.
- Schwitalla, Johannes 2008. Gesprächstyle. In: Fix, Ulla – Gardt, Andreas – Knape, Joachim (eds.) 2008. *Rhetorik und Stilistik / Rhetoric And Stylistics*. Halbband 1. De Gruyter. Berlin / New York. 1054–76.
- Selting, Margret 2008. Interactional stylistics and style as a contextualization cue. In: Fix, Ulla – Gardt, Andreas – Knape, Joachim (eds.) (2008). *Rhetorik und Stilistik / Rhetoric And Stylistics*. Halbband 1. De Gruyter. Berlin/New York. 1039–53.
- Szabó Zoltán 1977. *A mai stíluselméleti alapjai*. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár-Napoca.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Corvina Kiadó. Budapest.
- Szathmári István 1961. *A magyar stíluselmélet útja*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Szathmári István 1994. *Stílusról, stíluselméletéről napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 1996. *Hol tart ma a stíluselmélet? Stíluselméleti tanulmányok*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 1998. *Stíluselmélet és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szicszainé Nagy Irma 1994. *Stíluselmélet*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Tannen, Deborah 1993. The relativity of linguistic strategies. In: Tannen (ed.) *Gender and conversational interaction*. Oxford University Press. New York. 165–88.
- Tannen, Deborah 2005. *Conversational Style: analyzing talk among friends*. Oxford University Press. New York.
- Tannen, Deborah 2007. *Taking voices: repetition, dialogue, and imagery in conversational discourse*. Cambridge University Press. Cambridge–New York.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–94.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stíluselméletje*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A cognitive theory of style*. Peter Lang. Frankfurt am Main.
- Trudgill, Peter 1974. *The Social Differentiation of English in Norwich*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Trudgill, Peter 1992. *Introducing language and society*. Penguin. London.
- Váradí Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.). *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 339–59.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold. London–New York–Sydney–Auckland.
- Wolfram, W. 1969. *A sociolinguistic description of Detroit Negro speech*. Center for Applied Linguistics. Washington, DC.
- Woolard, Kathryn. 1998. Introduction: Language ideology as a field of inquiry. In: Schieffelin, Bambi – Woolard, Kathryn – Kroskrity, Paul V., (eds.) *Language ideologies. Practice and theory*. Oxford: Oxford University Press. 3–47.
- Woolard, Kathryn – Schieffelin, Bambi. 1994. 'Language ideology'. *Annual Review of Anthropology* 23: 55–82.
- Zwicky, Arnold M. 1972. On casual speech. In: Peranteau, P. M. – Levi, J. N. – Phares, G. C. (eds.) *Papers from the eighth regional meeting Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistic Society. Chicago. 607–15.

Bartha Csilla

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék
és MTA Nyelvtudományi Intézet

Hámori Ágnes

MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Bartha, Csilla and Hámori, Ágnes

**Style in sociolinguistics, style in discourse:
Linguistic variability and the construction of social meaning
in the “third wave” of sociolinguistics**

This paper interprets the notion of style in an interactional sociolinguistic/stylistic framework and includes two major parts, a theoretical survey and an analysis. The theoretical survey discusses constructivist approaches to style that constitute the “third wave” of sociolinguistics, their main representatives and their works. It also enumerates the main principles of interactional and constructivist approaches to style: the initiative notion of style, its interpretation as a tool of construing social reality, and its relationship with the practices of creating social meaning. The second part of the paper is an interactional stylistic analysis: the corpus of the Budapest Sociolinguistic Interview is used for investigating the relationship between intra-speaker stylistic variability and social meanings. In addition to an investigation of phonological, morphosyntactic, lexical and pragmatic facts, the analysis also emphatically takes discourse-related or conversational phenomena into consideration.

The study shows that style is closely connected with the speaker’s strategy of self-representation that underlies her identity and relation to the speech partner. The most important components of that strategy include the linguistic elaboration of distancing and uncertainty having a face-saving function, as well as emphasizing the speaker’s stance-taking and face, her definitive positioning; also, the speaker’s emotional involvement and the elaboration of the interpersonal distance between speaker and addressee: its increase or decrease, as the case may be. Style has also proved to be a means of evoking specific speech genres and thereby regulating participants’ roles. Finally, it has been shown that style may be an important tool of the individual’s specific presentation or self-characterization: it may represent an outspoken, straightforward character, power and independence; in other cases, stately composure, elegance, or leisure; or indeed the features of a mythical hero. In addition, the authors emphasize the relation of style with (interactional or emotional) involvement, the degree of interactivity or focusing on the speech partner, spontaneity/elaboration, and genres of speech.

Keywords: style, style shift, spoken language, interactional sociolinguistics, construal of meaning, variability

Sakknyelv, Kéziszótár, Nagyszótár^{*}

1. Másfél évszázaddal ezelőtt fontos események történtek a magyar sakkirodalom és sakknyelv szempontjából. Éppen 150 éve, 1860-ban indult újtárra az első magyar sakkrovat, a Vasárnapi Újságé. Ezt Rozsnyay Mátyásnak és Cseresnyés Istvánnak (a leendő rovatvezetőnek) az előző évben írt cikkei készítették elő (Rozsnyay 1859, Cseresnyés 1859). Ugyancsak 1860-ban jelent meg a második (akkor elsőnek hitt) magyar nyelvű sakk-könyv, Max Lange német nyelvű műve nyomán, szintén Rozsnyay Mátyás munkájaként (Rozsnyay 1860). (A valóban első magyar sakk-könyvről és szakirodalmáról l. Horváth 2010b, 2010c). Mindez, természetesen beleértve magának a rovatnak a tevékenységét is, hatalmas szerepet játszott a magyar sakkterminológia tudatos megalapozásában.

Előadásom nem történeti visszatekintéssel köszönti a jeles évfordulót, hanem a mai magyar sakkterminológiáról szól. Pontosabban azzal foglalkozik, hogyan kezeli a sakkszókincset a Magyar

^{*} Előadásként elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetében, 2010. február 18-án.

értelmező kéziszótár megújított változata (= ÉKsz.²), valamint A magyar nyelv nagyszótárának az eddig megjelent, *a, á* kezdőbetűs szócikkanyagot tartalmazó (II.) kötete (= Nszt.).

A téma kiválasztásakor még úgy gondoltam, hogy lehetőleg teljes áttekintést adok a sakknyelv szempontjából a két szótár (megjelent) anyagáról. Hamar be kellett azonban látnom, hogy a rendelkezésemre álló idő, illetőleg terjedelem ehhez kevés. Kénytelen voltam tehát rostálni. A válogatás során pedig ugyanolyan igazságtalanságot követtem el, amelyet hasonló helyzetben mások is: elsősorban azokra a részletekre összpontosítottam, amelyekkel kapcsolatban hibát, pontatlanságot, következetlenséget észleltem, illetőleg amelyekre vonatkozólag tényleges hiba jelentéssel nélkül is szeretnék javaslatot tenni a szótári anyag vagy megoldás módosítására. Az sem egészen igazságos, hogy a két szótár vizsgált részleteit a tudománytörténetet mellőzve, a megfelelő lexikográfiai előzmények nélkül ítélem meg. Mindezt elismerve mégis bízom abban, hogy kritikai megjegyzéseim és egyéb javaslataim, felvetéseim hozzájárulhatnak a Kéziszótár leendő újabb kiadásának javításához, és figyelembe vehetők a Nagyszótár további köteteinek írása közben.

Elemzésem középpontjában a Kéziszótár áll, hiszen annak az anyaga teljes. A Nagyszótárra azonban nem csupán az *a, á* kezdető címszavakkal kapcsolatban utalok: néha ez máshol is szükséges, olykor pedig a Kéziszótár elemzése olyan ötletet sugallt számomra, amelynek érvényesítésére talán a Nagyszótár a megfelelőbb közeg.

A két szótár sakknyelvi anyagának összegyűjtésében nagy segítségemre volt az a keresőprogram, amelyet nagyszótári kollégám, Mártonfi Attila fejlesztett ki. Munkáját ezúton is köszönöm.

A sakknyelvi szemlélet olyan esetekkel kezdem, amelyekben a kívánt terminus, illetőleg jelentés megvan a szótár(ak)ban, de szerepeltetése valamilyen szempontból véleményem szerint javításra szorul. Ezután a hiányzó sakknyelvi jelentésekkel, majd a címszóhiánnyal, valamint a felesleges címszó többlettel foglalkozom. Kitérek azokra az esetekre, amelyekben a szavak a sakkterminológiából kilépve az élet és a nyelvhasználat más területeire is átkerültek. Az áttekintést egy kis függelékkel zárom: abból adok ízelítőt benne, hogyan jelenik meg a sakkozás a sakkterminológiától többé-kevésbé függetlenül a nagyszótári példamondatok között.

2. Ha a sakknyelvi vonatkozású **címszó**, illetve **jelentés megvan** a Kéziszótárban, akkor hibaforrásként a jelentés megfogalmazása vagy a lexikográfiai minősítés jön számításba.

2.1. A hibás **jelentésadás** örvendetesen ritka. Kiemelésre érdemesnek az *áldozat* esetét tartom, annál is inkább, mivel a Nszt. is követi az ÉKsz.² meghatározását: 'sakkban későbbi előnyért elvesztésre szánt báb(bal való lépés)'. Véleményem szerint a zárójelet törölni kellene. A sakknyelvben az *áldozat* a cselekvést, a báb feláldozását jelenti, magát a bábót nem. Mondhatunk ugyan olyasmit, hogy „sötét *áldozatul* kínálta bástyáját”, de ebben a kiemelt szó nem terminus, használata nem tér el a szokványos köznyelvi kontextusban megfigyelhetőtől, voltaképpen akár esetlegesnek is mondható, hogy itt éppen a sakkozással kapcsolatos szövegkörnyezetben bukkan fel. – A jelentés megadása egyébként a zárójelezés eltüntetésével sem válik tökéletessé, mivel csak az „aktív áldozat” típus képviseli. A sakkban pedig van „passzív áldozat” is: ez a figura ütésben hagyása; éppen úgy jellemzője a szándékosság, mint az aktív áldozatnak. A szótárakba a meglévő helyett tehát ilyenféle meghatározást javasolok: '<sakkban> egy báb szándékos ütésbe állítása vagy ütésben hagyása későbbi előny, cél érdekében'.

Megemlítem a *lecserél* esetét is. A Kéziszótárban a sakknyelvi jelentés megfogalmazása voltaképpen nem hibás, mégsem szerencsés: '<sakkfigurát> az ellenfél hasonló értékű figurájáért feláldoz'. A hasonló érték és a feláldozás mozzanata kissé ellentmond egymásnak, ezért a *feláldoz* igét jobb volna kicserélni, helyébe az *odaad* igét javaslom.

A *susztermatt* jelentése a Kéziszótárban így szerepel: '(kezdő játékosnak) a megnyitás után néhány lépéssel adott matt'. Ez a meghatározás erősen pontatlan. A sakkban a *megnyitás* nem a játék megkezdésének pillanatát, hanem a játszma első szakaszát jelenti, és az akár a 20. lépésig is eltarthat. A klasszikus *susztermatt*ot viszont a 4. lépésben adják. Az idézett definíciónak az az árnyoldala is

megvan, hogy maga a *sakk* szó nem szerepel benne: ez a sakkszókincs elemeinek számítógépes keresésekor hátrányt okoz.

2.2. A sakknyelvi szavak, jelentések **lexikográfiai minősítések** a szócikkíróknak, szerkesztőknek dönteniük kell abban a kérdésben, hogy a sakkot sportnak, játéknak vagy mindkettőnek tekintik-e. Többféle válasz is adható, így többféle út is járható. Ilyennek mondható a Kéziszótáré is: többnyire a „sportnyelvi”, néha a „játéknyelvi” minősítést használja, olykor (pl. a kártyanyelvvél való kombinációban) mindkettőt. A teljes uniformizálás kerülése persze esetenként nehéz döntést igényel, amelynek helyessége természetesen vitatható. Magam is nemegyszer vitába szállnék a szótár állásfoglalásával, de igazán hibásnak csak a *huszár* és az *időzavar* sakknyelvi jelentésének „játéknyelvi” minősítését tartom. Ha a sakknyelv elemeire a szótár (helyeselhetően) alkalmazza a „sportnyelvi” minősítést, sőt azt preferálja, akkor a *huszár* és az *időzavar* esetében is feltétlenül ez volna a helyénvaló. A *huszárt* illetően már csak azért is, mert a többi figuránév a „sportnyelvi” minősítést kapja.

Egy másik figuránév, a *paraszt* esetében nem az említett dilemma okoz gondot, hanem az, hogy a sakknyelvi 'gyalog' jelentés a „sportnyelvi” mellé a „régies” minősítést kapja. Ez nem tükrözi híven a valóságot: a *paraszt* ebben a jelentésben a nem versenyzők szóhasználatában nagyon is eleven. Úgy kellene minősíteni, mint a *ló* 'huszár' jelentését: a „sportnyelvi” mellett „bizalmas”-nak.

3. Jelentéshiányról olyankor beszélek, ha egy lexéma a sakknyelvben ismert jelentése nélkül szerepel a szótár címszavaként. Az ilyen esetek megítélése gyakran vitatható: nemegyszer nehéz megmondani, hogy a hiány hibának tekinthető-e, hiszen lehetséges, hogy a szótár indokoltan mellőzi a keresett jelentést. A kihagyás oka lehet a jelentés ritka előfordulása, illetve belterjesen szaknyelvi volta. – Az előadásomban szereplő témák közül éppen a jelentés felvétele az a kérdés, amelyben a Kéziszótár és a Nagyszótár a leginkább eltérhet egymástól. A Nagyszótár terjedelme, szócikkeinek differenciált jelentésszerkezete jobban kedvez a sakknyelvi jelentésárnyalatok megjelenítésének, mint a tömörségre törekvő Kéziszótár. Vannak tehát olyan esetek, amelyekben a jelentés hiánya a Kéziszótárt vizsgálva tűnt fel számomra, de szerepeltetését inkább a Nagyszótárban tartom lehetségesnek, sőt olykor akár elvárhatónak.

A hiányzó jelentések példasorát azzal kezdem, hogy az ÉKsz.² nem adja meg a *vonat* és a *sor* sakknyelvi jelentését. Szerepeltetésüket indokoltan tartanám, hogy legyen meg az átmenet a hadszíntér egészét jelölő *tábla* és az annak egy-egy kis egységét („kockáját”) jelölő *mező* között: a *vonat* jelentése 'nyolc mező alkotta függőleges oszlop', a *soré* pedig 'nyolc mező alkotta vízszintes sor'. (A vonalakat betűk, a sorokat számok jelölik.)

Sem a Kéziszótár, sem a Nagyszótár nem veszi fel az *átló* sakknyelvi jelentését; pedig érdemes volna feltüntetni, mivel eltér a mértanból ismerttől. A saktáblát tekintve a mértanban csak a sarokmezőket összekötő ferde egyenesek minősülnek átlónak: az a1 mezőt a h8-cal, illetőleg a h1-et az a8-cal összekötők. Ezzel szemben a sakkban átlónak mondjuk mindazokat a ferde egyeneseket, amelyeken a futók mozoghatnak: például a b1 mezőt a g8-cal vagy a c1 mezőt az a3-mal összekötőt. A mértani átlónak megfelelő egyeneseknek külön nevük is van: ez a két *nagyátló*.

A sakkjátszmákban nagy szerepet kaphat a tábla középső, *centrum* néven emlegetett része. (Szűkebb értelemben a négy középső mező együttesét hívják így, tágabb értelemben a c3, f3, f6, c6 mezők által határolt területet.) A Kéziszótár nem emeli ki a szó sakknyelvi használatát. Ez érthető, hiszen az nem mutat fontos többletet vagy lényeges különbséget a *centrum* általános (an ismert) jelentéséhez képest. A sakknyelvben egyébként metonímiával egy másik jelentés is kialakult: 'a centrumban kiépített állás, támaszpont', például „Világosnak sikerült stabil *centrumot* kiépítenie”. Szerintem a Kéziszótárral ellentétben a Nagyszótárba érdemes volna bevenni mindkét sakknyelvi jelentésárnyalatot.

Az *állás* lexémának a sakknyelvre jellemző jelentését körülbelül így lehet meghatározni: 'a táblán kialakult harci helyzet, a meglévő bábok elhelyezkedésének összképe'. Mindkét szótár

„kerülgeti” ezt hozzá közel álló árnyalatok szerepeltetésével, de éppen ezt az árnyalatot egyik sem adja meg, és így persze sakknyelvi voltát sem emelhetik ki. Kár, hiszen olyan jelentésről van szó, amelyet nem csupán a sakkot versenyszerűen játszó köre ismer. – A szónak az általános sportnyelvi ’mérkőzés részeredménye’ jelentése viszont mindkét szótárban megvan. A Nsz. arra is utal, hogy mérkőzéssorozatnak szintén lehet részeredménye, és ezt éppen egy sakkhírről szemlélteti.

Az *alapállás* szónak a Kézisztótárban van sportnyelvi jelentése, de a sakknyelvi nincs meg. Ezt a hiányt a Nagyszótár olyan megfogalmazással pótolja, amilyen a Kézisztótárban szintén lehetséges volna: ’<sakkban a játszma megkezdésekor:> a figurák (hagyományosan megszábot) kiindulási helyzete’.

A sakkszókincsben nincs uralkodó terminus annak a kifejezésére, hogy a gyalog az utolsó sorra érve tiszté változik át. Több ige is használatos az átalakulásnak és az ahhoz vezető folyamatnak a kifejezésére: a gyalog *átalakul*, (*vezérré/tiszté/stb.-vé*) *változik / lép elő*, *bemegy vezérnek* stb.; és persze megvannak a sakknyelvben a megfelelő főnevek és főnévi szintagmák is: *gyalogátalakulás*, *a gyalog átváltozása* stb. A folyamatot és a végső mozzanatát tárgyvas szintagmák is jelölik: *beviszi/bevezeti/betolja a gyalogot*. Mindez – tökéletesen érthetően – nincs meg a Kézisztótárban. Az egyik ok éppen a bőség zavara: a szótáríró, illetve szerkesztő számára nehéz a választás az egyenrangú elemek közül. A másik, ennél valószínűleg fontosabb ok pedig az, hogy olyan általános jelentésű, széles jelentésterjedelmű szavakkal állunk szemben, amelyekkel kapcsolatban a Kézisztótárban indokolatlan volna sakknyelvi alkalmazásuk kiemelése. A Nagyszótár terjedelme és jellege már inkább megengedné a sakknyelvi használat megemlítését, például a felsorolt tárgyas, *be-* igekötős igék szócikkeiben. – A *betol* igének egyébként a sakknyelvben más jelentése is van: ’a gyalogot úgy tolja előre, hogy a csere elől kitérve beékeli az ellenfél hadrendjébe’. (Bizonyos megnyitásoknak – például a francia védelemnek, a Caro–Kann-védelemnek – van jellegzetesen „betolós” változatuk.) Ennek az árnyalatnak a szerepeltetése a Kézisztótárban természetesen túlzás lett volna, a nagyszótári felvételét azonban lehetségesnek látom.

Az ÉKsz.² nemcsak az *üt* szócikkében hozza a megfelelő sakknyelvi jelentést, hanem az igekötős *kiüt*, *leüt*, *elüt* igékéiben is. (Az *elüt* esetében szerintem ez ma már ritka, talán ki is maradhatna.) A *beüt* szócikkéből azonban hiányzik ez a jelentés: ’<sakkfigurát> úgy üt le, hogy azzal az ellenfél bábjainak falát megbontja’. Szerepeltetése már csak azért sem volna túlzás, mert a szócikkben (helyesen) kártyanyelvi jelentés is megjelenik. A Nagyszótártól pedig el is várható a *beüt* sakknyelvi jelentésének megadása.

Nem említi a Kézisztótár az *elnéz* és az *elnézés* sakknyelvi vonatkozását sem, pedig az nem csupán a versenyzők körében ismert. Igaz, a főnévnek a szótárban megadott ’figyelmetlenségből becsúszott tévedés’ jelentésébe a sakknyelvi árnyalat is belefér. Az ige szócikkében azonban ennek nincs megfelelője. Gyakorisága, jellemző volta miatt mindkét szócikkben jó volna jelezni a sakknyelvi alkalmazást, a Nagyszótárban még inkább.

Érthetőbb, hogy hiányzik a Kézisztótárból a *benéz* igének a ’fenyegetést, támadást nem vesz észre, ezért nem is tudja azt megakadályozni’ jelentése. Ilyenféle szókapcsolatokban fordul elő a sakknyelvben: *benézte a matot*, *benéztem a kombinációt*. Használata kétségtelenül része annak a divatjelenségnek, amely a *be-* igekötővel kapcsolatban az utóbbi egy-két évtizedben megfigyelhető. Az említett jelentés más sportágak (és sajtójuk, közvetítésük) nyelvében is él: *a kapus benézte a lövést / a vívó benézte a tust*. Úgy vélem, ennek a Nagyszótárban, sőt a Kézisztótár reménybeli újabb kiadásában már helye lenne. – A szlengben egyébként az ige az ehhez közeli, de tágabb körű ’téved’ jelentést vette fel (Parapatits 2008).

A *sáncol* ige szócikkében a Kézisztótárban megvan a sakknyelvi jelentés, ezért feltűnő, hogy a *sánc* főnévében nincs. Érdekes, hogy a sakknyelvben ez a főnév nem ’sáncállás’, hanem ’elsáncolás’ jelentésű, azaz műveletet jelöl. Ez nemcsak a jelentéstan, hanem az etimológia szempontjából is fontos: arra mutat, hogy a sakknyelvi *sánc* elvonással jött létre a *sáncol* igéből.

Az ÉKsz.² a *lépéskényszer* címszóhoz csak ezt a jelentést rendeli: 'az a helyzet, körülmény, amely hatására vki cselekedni kényszerül'. Mellőzi tehát ezt: 'olyan helyzet a sakkban, amelyben a játékos amiatt, hogy rá hárul a lépés kötelessége, kénytelen állását elrontani'. Ezt a jelentést több okból is hiányolom. Egyrészt azért, mert valószínűnek tartom, hogy a szócikkben megadott jelentés a sakknyelvből fejlődött. Másrészt azért furcsállom a hiányt, mert az azonos összetételi tagokból álló *kényszerlépés* szócikkében (helyesen) találhatunk mind sakknyelvi, mind tágabb körű jelentést.

Az *oppozíció* szócikkéből nem hiányolnám az általános 'szembenállás' jelentés sakknyelvi árnyalatát ('a királyok bizonyos típusú szembenállása, jellegzetes pozíciója egymáshoz képest'), ha a szócikk nem említene egy csillagszatit, amelynek megadása nem tűnik indokoltabbnak a sakknyelvinél.

Vitatható, hogy hasznos volna-e a Kéziszótár *csel* szócikkébe felvenni a sakknyelvi jelentést: 'olyan megnyitás(i változat), amelyben a játékos (ideiglenes) anyagi hátrányt vállal figuráinak gyorsabb játékba hozatala, illetve támadás céljából'. Kétségtelen, hogy a sakknyelv fontos és gyakori eleméről van szó, de olyanról, amely többnyire összetételi tagként használatos. Lehetséges, hogy a jelentés megadása lavinaszerű folyamatot indítana el az összetett címszavak felvételében, és ez mind a szótár egészét, mind a benne megjelenő sakszókincs belső arányait tekintve egyenlenséget okozhatna. A Nagyszótárban talán könnyebb lesz olyan lexikográfiai megoldást találni, amely a „lavinaveszélyt” csökkentve teszi lehetővé, hogy a sakknyelvi jelentés se maradjon el.

A *cserél* ige mellől nekem már csak azért is hiányzik a sakknyelvi jelentés(árnyalat), mert a *cserél* és *lecserél* szócikkekben megvan.

Számonra nehéz kérdés vetődik fel a *döntetlen* szócikkével kapcsolatban. Mivel a döntetlen sok sportágban lehetséges eredmény, a Kéziszótár a lexémát általános sportnyelvi jelentéssel (két szófajjal), konkrét sportágak említése nélkül veszi fel. Ez önmagában helyes volna. Van azonban *remi* címszó is (szintén helyesen), 'sakkban: döntetlen' jelentéssel. Ebből valaki arra következtetésre juthat (bár nem feltétlenül), hogy a sakkbeli döntetlennek csupán *remi* a neve, és ott a *döntetlen* nem használatos. A valóság pedig az, hogy a sakknyelvben (egymás pontos színönimájaként) mindkét szó igen gyakori. A lehetséges félreértést például úgy lehetne kiküszöbölni, ha a *döntetlen* szócikke példaként néhány sportágat megemlítené (*stb.*-vel), köztük a sakkot is. Elképzelhető azonban az is, hogy a tévedés esélyét túlértékelem, s így kiegészítésre sincs szükség.

Hibának tartom viszont azt, hogy a *parti*² szócikk a 'játszma' jelentésnél csak a biliárdra és a kártyára utal, a sakkra nem. A sakknyelvben ugyanis a *parti* a *játszma* egyenrangúnak mondható vetélytársa, nem csupán a versenyzők szóhasználatában.

A *tengerikígyó* 'igen hosszú, (általában) legalább 100 lépéspárból álló játszma' (vö. angol *sea snake*, német *Seeschlange*) nem tartozik a sakszókincs gyakori elemei közé, inkább csak a versenyzők beszédében és a szaksajtóban jelenik meg. Érthető tehát, hogy az ÉKsz.² megfelelő szócikke ezt a jelentést nem hozza. Szemantikai és etimológiai érdekessége miatt azonban talán mégsem volna haszontalan a felvétele a 'túlságosan elhúzódo ügy, vita' mellé.

A demonstrációs tábla (nagy, függőlegesen elhelyezett, mágneses saktábla) ma is fontos eszköze a sakkedzéseknek, különösen a gyerekek oktatásának. Nemrég még szinte elmaradhatatlan kelléke volt a jelentősebb versenyeknek is: ilyen táblákon közvetítették az erre vállalkozók (többnyire tizenéves fiatal emberek) a nézőtérén ülők számára a színpadszerűen kiemelt, elkerített helyen folyó játszmákat. Az ilyen tevékenységet végzők neve *demonstrátor* (volt), a tevékenységet jelölő ige pedig a *demonstrál*, általában tárgy nélkül használva. (Ma már a versenyeken és a sakkról tartott előadásokon többnyire számítógéppel összekötött kivetítőkét alkalmaznak, bár a demonstrációs tábla sem ment ki egészen a divatból. Itt köszönöm meg két tehetséges, fiatal sakkozónak, Ruszin Annának és Mányoki Annának a mai körülményekre vonatkozó szíves közlését. – Egyébként az érdeklődők számára az internet napjainkban már „házhoz szállítja”, egyenes adásban közvetíti a nagy sakkversenyeket.) – Az ÉKsz.² a *demonstrátor* címszónak csak a következő jelentését közli: 'a demonstrációkon a professzornak segédkező v. (kisebb) tanszéki feladatokkal megbízott felsőbb

éves hallgató'. Esetleg a sakkal kapcsolatos jelentés is helyet kaphatna mellette, bár kevésbé ismert és eleven. A *demonstrál* igénél megadott 'szemléltet, bemutat' jelentésbe a sakkal kapcsolatos árnyalat is beletartozik, külön kiemelésére nincs erős indok. A Nagyszótárban viszont mindkét szó sakknyelvi használatának „demonstrálását” szükségesnek látom.

A sakkversenyek egyik tipikus lebonyolítási módját a *körmérműködés* lexéma jelöli. Az ÉKsz.² a sakknyelvi használatot nem emeli ki, általános sportnyelvi jelentést ad a szónak. Ez nem kifogásolható, sőt helyeselhető megoldás. A Nsz. majdani szócikkében sincs feltétlenül szükség a sakkbeli körmérműködés külön kiemelésére, jellegzetes volta miatt azonban jó volna megjeleníteni a példamondatok között.

A sakkozás szókincsének érdekes eleme a *leesik*. Megértéséhez tudni kell, hogy a hagyományos (mechanikus) sakkórákon a 11-es szám közelében egy zászlócskaszerű alkatrész van felszerelve (l. az ÉKsz.² *zászló* szócikkét). A közeledő nagymutató ezt a zászlót felemeli, majd a 12-es számot elérve „leejti”. Ha a zászlócska a megszabott lépésszám teljesítése előtt esik le, az azt jelenti, hogy a játékos túllépte a gondolkodási időt, és ezzel veszített. A *leesik* ige eredetileg azt jelöli, ami ilyenkor a zászlócskával történik. Metonímiával azonban a játékosra vonatkozó jelentésárnyalatot is felvett: *a versenyző leesett*, vagyis túllépte a gondolkodási időt. – Teljesen érthető, hogy a két sakknyelvi jelentés(árnyalat) nem került be a Kéziszótár *leesik* szócikkébe: részint felesleges, részint nehéz is volna a beillesztésük. A Nagyszótárba viszont könnyebb és kívánatos lenne felvenni őket.

Szintén az említett zászlóra vonatkozik a *lóg* két sakknyelvi jelentésének egyike: 'vészesen közeledik a leeséshez'. A másik pedig egy-egy báb veszélyeztetettségét fejezi ki: 'ütésben áll, azaz a következő lépésben leüthető'. A Kéziszótár egyiket sem közli. Ez egyrészt azzal magyarázható, mint a *leesik* esetében; másrészt az 'ütésben áll' a sakknyelven belül is bizalmas használatú, sőt kissé szlenges „ízű”. A Nagyszótárban viszont mindkettő helyet kaphatna.

A *tábla* szónak két sakknyelvi jelentése is van. Az egyik a 'sakkasztal'; ez természetesen a Kéziszótárban is megtalálható. A másik speciálisabban szaknyelvi; azzal van összefüggésben, hogy a csapatversenyeken az együttesek tagjait játékerjük sorrendjében ültetik az asztalsoron elhelyezett táblákhoz: az elsőhöz a csapatok legerősebb képviselőit és így tovább. Így például a *negyedik tábla* szókapcsolat jelentése: 'az erőssorrend szerinti negyedik hely, ill. az annál a táblánál küzdő játékos'. Például: „A magyar csapat dobogós helyezéséhez nagyban hozzájárult a negyedik táblán elért kitűnő eredmény.” Ez a jelentés nem került be a Kéziszótárba. Úgy vélem, határozottan van dolgunk, a kihagyás és a szerepeltetés mellett is lehet érvelni. Mivel azonban a *táblás* melléknév szócikkében megtaláljuk a sakknyelvi '<hányadik> táblán játszó' jelentést, jó volna a *tábla* főnévét is ehhez igazítani. A Nagyszótárban pedig majd feltétlenül helye lenne a második sakknyelvi jelentésnek is. – A *táblás* egyébként (sorszámnévi jelzővel) főnevesülve is használatos, például: „A csapat tizenegyedik táblása egy fiatal mesterjelölt”; ezt azonban az ÉKsz.² nem említi. Megvan viszont benne (helyesen) a *táblás* melléknév '<hány> táblán játszott' jelentésárnyalata, a *huszonöt táblás szimultán* szókapcsolattal szemléltetve.

A versenyzők körében sincs egyetértés abban, hány jelentése van (vagy legyen) a sakknyelven a *figura* szónak. A 'bábu' a nem sakkozók számára is ismert; az ÉKsz.² természetesen megadja. A 'tiszt' jelentésről viszont nincs egységes vélemény: a versenyzőknek és a szakirodalomnak egy része szívesen alkalmazza (pl.: *figurát áldozott* 'tisztet áldozott'); más részük kerüli és ellenzi, éppen a 'bábu' jelentésre tekintettel, az egyértelműséget oltalmazva. Nem csoda, hogy a 'tiszt' nem került be a Kéziszótárba. A Nsz. viszont aligha mellőzheti.

A sakknyelven élnek olyan bizalmas vagy szlenges használatú, gyakran tréfás hangulatú jelentések, amelyeknek – teljesen érthetően és elfogadhatóan – nyomuk sincs a Kéziszótárban. Csak érdekességképpen említem meg közülük az *eprészik* ige 'sakkfigura v. sakkjátékos' az ellenfél bábjaikat sorra leszedgeti' jelentését. Nemesgyszer pejoratív felhang járul hozzá: a játékos belefeledkezhet az „eprészésbe”, elhanyagolva királya védelmét. A Kéziszótár egyébként '(földi) epret

szed (és eszik); szamócázik' jelentésében ismeri az igét. Érdekessége miatt a Nagyszótár talán a sakknyelvit is felvehetné.

Van egy olyan különleges eset, amelyben a sakknyelvi jelentés csak részben hiányzik a Kéziszótárból. A Nsz. az *ad* egyik jelentését így fogalmazza meg: ' <játékban, küzdelemben milyen helyzetet, állást> idéz elő, teremt, ill. <játszmát, meccset stb.> milyen állásba hoz'. A szócikkbeli példamondatokból kiderül, hogy a definíció a *sakkot ad*, illetve *döntetlenre ad* típusú szintagmák alapján született. A Kéziszótárban ez a jelentés valóban nincs meg. Megvan viszont a *sakkot ad* szintagma, de nem az *ad*, hanem a *sakk* szócikkében, értelmezett szókapcsolatként.

Itt emlétek meg egy másfajta lexikográfiai különbséget a két szótár között. A Nagyszótár alkalmaz szócikkvégi utalásokat, többek között összetett szavakra. Az *asztal* szócikkében utal arra, hogy a megfelelő betűrendi helyen lesz *sakkasztal* címszó, az *automata* szócikke pedig összetélteli utalással hívja fel a figyelmet a *sakkautomata* lexéma létezésére. Ezzel szemben a Kéziszótárban ilyen utalások eleve nincsenek. Szintén nincs benne *sakkasztal* és *sakkautomata* címszó. Az utaláshiány ennek a szótárnak lexikográfiai jellemzője, nem róható fel hibaként. Az viszont jó volna, ha a két címszó szerepelne benne. És ezzel meg is érkeztünk következő témánkhoz, de ott ezt a két lexémát már nem hozom újra szóba.

4. A címszóhiány nem csupán abban különbözik a jelentéshiánytól, amit az elnevezése elárul. Míg a jelentéshiány esetei széles skálán helyezhetők el a tökéletesen elfogadható, sőt helyeselhető elhagyástól a teljesen indokolatlan mellőzésig, a címszavak szerepeltetésének elmaradása csak kivételesen mondható kétségtelen hibának. Az ÉKsz.² sakkcímszó-válogatásával kapcsolatban egyetlen ilyen hibát találtam: azt, hogy nem jelenik meg benne a *sakkozó*.

A sakknyelvi vonatkozású címszavak felvételében valamivel kevésbé tűnik fontosnak az ÉKsz.² és a Nsz. jellegének és terjedelmének különbsége, mint az ilyen jelentésekében. A következő javaslati listám lexémáinak többsége tehát véleményem szerint nemcsak a Nagyszótár címszavai közé kerülhetne be, hanem a Kéziszótár majdani újabb kiadásába is.

A sakkszókinsnek a versenyzők eredményességére, játékerejére, minősítésére vonatkozó elemei közül a *sakkvilágbajnok*, *mesterjelölt*, *értékszám* címszavak felvételét javaslom. A *mesterjelölt* egyébként külön szótörténeti-etimológiai vizsgálatot érdemelne annak a tisztázására, mióta használatos, és hogy keletkezésében és elterjedésében mekkora lehetett az orosz minta szerepe. Az *értékszám* pedig olyan (folyamatosan változó) minősítési pontszámot jelöl, amely ma már a sakkversenyzők egész pályafutását végigkíséri; ez a pontszám és a hozzá kötődő értékelési rendszer egy magyar származású tudósnak, Élő Árpádnak a találmánya.

Legalább a Nagyszótárba bekerülhetne a Kéziszótárból hiányzó *zónaverseny* 'az egyéni sakkvilágbajnokság földrajzi zónánként lebonyolított selejtező szakasza', valamint a két szófajú *zónaközi*: melléknévként a *verseny* és a *döntő* jelzőjeként (volt) használatos, főnevesülve pedig 'zónaközi döntő' jelentésben. Kéziszótári szerepeltetésük inkább eddig lett volna indokolt, ugyanis napjainkra ezek a versenyformák már nem jellemzők. (Az internet segítségével találtam zónaversenyekről szóló híreket az új évezredből is, de ezek nem a sakk világából valók, hanem az autósportból és a zenei életéből; és úgy tűnik, bennük a *zóna* nem a világon, hanem csupán az országon belüli körzetet jelent.)

A *döntetlen* jelentésével kapcsolatban már megemlítettem, hogy a Kéziszótárban megvan a *remi* címszó. Szívesen látnám mellette mindkét szótárban a '<sakkban> döntetlent ér el' jelentésű *remizik* igét. A tárgyias *kiremiz* '<hátrányos állást> döntetlenre ment' belterjesebben szaknyelvi volta miatt nem való a Kéziszótárba, sőt nagyszótári szerepeltetése is inkább csak érdekes képzésmódja miatt vehető számításba. A *szalonremi* 'rövid játszmában született, gyakran előre megbeszélte döntetlen' viszont mindkét szótárban helyet érdemelne.

A *sakk-könyv* (azt mondhatom: természetesen) címszó a Kéziszótárban. Egy újabb kiadásban és a Nagyszótárban talán az lehetne a *tornakönyv* is. Ismertsége, gyakorisága önmagában nem

érdemesítené erre a rangra, szemantikai érdekessége viszont igen: jelentése ugyanis nem 'olyan könyv, amelyben (szer)tornáról van szó', hanem 'egy sakkturnát, azaz sakkversenyt (részletesen) tárgyaló könyv'.

Az eddigi címszójavaslataim (egy-két részleges kivétellel) a versenyzéshez kötődnek; a következők magához a sakkhoz.

Az *alapsor* olyan helyet jelöl a sakktablán, amelynek több szempontból (az alapállásban, a gyalogok átalakulásában stb.) is kiemelt szerepe van, ezért jó lett volna mindkét szótárban címszóvá tenni. (A labdajátékokból ismert *alaprival* egyébként megvan bennük; igaz, nem csupán a sportnyelvi jelentésben.)

Arra tekintettel, amit a jelentéshányról szólva az *átló* ügyében írtam, hasznos lenne mindkét szótárba felvenni a *nagyátló* címszót is.

Ugyancsak megjelenhetne bennük a futó és a huszár összefoglaló elnevezése: a *könnyűtisz*; ugyanígy a vezéré és a bástyáé: a *nehéztisz*.

Három ige felvételét is szeretném javasolni: *beáldoz*, *bemattol*, *besáncol*. Nem az utóbbi két évtized *be-* igekötöző divatja szülte őket, jóllehet gyakoriságukat kétségtelenül növelte.

A *beáldoz* azért is figyelmet érdemel, mert használata a sakk világán kívülré is kiterjed. Különösen kedveli a sajtónyelv, például efféle mondatokban: „A nagyobbik kormánypárt *beáldozta* az igazságügyi tárcát”, azaz (a koalíció megkötése érdekében) átengedte a kisebb partnerének. Lehet, hogy a szó ilyen alkalmazása nem csupán a sakknyelvből ered, de szinte bizonyosan ez az egyik forrása.

A *mattol ad* szintagma a főnév szóikkében szókapcsolati példaként megvan a Kéziszlótárban. Azt a situációt, amelyet megjelenít, a *bemattol* tranzitív módon, sőt a cselekvésnek az ellenfélre ráható jellegét kiemelve fejezi ki. Ilyen funkciójú a Kéziszlótárban címszóként meglévő *megmattol* is, csakhogy jóval ritkábban fordul elő, mint a *bemattol*, és ez a gyakorisági viszony nem mostanában alakult ki. Úgy vélem, mindkét szótárban szükség lenne a *bemattol* felvételére, akár a *megmattol* „beáldozásának” árán is.

A *besáncol* ige a beszélt sakknyelvben sűrűn jelentkezik, sokan szinte kizárólag ezt választják az ÉKsz.² címszavaiként is meglévő *sáncol* és *elsáncol* helyett. Van azonban bizonyos belterjessége, némi szlenges zöngéje, ezért talán csak a nagyszótárbeli felvétele lenne indokolt. Kéziszlótári szerepeltetését ugyanakkor támogatja a *berosál* ottani jelenléte.

5. A szerintem felesleges címszótöbblet esetei a Kéziszlótárhoz kötődnek. Nem mindig lehet róluk megállapítani, hogyan és miért kerültek a szótárba. Számításba vehető indok lehet érdekes hangzásuk vagy a valóságosnál fontosabbnak hitt jelentésük. Mivel összetett szavakkal van dolgunk, az is lehetséges, hogy a szótár egyfajta „nyomjelző” szerepet szán nekik más hasonló képviselőikben.

Szerepeltetésük hátránya a következtelenség. A sakkjáték és a sakkszókincs részrendszeréből kiragadva, ottani párjuk vagy társaik nélkül tűnnek fel, a felemáság furcsa érzését keltve az olvasóban.

Szakmai elfogultság volna azt várni a Kéziszlótártól, hogy címszóként kapjanak benne helyet a sakkmegnyitások elnevezései. Ismertségük sem indokolná ezt, hiánytalan megjelenítésük pedig többféle nehézségbe ütközne. A következetes, helyes megoldás szerintem teljes mellőzésük volna; a megnyitásnevek sakklexikonba vagy szakszlótárba valók. – Közülük az ÉKsz.² címszavaként a *királyindiai* (a *királyindiai védelem* szókapcsolatban értelmezve) és a *vezércsel* jelenik meg. Kétségtelen, hogy ezek gyakori, fontos megnyitásokat jelölnek, de csak kettőt a sok közül. A rendszerkényyszer pedig ilyen kérdéseket vet fel: Ha megvan a szótárban a *királyindiai*, miért nincs meg a *vezérindiai*, a *nimzoindiai*, a *bogoindiai*, az *óindiai*? És ha van *vezércsel* címszó, miért nincs *királylcsel*?

A *vezércsere* és a *vezérgyalog* talán azért vált az ÉKsz.² címszavává, mert előtagjuk valamilyen fontosságot sugall. Valójában azonban a velük jelölt mozzanatnak, illetőleg bábnak a sakkjá-

tékban hozzá hasonló társaihoz képest nincs kétségtelenül kiemelkedő szerepe. Így címszó lehetne a *gyalogcsere* vagy a *tisztcsere*, illetőleg a *királygyalog* vagy a *bástyagyalog* is. Bár statisztika nem áll rendelkezésemre, a *vezérgyalog* felvételét esetleg támogathatja a *futógyalog*, *huszárgyalog* szavakénál biztosan nagyobb gyakorisága. Úgy vélem, a *vezércsere* esetében az effajta érv sem állja meg a helyét. – Többé-kevésbé megmagyarázhatónak, tehát elfogadhatónak tartom viszont azt, hogy az egyes figurák feláldozását jelölő szavak közül éppen a *gyalogáldozat* és a *vezéráldozat* került az ÉKsz.² címszavai közé. Az előbbinek a denotátuma a gyakoriság miatt, az utóbbié pedig a jelentőségére és a látványosságára tekintettel érdemel kiemelését. – A *vezéráldozat* emellett még azért is, mert a sakknyelvből indulva behatolt az élet és a nyelvhasználat más területeire is. Határozottan kedveli például a sajtónyelv, ilyenféle mondatokban: „A kormányfő a pártja nyomására *vezéráldozatot* hozott”, azaz leváltotta egy kulcstárca miniszterét.

A *gyalogelőny* kéziszótári jelenlétét talán gyakoriságának köszönheti. Szereplését azonban mind az előtag, mind az utótag irányából nézve zavarónak tartom: egyfelől a *tisztelőny*, *bástyaelőny* stb. sorából áll magányosan kiragadva, másfelől ugyanígy megjelenhetne címszóként a *gyaloghátrány* is.

A *királyszárny* felvétele pedig azért válik következetlenné, mert nincs meg vele egyenrangú párja, a *vezérszárny*.

6. A szótári anyag áttekintése közben talákoztunk már olyan esetekkel, amelyekben a sakkszó-kincs eleme **a sakk világából kilépve** az élet és a nyelvhasználat más területeire is behatolt. A jelenség lehetséges vagy biztos reprezentánsaként eddig a *lépéskényszer*, a *beáldoz* és a *vezéráldozat* került szóba. Most következő társaik mind a Kéziszótárból valók, a nagyszótári kötetben nem találtam példát ilyen átlépésre. (Vö. még Tompáné Kmetovits Erzsébet 2003.)

A sakknyelvből való kilépés legismertebb, leggyakrabban használt példája az ÉKsz.² *sakk* szócikkében 'tevékenységében korlátoz vkit, ellenintézkedéssel fenyegeti' jelentéssel meglévő *sakokban tart* szókapcsolat. Ez a kifejezés ma már magában a sakknyelvben nem is fordul elő.

A *sakkozik* természetesen elsősorban 'sakkot játszik', de az ÉKsz.² joggal jelzi mellette, hogy a bizalmas nyelvhasználatban, rendszerint pejoratív árnyalattal 'taktikázik, manőverez; pusztá eszközként bánik vkivel' jelentést is felvett.

A *sakkhúzás* a Kéziszótár szerint a választékos nyelvhasználat eleme, 'ügyes, ravasz lépés, fogás v. intézkedés' jelentéssel. A szócikk nem utal magára a sakkra vagy sportnyelvi használatra. Ezt helyesen teszi: a sakknyelvben (legalábbis ma már) nem fordul elő a *sakkhúzás*, az összetételi előtag tautológiás volna. – Maga a *húzás* 'sakkbeli lépés' viszont a sakkszó-kincs gyakori, kissé bizalmas hangulatú eleme. Számomra nem egészen világos, hogy a Kéziszótár ezt feltünteteti-e, ott ugyanis a *húzás* címszónál ilyen meghatározást találunk, „bizalmas” minősítéssel: 'sakkhúzás', '(váratlan, ötletes) cselekedet, lépés'. Nem tudom, hogy itt a 'sakkhúzás' ugyanaz-e, mint az imént tárgyalt, megfelelő szócikkben, vagy pedig 'sakkbeli lépés'-ként értelmezendő-e. Az első válasz mellett részben az szól, hogy a *húzás* szócikkében nincs „sportnyelvi” minősítés, részben pedig az, hogy az ÉKsz.² természetes módon, szokásszerűen alkalmazza a címszavait egymás értelmezésére. Az viszont a második választ sugallja, hogy az első esetében a két jelentésárnyalat között nemigen volna különbség. A megfelelő megoldás mindenesetre az volna, ha a szócikk egyértelműen és egy mástól megfelelően elválasztva megadná mind a sakknyelvi, mind az azon kívüli jelentést. Kronológiai viszonyuk szerintem tisztázó vizsgálatra vár, hasonlóságot vélek felfedezni a *lépéskényszer* esetével.

A *patthelyzet* címszónak az ÉKsz.² a sakknyelvi 'patt' mellett sajtónyelviként a 'megoldhatatlannak, kimozdíthatatlannak tűnő helyzet' jelentését is feltünteteti. Ez lényegében helyes megoldás, két apróságot mégis hozzáteszek. A sakknyelvben a *patthelyzet* ritkán fordul elő, sokkal gyakoribb maga a *patt*. Ami pedig a másik jelentést illeti: a sakknyelvből átkerülve valóban a sajtóra lett a leg-

jellemzőbb, de olykor a mindennapi társalgásban, munkahelyi vagy magánéleti konfliktusokkal kapcsolatban is felbukkan.

A Kéziszótár *sakk-matt* címszava önmagában csak a sakknyelvi 'matt' jelentést kapja meg. Szerepel azonban a szócikkben értelmezett szókapcsolatként a *sakk-mattot kap* és a *sakk-mattba kerül* is, utalással arra, hogy átvitt értelemben, azaz a sakk világán kívül szintén használatosak, 'helyzete reménytelen lesz, vállalkozása csődöt mond' jelentéssel. Hiányolom viszont a szócikkből annak a jelzését, hogy a címszó a sakkszókincsből a labdajátékokéba, pontosabban az azokról szóló közvetítésekébe is bekerült: sűrűn hallhatjuk bennük, hogy *sakk-matt a védelem*, azaz tehetetlen a támadással szemben.

A *berosál* ige sakknyelvi 'végrehajtja a sáncolást' jelentése mellé „argó” minősítéssel veszi be a szótár ezt: 'nagyon megijed; ijedtében becsinál, berezel'. Efféle rétegnyelvhez is vezet tehát út a sakknyelv felől.

Az *időzavar* szócikkében az ÉKsz.² magához a címszóhoz csak a sakknyelvi jelentést fűzi: 'sakkban az a helyzet, amelyben a játékos a megszabott időből kifutva sietve kénytelen lépni'. Értelmezett szókapcsolatok révén azonban a szócikk „átvitt értelemben is” minősítéssel a sakkon kívüli előfordulást szintén jelzi: (*állandó*) *időzavarral küzd v. küszködik*, ill. *időzavarba kerül*: 'rossz az időbeosztása', 'sok munkájához kevés az ideje'. Ezzel a megoldással a szótár azt a véleményt képviseli, hogy a sakknyelvi jelentés az eredeti, az tágult szélesebb körűvé. Szerintem ez valóban lehetséges, de nem biztos. Az ugyanis szintén elképzelhető, hogy az általános 'az idő szűkössége okozta gond' jelentésnek a sakknyelvi alkalmazás csak egy speciális területen való megnyilvánulása. A kérdés külön szótörténeti tanulmányt érdemelne, ennek a megírására hamarosan szeretnék sort keríteni. (Ha nem gátol meg benne az időzavar...)

A *lépéskényszer* jelentéseivel kapcsolatban már megemlítettem a *kényszerlépés* szócikkét. Megtaláljuk benne mind a sakknyelvi jelentést: 'a játszma állásából kényszerűen folyó előnytelen lépés', mind pedig ezt a „választékos”-nak minősítettet: 'kényszerhelyzetből fakadó cselekedet, intézkedés'. A jelentések viszonya, az elsődlegesség kérdése itt is tisztázásra vár.

A *borítékol* címszónak a Kéziszótár a 'borítékoz', vagyis 'íratot, pénzt' boríték(ok)ba tesz' jelentését adja meg, a sakknyelvi alkalmazásra pedig a *borítékolja a lépést* szókapcsolat értelmezésével utal: 'sakkversenyen a játszma félbeszakításakor a folytatás első lépésének leírását borítékba zárja'. Úgy foglal tehát állást (szerintem helyesen), hogy a sakknyelvi használat az általános jelentésnek egy speciális területre szűkülésével jött létre. Nincs meg viszont a szótárban a *borítékol* 'biztosként jósló; szavatol' jelentése, pedig az ma gyakori a bizalmas nyelvhasználatban. Valószínű, hogy ez pedig a sakknyelvire vezethető vissza. A jelentésfejlődés tehát feltehetőleg ilyen séma szerint ment végbe: általános1 → sakknyelvi → általános2. – A képhez hozzátartozik, hogy a sakknyelvi *borítékol* már elavulóban van, ugyanis mintegy másfél évtizede (a sakkprogramok megerősödése és térhódítása miatt, valamint a versenyek lerövidítésére) a sakkversenyzésből kiszorultak a függőjátzmák.

7. Miután áttekinttem a szótárak sakknyelvi vonatkozású anyagát, befejezésül szeretnék egy kis ízelítőt adni abból, hogyan jelenik meg a sakkozás a példamondatok révén a Nagyszótár olyan szócikkeiben, amelyek részben vagy teljesen **függetlenek a sakks terminológiától**. Két példát idézek, összesen három címszóval kapcsolatban. (A teljes gyűjtemény a sakkfolyóiratban közölt cikkemben található, l. Horváth 2010a: 8/3: 15.)

Az első példa az *állóharc* szócikkéből származik. Erre a szóra alapjában véve nem mondható, hogy sakks terminus, a szövegkörnyezet mégis többé-kevésbé azzá avatja: „A [sakk]világbajnok ezúttal kedvelt Caro Kann védelmét választotta, és a felek igen nehéz *állóharcot* vívtak” (1998: a Magyar Hírlap tudósításából).

A zárópélda egyrészt azért érdekes, mert az *agresszív* és az *ártalmatlan* szócikkében egyaránt megtalálható; másrészt a tartalma is tanulságos: „A sakkozók különben *ártalmatlan*, kedves

emberek, akik a sakkozásban élik ki az *agresszív* ösztöneiket” (1936: Nagy Lajos Budapest nagykövetség című írásából).

SZAKIRODALOM

- Cseresnyés István 1859. A sakkjáték magyar műszavai. *Vasárnapi Újság* 6: 593–4.
 ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás.* Akadémiai Kiadó. [Budapest.]
 Horváth László 2010a. A sakknyelv és a sakkozás egy nagyszótári kötetben I–II. *Magyar Sakkvilág* 8/2: 31, 8/3: 15.
 Horváth László 2010b. A magyar sakknyelv történetéből. *Magyar Nyelv* 106: 59–78.
 Horváth László 2010c. Az első magyar sakk-könyv etimológiai statisztikája. Megjelenőben a *Magyar Nyelvőr*-ben.
 Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) 2006. *A magyar nyelv nagyszótára II.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
 Parapatics Andrea 2008. *Szlengszótár. A mai magyar szleng 2000 szava és kifejezése fogalomkörü színanimamutatóval.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
 Rozsnyay Mátyás 1859. A sakkjáték. *Vasárnapi Újság* 6: 307–8.
 Rozsnyay Mátyás 1860. *A sakkjáték elemei. Vezérfonal a sakkjáték megtanulására. Kezdek számára.* (Lange M[ax] után.) Heckenast Gusztáv, Pest.
 Tompáné Kmetovits Erzsébet 2003. Sportnyelvi eredetű szavak és kifejezések újabb köznyelvi szó- és szóláskincsünkben. In: Balázs Géza – Grétsy László (szerk.): *Sportnyelvünk a 21. század elején.* Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest. 211–23.

Horváth László
 MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Horváth, László

Chess terms in recent Hungarian dictionaries

One and a half centuries ago, in 1860, important events took place in the Hungarian chess literature and with respect to the Hungarian chess terminology. This is when the first Hungarian chess column was started (in the paper *Vasárnapi Újság*) and the second book on chess (then believed to be the first) was published in Hungarian. Both the column and the book played a key role in the conscious establishment of the Hungarian terminology of chess.

This paper commemorates that anniversary – but not with historical retrospection; rather, with a discussion of present-day chess terms. It surveys the place chess terms have in the revised Concise Hungarian Dictionary (2003) and in the recently published first volume of Comprehensive Hungarian Dictionary, containing entries for headwords starting with *a, á* (2006). The analysis concerns the principles of selecting headwords, the missing chess-related meanings and the degree of accuracy of those present, and lexicographic labels. It also covers the way items of chess terminology have acquired generalized meanings pertaining to other areas of life and language use.

Keywords: chess terms, missing headword, superfluous headword, chess terms with a generalized meaning

Beszédtervezési folyamatok az életkor és a beszédstílus függvényében*

Bevezetés

Az életkor előrehaladtával a nyelvhasználatunk és egyben beszédünk folyamatosan változik. A hormonális hatásoknak, a tüdőkapacitás csökkenésének, illetve a beszédszervek elöregedésének a következményeként megváltozik a zöngéképzés tisztasága és az alaphangmagasság; pontatlanabbá válik az artikuláció; orrhangzós színezetűvé válhat a beszéd (Balázs 1993). Az akusztikai-fonetikai elemzések azt mutatják, hogy – bár nagy egyéni különbségek vannak a beszélők között – az idősek és a fiatalok beszédprodukciónak összehasonlítva szignifikáns különbség tapasztalható az alaphangmagasságban, a jel/zaj viszonyban, a zöngé minőségét meghatározó jitterben és shimmerben, illetve (a magánhangzótól függően) az F1 és az F2 értékekben (Watson–Munson 2007; Torre–Barlow 2009; Bóna 2009).

Az időskori beszédprodukcóra a kognitív változások is hatással vannak. A kognitív pszichológiai kutatások szerint a verbális feladatokban, az emlékezeti terjedelem és a verbális analógiák területén az életkor előrehaladtával a teljesítmény csökken. A csökkenés mértéke azonban nem azonos minden feladattípusban: azokban a feladatokban, amelyek jól begyakorolt verbális ismeretekre kérdeznek rá, nem változik a teljesítmény; amelyekben azonban számít a gyorsaság, illetve az emlékezeti, döntési folyamatok is szerepet kapnak, azokban a teljesítmény jelentősen romlik (Czigler 2000).

Időskorban lassul a gondolkodás sebessége, zavarttá válhat a finommozgások koordinációja, ez a bonyolultabb szavak kiejtését nehezíti, illetve a felidézni emlékezet apró kihagyásai csökkentik az aktív szókincset (Rajna 2002). Mindezen változások magukkal vonják azt, hogy lassulnak az artikulációs működések és a beszédtempó. Az idősekre jellemző átlagos artikulációs tempó 10,0 hang/s (Gósy 1997). Saját korábbi kutatásomban azt találtam, hogy a spontán beszéd során az artikulációs tempó és a beszédtempó vonatkozásában jelentős eltérés van a fiatalok és az idősek között, de a szünettartás aránya megegyezett a két életkori csoportban. Ugyanakkor mind a fiataloknál, mind az időseknél nagy egyéni különbségek vannak (Bóna 2010).

Az idősebb életkorú népesség általánosan elfogadottan a 60 évesek és az annál idősebbek rétege a társadalomban. A WHO szerint az egyes életszakaszok és a hozzájuk tartozó életkorok a következőképpen alakulnak: 50–60-ig áthajlás kora, 60–75-ig idősödés kora, 75–90-ig időskor, 90 év fölött aggkor és 100 év felett matuzsálemi kor (Iván 2002). A hangszínezet minősége a hatvanadik életévtől kezd változni (Balázs 1993), az agy sorvadása pedig a 60–65. életévtől válik makroszkóposan megfigyelhetővé (Degrell 2000). A vizsgálatok azonban azt mutatják, hogy az öregedés menetében az intelligenciát tekintve hetvenéves korig jelentős különbségek találhatók az egyének között. Egy longitudinális kutatásban a 60–80. életévig terjedő tartományban vizsgálták a kísérleti személyek intelligenciáját. Azt találták, hogy közülük sokaknak állandó maradt a teljesítménye; sőt egyeseknek (habár igen alacsony arányban) a 70-es éveikben fokozódott a teljesítményszintje (vö. Czigler 2000).

A kognitív változások háttérben az öregedéssel együtt járó idegsejtpusztulás áll. A férfiak agyának súlya 70 éves korra 10%-kal, a női agy súlya 5%-kal csökken; 80 éves korra ez a csökkenés nemtől függetlenül 17% (Degrell 2000). Változik az idegrendszer morfológiai struktúrája is: csökken az agyban a dendritek (az idegsejtek közötti kapcsolatot biztosító nyúlványok) száma; az idegrostok körüli myelinburkolat károsodik, így az információáramlás egyre nagyobb nehézségbe ütközik; illetve lecsökken a dopaminszint is (vö. Czigler 2003).

* A kutatás a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

A kognitív változások a nyelvhasználatban a leggyakrabban és legáltalánosabban szólóhívási nehézségekben jelentkeznek. Angol anyanyelvű idősök és fiatalok beszédprodukciónak összevetve azt találták, hogy az idősök több félreérthető nyelvtani szerkezetet produkálnak, illetve több a bizonytalansági megakadás a beszédükben, mint a fiataloknál, és ez a szótalálás nehézségére is utalhat (Kemper 1992). Több kutatásban elemezték a „nyelvem hegyén van” (TOT 'tip of the tongue') jelenséget idős korban és fiataloknál. Egy kísérletben a TOT-jelenség gyakoriságát természetes körülmények között vizsgálták: a résztvevők négy héten át vezettek naplót saját szótalálási nehézségeikről. Az idősebbek több TOT-jelenséget produkáltak, mint a fiatalok, különösen a tulajdonnevek előhívásakor (főként azon személyek nevének előhívásakor, akikkel ritkán kerültek kapcsolatba) (Burke et al. 1991). Hasonló eredményt kaptak laboratóriumi körülmények között elvégzett tesztekben is. Horváth (2006) tíz 66–84 év közötti magyar anyanyelvű és tíz 23–37 év közötti személy szókeresési folyamatait vizsgálta. A kísérletben részt vevőknek az volt a feladatuk, hogy a hallott definíciók alapján amilyen gyorsan csak tudják, nevezzék meg a keresett szót. A megnevezendő szavak között volt főnév, ige, melléknév és híres emberek tulajdonneve is. Az idősök teljesítménye mind a helyes aktivációk számában, mind a reakció gyorsaságában elmaradt a fiatalokétól. A leggyengébb eredményt a tulajdonnevek aktiválásában mutatták (ebben a kategóriában a sikeres aktiválás az időseknél mindössze 38% volt; 6065 ms átlagos reakcióidővel); míg a legjobb eredményt a főnevek előhívásában érték el (66%-nyi helyes aktiválás, 3369 ms átlagos reakcióidővel). A tulajdonnevek előhívása okozta a legnagyobb nehézséget a fiatalok számára is, de az ő esetükben nem volt akkora a különbség a legjobb eredményt hozó főnévelőhívás (71% sikeres aktiváció átlagosan 1321 ms alatt) és a legkevésbé sikeres tulajdonnév-előhívás között (58% helyes aktiváció átlagosan 1348 ms alatt).

Egy másik magyar nyelvű, a mentális lexikon aktiválására vonatkozó kísérletben 13–14 éves gyermekek, egyetemisták és 72–89 év közötti idősök szóasszociációs működéseit vizsgálták. Az eredmények azt mutatták, hogy azonos idő alatt, ugyanazon feltételek mellett az idősök és a gyermekek teljesítménye hasonló. Ugyanakkor az idősök voltak a leggyorsabbak az igék előhívásában, és a fiatalabbaknál magasabb számban aktiváltak határozószókat. A legnagyobb egyéni különbségeket is az időseknél adatolták (Gósy 2001).

Az időskori beszédprodukciónak grammatikai sajátosságait, a narratívák információtartalmát és a szövegkohéziót elemezték más kutatásokban. Az életkor előrehaladtával csökken a grammatikai komplexitás (Kemper et al. 2001), kisebb a szöveg információsűrűsége, és több irreleváns elem jelenik meg benne (Juncos-Rabadán et al. 2005). Bata (2010) magyar anyanyelvű idősök és fiatalok szövegfelidézését elemezte az információtartalom szerint. Megállapította, hogy az idősök kevesebb információt tudtak felidézni a hallott szövegekből, mint a fiatalok; az eredeti szöveg elismérlése helyett egyéni reflexiókkal színesítették az interpretációjukat.

A fiziológiai változások és a nyelvhasználat tapasztalati változása tehát arra enged következtetni, hogy bizonyos helyzetekben a nyelvi és a beszédtervezési folyamatok korlátozottabban és/vagy lassabban működnek az időseknél.

A jelen tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy milyen stratégiák jellemzik az idős emberek beszédtervezési folyamatait különböző beszédstílusokban: spontán narratívában és hallott szöveg felidézése közben. Célunk az objektíven adatolható akusztikai-fonetikai változások háttérének feltárása. Hipotéziseink szerint az életkor előrehaladtával a temporális változások (lassuló artikulációs és beszédtempó, gyakoribb szünettartás) mellett a megakadások gyakorisága és a jellemzően előforduló megakadástípusok is szignifikánsan különböznek a fiatalok beszédében előfordulóktól. Feltételezzük, hogy a nagyobb mentális nehezítettséget jelentő szöveg létrehozásakor (szövegfelidézés) az életkori különbségek még jelentősebbé válnak.

Kísérleti személyek, anyag, módszer

Vizsgálatunkhoz a BEA (BEszélt nyelvi Adatbázis, vö. Gósy 2008) hanganyagaiból választottuk ki tíz idős (életkoruk 70–85 év) és tíz fiatal (életkoruk 20–32 év) női adatközlő beszédfelvételét. Mindegyik beszélő az életkorának megfelelő ép hallással rendelkezett, beszédhibája egyiknek sem volt. Az adatközlők kiválasztásakor figyelembe vettük az iskolai végzettségüket is. A BEA-felvételeit azonos körülmények között, ugyanazon a helyszínen (csendesített szobában, digitálisan) rögzítik, az adatközlők önkéntesen vesznek részt a felvételen; ez azt feltételezi, hogy a vizsgált időskorúak vállalkozó szelleműek, szívesen beszélnek, és a mozgásukban nem akadályozottak.

A vizsgálathoz mindegyik beszélő beszédprodukciónak három részletet választottunk ki. Az első részlet egy spontán narratíva volt, amelynek során az adatközlők a munkájukról, a hobbi-jukról, illetve olyan témákról beszéltek, amelyeken nem kellett gondolkozniuk, és a felvételvezetőnek csak igen ritkán kellett egyegy kérdéssel segíteni nekik a narratívák létrehozásában. Mindegyik adatközlő narratívájából egy közel 3 perces részletet választottunk ki az elemzéshez.

A másik két beszédrejellet két hallott szöveg tartalomösszegzése volt, amelynek során az adatközlő először egy rövid ismeretterjesztő szöveget (174 szavas), majd egy történelmi anekdotát (270 szavas) hallott. Az egyes szövegek elhangzása után azonnal, monológként kellett elmondania a hallottakat. Bár a két szöveg műfajánál fogva különböző volt, és ezért feltehetően más stratégiákat kívánt meg a felidézésük, a jelen kutatásban együttesen elemeztük mindkét tartalomösszegzés adatait. Ezt az indokolja, hogy a célunk annak az összevetése volt, hogy a mentális folyamatok nehezítettsége esetén hogyan változik a fiatalok és az idősek beszédprodukcója. A hallott szövegek rekonstruálása során, függetlenül a szöveg műfajától, megváltoznak a beszédtervezési folyamatok. A beszélők nem szabadon előhívott gondolatokat hangosítanak meg, vagyis a tartalom adott, ugyanakkor a beszédprodukciónak kimenete nagyban függ a szövegértéstől, illetőleg az emlékezeti működésektől (Gósy 2010). Összesen mintegy 122 perc hosszúságú hangfelvételt elemeztünk (1. táblázat). Ez beszélőnként körülbelül 3 + 3 percnyi hanganyagot jelentett.

1. táblázat. Az elemzett felvételek időtartama

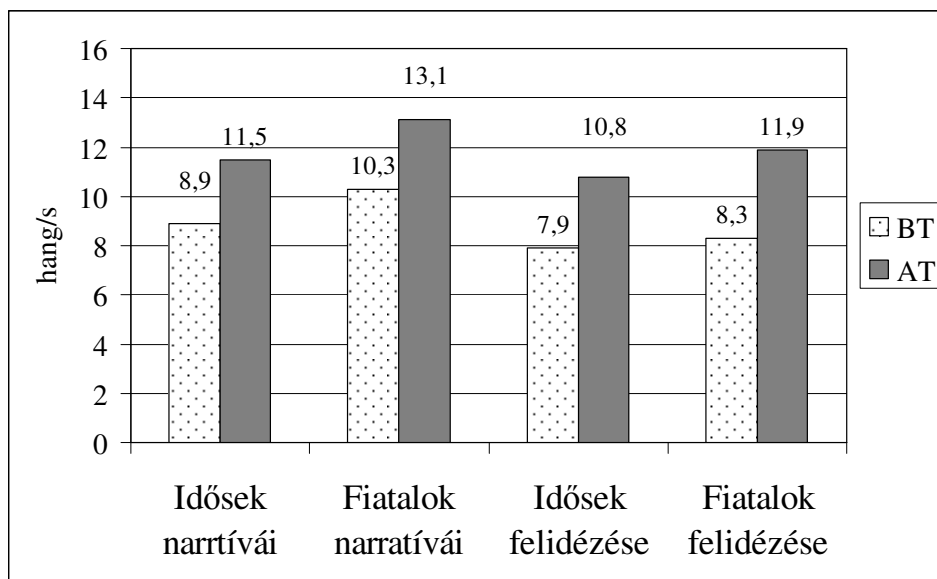
Életkor és beszédstílus	Összes idő
Idősek narratívái	30'16"
Idősek felidézése	36'6"
Fiatalok narratívái	27'44"
Fiatalok felidézése	27'53"

A Praat 5.0 szoftverrel (Boersma–Weenink 1998) mindegyik hangfelvételen annotáltuk a beszédszakaszokat, majd egy erre a célra írt script segítségével automatikusan megmértük a szünetek és a beszédszakaszok időtartamát (a méréseket manuálisan ellenőriztük). Beszélőnként kiszámítottuk a teljes beszédprodukciónak vonatkozó beszédtempót (BT), beszédszakaszonként az artikulációs tempót (AT); meghatároztuk a szünetek számát, átlagos időtartamát, illetve a szünetek arányát a teljes beszédidőhöz viszonyítva. Elemeztük a megakadásjelenségeket is, amelyeket Gósy Mária (2004) kategóriarendszere alapján csoportosítottunk. A megakadások alapján megvizsgáltuk, hogy a beszélőknek a beszédtervezés mely szintjén voltak a legnagyobb nehézségeik (vö. Levelt 1989). Az adatokon statisztikai elemzést végeztünk az SPSS 13.0 verziójával (egytényezős varianciaanalízis).

Eredmények

1. Temporális jellemzők

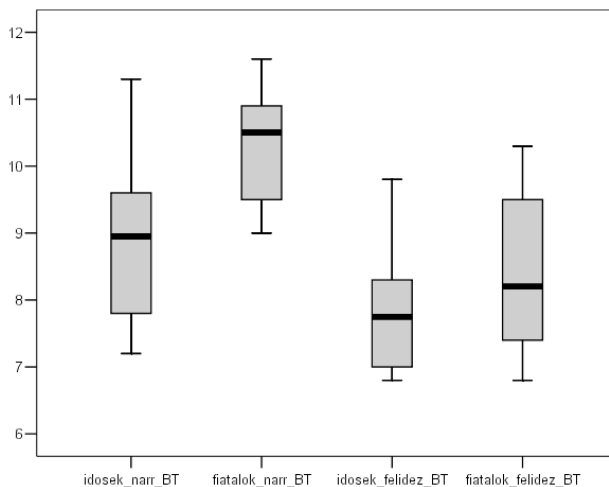
A beszédtempó és az artikulációs tempó értékei megerősítik, hogy az idősek beszéde lassabb a fiatalokénál. A mentális folyamatok nehezítettségét jelentő feladatban mindkét életkori csoport tempóértékei csökkennek, a fiataloknál nagyobb mértékű a lassulás. Míg az idősek beszédtempója átlagosan 1 hang/s-mal, az artikulációs tempója pedig átlagosan 0,7 hang/s-mal válik lassabbá, addig a fiatalok beszédtempója 2 hang/s-mal, az artikulációs tempójuk pedig átlagosan 1,2 hang/s-mal lassul (1. ábra).

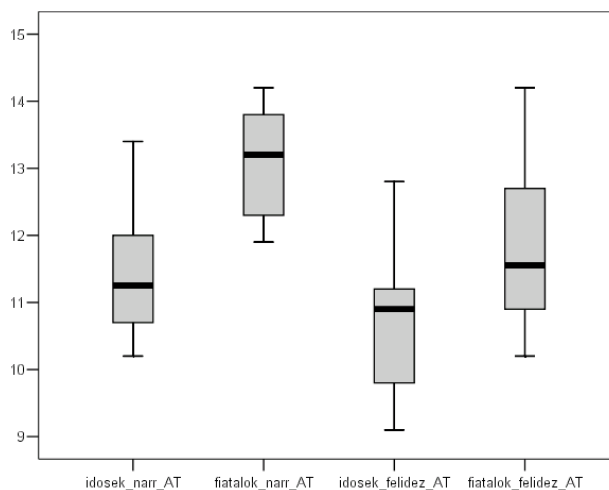
1. ábra. A beszédtempó (BT) és az artikulációs tempó (AT) az életkor és a beszédstílus függvényében

Az egytényezős varianciaanalízis szerint a két életkori csoport és a különböző beszédstílusok között az artikulációs tempóban szignifikáns különbség van: $F(3,3131) = 67,114$; $p \leq 0,001$; a Tukey post hoc teszt szerint azonban az idősek narratívája és a fiatalok szövegfelidézése között nincs szignifikáns különbség, a többi esetben az AT-értékek szignifikánsan különböznek egymástól. Ez azt jelenti, hogy a fiatalok artikulációs tempója a gondolkodtatóbb helyzetben olyan tempóra lassul, mint amilyen artikulációs tempóval az idősek önmagukról, az életükről mesélnek. Ugyanakkor a különböző beszédstílusokban mért artikulációs tempók szignifikánsan különböznek mind az idősek, mind a fiatalok esetében.

A beszédtervezés és a kivitelezés temporális keretei nagy egyéni különbségeket mutatnak mindkét életkorban. A 2. és a 3. ábrákról leolvasható, hogy vannak idősek, akik gyorsabban beszélnek, mint egyes fiatalok. A boxplotokban a szürke téglalapok a mért tempóértékek eloszlását, az alsó és a felső vonalak a szélsőértékeit, a téglalapon belüli fekete vonalak a mediánt jelölik.

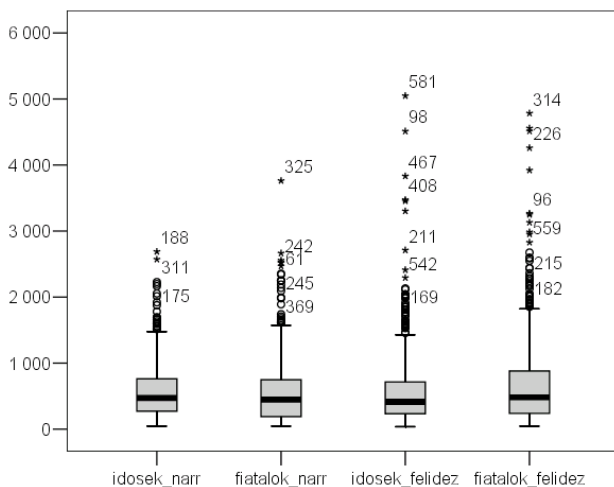
2. ábra. A beszédtempó (BT) egyéni eredményei (hang/s) (medián és szórás)

3. ábra. Az artikulációs tempó (AT) egyéni eredményei (hang/s) (medián és szórás)

A szünetek előfordulásának gyakoriságában nem találtunk különbséget a két életkori csoport között: a spontán narratívákban mindkét életkorban átlagosan 5 (szórás az időseknél: 3,3–8; a fiataloknál: 3–6,1) szavanként, a szövegfelidézéskor az idősek beszédprodukciónak 3,8 (szórás: 2,9–5,1) szavanként, a fiatalokéban 3,9 (szórás: 2,3–5,8) szavanként volt szünettartás. Az időtartamokat is figyelembe véve az idősek beszédében kissé nagyobb arányú volt a szünettartás a narratívában (időseknél a teljes beszédhez viszonyítva a szünetek aránya 22,9%, a fiataloknál 21,2% volt); míg a szövegfelidézéskor a fiatalok szünettartásának aránya nagyobb mértékben nőtt, mint az idősek beszédében (időseknél 27,3%; fiataloknál 30,2%). Hasonlóan alakult a hezitálás aránya a teljes szünetidőhöz viszonyítva: a narratívában az időseknél 14,8%, a fiataloknál 12,4%; míg a szövegfelidézéskor az időseknél 19,2%, a fiataloknál 21,4% volt az arány.

A szünetek időtartamában szignifikáns különbséget találtunk az életkori csoportok és a beszédstílusok között ($F(3,3126) = 4,721$; $p = 0,003$), a Tukey post hoc teszt szerint azonban csak a fiatalok szövegfelidezésében adatolt szünettartamok különböztek szignifikánsan a többi beszédprodukcióban mért adatoktól ($p \leq 0,034$) (4. ábra).

4. ábra. A szünetidőtartamok eloszlása az életkor és a beszédstílus függvényében (ms) (medián és szórás)

Az átlagos szünetidőtartam az idősek narratívájában 577 ms (a szórás: 45–2689 ms), a szövegfelidezésben 569 ms (a szórás: 37–5048 ms); a fiatalok narratívájában 556 ms (a szórás: 45–3762 ms), a szövegfelidezésben 652 ms (a szórás: 45–4784 ms) volt. Azt, hogy a fiatalok beszédében az idősekénél nagyobb arányban megnövekedett a szünetidő, az a törekvésük okozhatta, hogy a hallott szövegből minél több információt idézzenek fel.

2. Megakadásjelenségek

Összesen 2228 darab bizonytalansági és hibatípusú megakadásjelenséget adatoltunk a teljes hanganyagban (2. táblázat). Az összes szószámhoz viszonyítva (a néma szüneteket nem számítva!) az idősek narratívájában átlagosan 9,5 szavanként, a szövegfelidezésükben 6,1 szavanként; a fiatalok narratívájában 8,9 szavanként, amíg a szövegfelidezésükben 5,9 szavanként (!) adatoltunk megakadást. Az idősek lassabb artikulációs és beszédtempója lehet az oka annak, hogy az ő beszédükben ritkábbak a megakadások (vö. Gósy 2003; Bóna 2006).

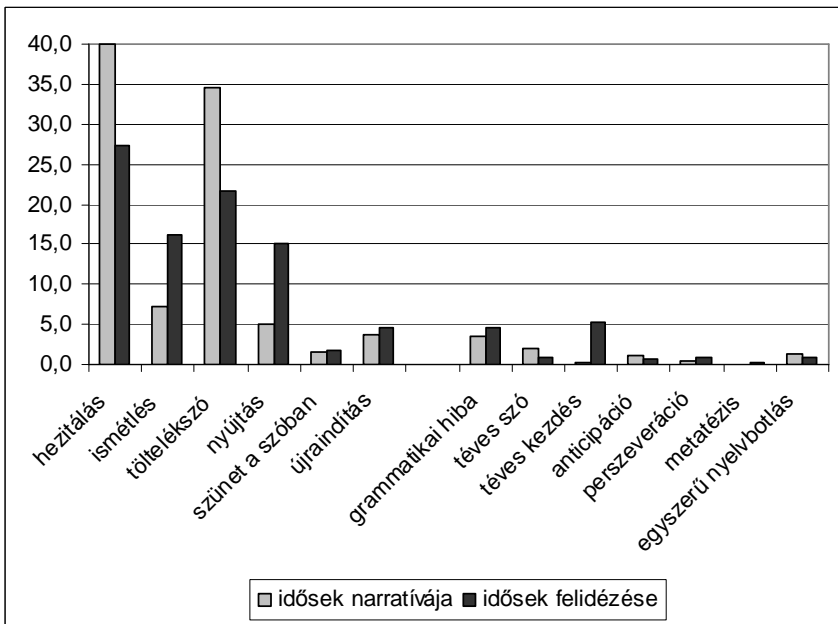
2. táblázat. A megakadások száma az életkor és a beszédstílus függvényében

Életkor és beszédstílus	A megakadások száma
Idősek narratívája	406
Idősek felidézése	733
Fiatalok narratívája	449
Fiatalok felidézése	640

A megakadások gyakoriságában is nagy egyéni különbségeket találtunk. A legtrikább előfordulást egy idős beszélő narratívájában adatoltuk, 17,8 szavanként találtunk benne megakadást. A leggyakrabban – 2,2 szavanként – az egyik fiatal szövegfelidezésében szerepeltek megakadások; az ő beszédprodukcójában extrém gyakorisággal fordultak elő a hezitálások és a nyújtások (nem egyéni beszéd sajátságként).

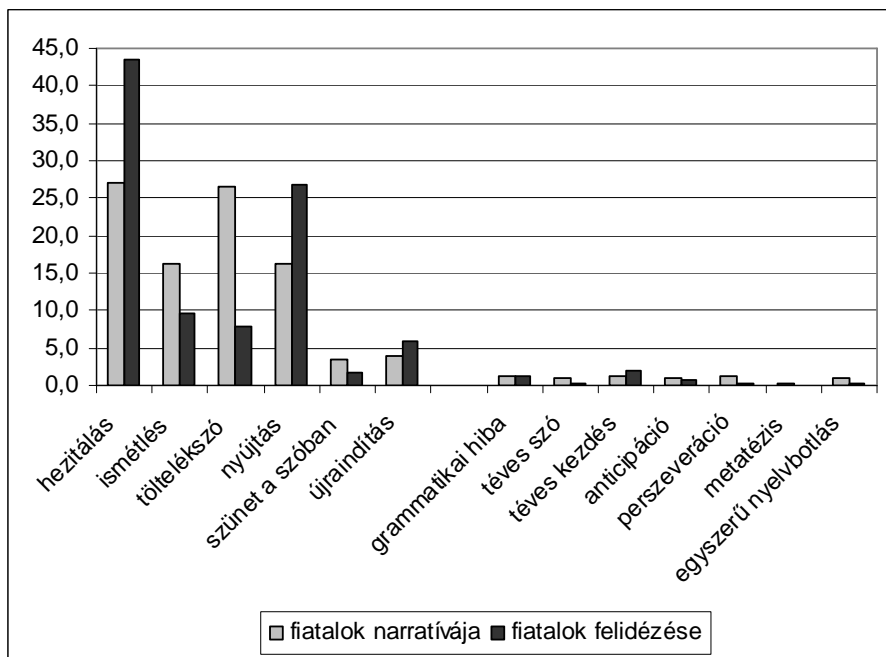
Mindkét életkorban és beszédstílusban a bizonytalanságból származók tették ki a megakadások döntő többségét: az idősebb korosztály narratívájában 91,6%-ot, szövegfelidezésében 86,6%-ot; amíg a fiatalok narratívájában 93,5%-ot, a szövegfelidezésükben pedig 95,3%-ot. Vagyis az adatok azt mutatják, hogy a bizonytalansági megakadásokat tekintve nincs nagy különbség a két életkori csoport között a narratívában, míg a mentálisan nehezebb feladatban, a szövegfelidezésben 8,7 százalékpont közöttük a különbség. A következő példában megfigyelhetjük a bizonytalansági megakadások gyakoriságát egy fiatal beszélő szövegfelidezésében (a számok a szünetek és a hezitálások időtartamát jelzik): ...szóval a 264 m (114) törökök öö (440) nek kedvezett 242 az időjárás 538 ééés ööm (406) 172 Varkozs György 254 és katonái 321 öö (226) védték a várat... Az idősek beszédében gyakoribb hibatípusú megakadásokra példa a következő részlet: ...hanem a aö(307) 63 tö 111 igazá 71 igazság szerint a a vezér 712 höm (230) 147 akarta megmenteni a nagy pusztulástól...

Megvizsgáltuk mindkét életkorban, hogy a különböző nehézségű beszéd feladat hogyan hat az egyes megakadástípusok előfordulási gyakoriságára. Az idősek adatait az 5. ábra mutatja (100%-nak az adott beszédstílusban előforduló összes megakadást – a megakadások minden típusát – tekintve). Az idősek narratívájában a hezitálások és a töltelékszavak a leggyakoribbak, de ezeknek az előfordulási aránya igen lecsökken a szövegfelidezés során. Ez utóbbi esetben jelentősen megnő viszont az ismétlések (9,1 százalékpont) és a nyújtások (10,2 százalékpont), illetve a téves kezdek (5,1 százalékpont) aránya.

5. ábra. Az idősek megakadásainak gyakorisága a beszédstílus függvényében

A fiatalok narratívájában is a hezitálások és a töltelékszavak a leggyakoribbak (6. ábra). A töltelékszavak aránya jelentősen csökken a szövegfelidezésben, amíg a hezitálásé és a nyújtásoké megnő (a hezitálás aránya 16,2 százalékponttal; a nyújtások aránya 10,6 százalékponttal).

6. ábra. A fiatalok megakadásainak gyakorisága a beszédstílus függvényében

A beszédtervezés legfelső szintjéhez köthető hibatípusú megakadásokra (freudi elszólások, malpropozímusok) nem találtunk adatot a beszédprodukciókban. A nyelvi tervezés problémájára visszavezethető hibák közül grammatikai hibákat adatoltunk, ezek az idősek narratívájában 241,2 szavanként, a szövegfelidezésben 116,6 szavanként; míg a fiataloknál sokkal ritkábban: a narratívában 597,5 szavanként, a szövegfelidézéskor 352 szavanként fordultak elő.

Az idősek narratívájában 375,2 szavanként, szövegfelidezésében 85,6 szavanként (!) adatoltunk téves szót vagy téves kezdést; amíg a fiatalok narratívájában csak 398,3 szavanként, a szövegfelidezésben pedig 201,1 szavanként fordultak elő. A leggyakoribbak tehát a hibák között a lexikális előhívás nehézségét jelző megakadások voltak, különösen az idősek nagyobb mentális erőfeszítést igénylő beszédprodukciójában.

Nem várt eredmény, hogy az artikulációs tervezéshez köthető sorrendiségi hibák a narratívákban az időseknél ritkábban fordulnak elő (307 szavanként), mint a fiataloknál (256,1 szavanként); míg a szövegfelidézéskor az idősek beszédében jóval gyakoribbá válnak (192,6 szavanként), a fiatalokéban pedig ritkábban jelennek meg (352 szavanként). Ennek a hátterében a fiatalok szignifikánsan lelassuló artikulációs tempója lehet.

Összefoglalva tehát elmondható, hogy a természetes spontán narratíva esetén az idősek és a fiatalok beszédprodukciójában elsősorban az artikulációs és a beszédtempó különbözik, a szünetek és a megakadások gyakoriságában nincs különbség a két életkori csoport között. Sőt a fiatalok narratívájában gyakrabban adatoltunk megakadást, mint az idősek beszédében. Ugyanakkor az idősek beszédében a szünettartás kissé nagyobb arányú volt, mint a fiatalok narratívájában.

A mentálisan nehezített feladat esetén mindkét életkori csoport artikulációs és beszédtempója lassabbá válik, a fiataloké nagyobb mértékben lassul, mint az időseké. Gyakoribbá válnak a szünetek, ám a gyakoriságban nincs jelentős különbség a két életkori csoport között. A teljes beszédhez viszonyított szünetidő azonban a fiatalok beszédében válik nagyobb arányúvá. Ebben a feladattípusban is a fiatalok beszédében fordulnak elő gyakrabban megakadások, viszont változik az egyes megakadástípusok arányának a megjelenése: az időseknél jelentősen több a hibatípusú (különösen a lexikális hozzáférést érintő) megakadás.

Következtetések

Vizsgálatunkban 70 év feletti idős és 32 éves kor alatti fiatal női adatközlők spontán beszédének és szövegviszszamondásának temporális sajátosságait és megakadásjelenségeit vizsgáltuk. Megállapítottuk, hogy az artikulációs tempó és a beszédtempó vonatkozásában jelentős eltérés van a két életkori csoport között, amíg a szünettartás gyakoriságában és időtartamában nem adatoltunk jelentős különbséget. A megakadásjelenségek elemzése azt mutatja, hogy vannak olyan megakadástípusok, amelyek gyakoribbak az idősek beszédprodukcójában, és vannak olyanok, amelyek inkább a fiatalokat jellemzik.

Eltérően befolyásolja a beszédstílus a beszédtervezési folyamatokat a két életkorban. A mentálisan nehezített feladatban mindkét életkorban lassul a beszéd, nő a szünettartás aránya, és gyakoribbá válnak a megakadásjelenségek. A fiatalok beszédében jelentősebb tempóváltozást tapasztaltunk, míg az időseknél a hibatípusú megakadások gyakorisága nőtt meg.

Mindegyik vizsgált paraméterben nagy egyéni különbségeket találtunk. Vannak olyan idősök, akik igen fiatalosan beszélnek (a tempó és a szünetek szempontjából), és vannak fiatalok, akik az idősekhez hasonló tempóban. A kutatás során tapasztalt életkori változások tehát nem azt jelentik, hogy az idősek beszédtervezési folyamatai gyengébbek lennének a fiatalokénál, hanem inkább egy másféle működésre utalnak. Azt, hogy az időskori nyelvhasználat megváltozása nem jelent feltétlenül gyengülést, az is bizonyítja, hogy az egyik legidősebb magyar alkotó írónak 2006-ban, 102 éves korában jelent meg társszerzős kötete.

SZAKIRODALOM

- Balázs Boglárka 1993. Az időskori hangképzés jellemzői. *Beszédkutatás '93*: 156–65.
- Bata Sarolta 2010. A hallott szöveg feldolgozása az életkor és a szövegtípus függvényében. In: Navracsics Judit (szerk.): *Nyelv, beszéd, írás. Pszicholingvisztikai tanulmányok I.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 41–8.
- Boersma, Paul – Weenink, David 1998. Praat: doing phonetics by computer (Version 5.0.1). http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html.
- Bóna Judit 2006. Tudunk-e változtatni a spontán beszédünk tempóján? In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Argumentum Kiadó, Budapest, 560–6.
- Bóna Judit 2009. Az idős életkor tükröződése a magánhangzók ejtésében. *Beszédkutatás 2009*: 76–87.
- Bóna Judit 2010. Beszédtervezési folyamatok az idős korban. (Megjelenőben.)
- Burke, Deborah M. – MacKay, Donald G. – Worthley, Joanna S. – Wade, Elizabeth 1991. On the tip of the tongue: What causes word finding failures in young and older adults. *Journal of Memory and Language* 30: 542–79.
- Czigler István 2000. Megismerési folyamatok változása felnőttkorban. In: Czigler István (szerk.): *Túl a fiataloságon. Megismerési folyamatok időskorban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 11–130.
- Czigler István 2003. Időskori kognitív változások: pszichofiziológiai megközelítés. In: Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk.): *Kognitív idegtudomány.* Osiris Kiadó, Budapest, 343–55.
- Degrell István 2000. A központi idegrendszer változásai öregedésben. In: Czigler István (szerk.): *Túl a fiataloságon. Megismerési folyamatok időskorban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 11–130.

- Gósy Mária 2001. Szóasszociációs műveletek az életkor függvényében. *Alkalmazott Nyelvtudomány* VI: 17–30.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–77.
- Gósy Mária 2004. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. *Beszédkutatás* 2004: 6–18.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 2008. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. *Beszédkutatás* 2008: 194–207.
- Gósy Mária 2010. Szövegértés alapú narratívák. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 113–24.
- Horváth Viktória 2006. The tip of the tongue phenomenon with elderly. In: Lengyel, Zsolt – Navracsics, Judit (eds.): *Selected papers of 8th Summer School of Psycholinguistics*. Veszprém.
- Iván László 2002. Az öregedés aktuális kérdései. *Magyar Tudomány* 47: 412–8.
- Kemper, Susan 1992. Adults' sentence fragments: Who, what, when, where, and why. *Communication Research* 19: 445–58.
- Kemper, Susan – Thompson, Marilyn – Marquis, Janet 2001. Longitudinal change in language production: Effects of aging and dementia on grammatical complexity and propositional content. *Psychology and Aging* 16: 600–14.
- Juncos-Rabadán, Onésimo – Pereiro, Arturo X. – Rodríguez, María Soledad 2005. Narrative speech in aging: Quantity, information content, and cohesion. *Brain and Language* 95: 423–34.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking: From Intention to Articulation*. A Bradford Book. The MIT Press. Cambridge (Massachusetts)–London (England).
- Rajna Péter 2002. Korfüggő és kórfüggő testi zavarok az időseknél. In: Tariska Péter (szerk.) *Kortünet vagy kórtünet? Mentális zavarok az időskorban*. Medicina Kiadó, Budapest, 253–82.
- Torre, Peter – Barrow, Jessica A. 2009. Age-related changes in acoustic characteristics of adult speech. *Journal of Communication Disorders* 42: 324–33.
- Watson, Peter J. – Munson, Benjamin 2007. A Comparison of Vowel Acoustics Between Older and Younger Adults. In: *Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences*, 561–4.

Bóna Judit

ELTE Fonetikai Tanszék

SUMMARY

Bóna, Judit

Speech planning processes, speech style, and speakers' age

Many properties of speech change as speakers grow older: speech production is influenced by the natural aging of the organism – including that of the speech organs – on the one hand, and by the decreasing speed of mental operations on the other. The present paper studies the working of speech planning processes in later years of life, in two different speech styles: in spontaneous narratives and in sentence repetition tasks.

Our results show that there are significant differences across age groups both in articulation rate and in speech rate; in the frequency and duration of pauses, on the other hand, no significant difference has been found. On the basis of an analysis of disfluency phenomena it has been established that some types of disfluency are more frequent in older speakers' speech production while others are more characteristic of younger speakers. Speech style influences speech planning processes differentially in the two age groups, although in a task involving increased difficulty of mental computation, speech gets slower, the ratio of pauses grows, and disfluency phenomena occur more frequently in both age groups.

Keywords: spontaneous speech, disfluencies, old-age speech, speech style, speech rate

Az *-(V)s* képző produktivásáról

Bevezetés

A mai magyar nyelvben a 'valamivel való ellátottság' jelentés kifejezésére két ősi eredetű képzőnk alkalmas: az *-(V)s* képző és az *-(j)Ű* szerkezetes melléknévképző. E két produktív képzővel folyamatosan keletkeztek származékok az egész magyar nyelvtörténet folyamán. A két formáns használatában minden bizonnyal már az ősmagyar kor kezdetétől megmutatkozott a ma is fennálló különbség: az *-(j)Ű* képző csak jelzős szintagma főnévi alaptagjához kapcsolódhat (tehát minőség- vagy mennyiségjelzővel módosított főnévből képezzük), az *-(V)s* képzővel alakult melléknévek viszont önmagukban (is) állhatnak, a velük alkotott összetételekben a jelzői bővítmény jelenléte nem kötelező. A nyelvtörténeti munkák tanúbizonysága szerint a képzőhasználat ilyen jellegű megosztását „valószínűleg az az igény hozta létre és tartotta fenn, hogy a több jelzőt tartalmazó szerkezetekben egyértelművé váljon a szorosabban összetartozó elemek kapcsolata. A magyarban ugyanis egy jelzős szerkezetet megelőző mennyiség- vagy minőségjelző a szintagma mindkét tagjára egyformán vonatkozhat: a *két füles fazék* jelentése lehet 'két darab füles fazék', illetve 'egy darab kétfülű fazék'. Az *-ül/-ű* képző összekapcsolja azt a két tagot, amely közös jelzője az alaptagnak" (Szegfű 1991: 245). Az *-(V)s* és az *-(j)Ű* használati szabályában tehát alapvető eltérés volt és van, ez idokolja, hogy azonos funkcióban két produktív formáns működik anélkül, hogy bármelyik visszaszorulna.

Az *-(V)s* képző produktivitása nem kétséges, hiszen napjainkban is alkalmas új jelentések létrehozására, idegen eredetű szavakból is, például *brókeres, computeres, drogos, emós, internetes, kft-s, marketinges, szoftveres*. Ha azonban arra a kérdésre kellene válaszolnunk, vajon teljes-e a produktivitása vagy csak bizonyos morfológiai és szemantikai korlátok között érvényesül, nem lenne könnyű egyértelműen állást foglalni, hiszen egy képző produktivitásának mértékéről csak tüzetesebb vizsgálódás után nyerhetünk pontosabb és megbízhatóbb ismereteket. Jelen dolgozat egyik célja éppen az *-(V)s* képző produktivitásának vizsgálata (a produktivitás mértékének meghatározása), valamint sokrétű jelentésének és jelentésárnyalatainak bemutatása, illetőleg az *-(V)s* képzős derivátumok jellegzetes szemantikai csoportokba rendezése.

Az anyaggyűjtő munkát *A magyar nyelv szóvégmutato szótára* (Papp 1969) szólistájával kezdem, a szójelentések tanulmányozása céljából pedig elsősorban *A magyar nyelv értelmező szótárát* (Bárczi–Ország 1959–1962) és a *Magyar értelmező kéziszótár* régebbi (Juhász–Szöke–O. Nagy 1972) és újabb változatát (Pusztai 2004) lapoztam fel, valamint az *Édes Anyanyelviünk* című folyóirat „Új szavak, kifejezések” rovatát, illetve a rovat 1998–2005 között megjelent anyagát tartalmazó *Jelentés a magyar nyelvről* (Balázs 2005) és *Új szavak I.* (Minya 2007) című köteteket.

A vizsgálat hátterét a mai funkcionális szemléletű nyelvelméletek adják, ezek közül elsősorban a természetes morfológia, „amely talán a legszisztematikusabban és a legtöbbet foglalkozott a morfológiai produktivás kérdésével” (Ladányi 2008: 351).

1. A produktivásról

A szóképzési produktivás fogalmának értelmezése, a termékenység kritériumainak a felsorolása nem tárgya dolgozatomnak, annál is kevésbé, mert az e tárgykörben megjelent elméletekről, a morfológiai produktivás megállapítása kapcsán felmerülő szempontokról és összefüggésekről, a produktivás tesztelhetőségéről kitérnő összegzéseket olvashatunk a hazai morfológiai szakirodalomban is (pl. Ladányi 2001, 2007, 2008, valamint Kiefer–Ladányi 2000a, 2000b).

A *Strukturális magyar nyelvtan* 3. kötetéből vett definíció szerint „egy szóalkotási mintáról akkor mondjuk, hogy egy adott szemantikai tartományban termékeny, ha a minta alapján tetszőle-

ges számú szemantikailag transzparens új szó képezhető. Ebből következik, hogy ha egy képzésmód csak nem bővíthető, zárt szóosztályokhoz tartozó szavakon működik, nem beszélhetünk termékenységről” (Kiefer–Ladányi 2000a: 149). A fentebbi definícióban szereplő „tetszőleges számú új szó” a nyelvi rendszer szintjén (a kompetenciában) értendő, ahol a produktivitás lehetőségként értelmezendő, tehát egy-egy szó képzésének csak a lehetősége állapítható meg, valószínűsége azonban nem, hiszen azt több tényező is befolyásolja, például az úgynevezett lexikai akadályoztatás (lexical blocking) jelensége, amikor egy, a rendszer szintjén szabályosan létrehozható, úgynevezett potenciális szó egy a lexikonban már meglévő, azonos jelentésű, úgynevezett létező szó megléte miatt nem aktualizálódhat a performanciában. Ahhoz, hogy bármit is megállapíthassunk egy képző termékenységéről, elsősorban olyan szabályba foglalható produktív mintázato(ka)t kell találnunk, amelyek a nyitott osztályok tagjain szabadon alkalmazhatók. Mivel a produktivitás (mint lehetőség) nem a levezetett szavak számával jellemezhető elsősorban (a termékenység és a gyakoriság elvileg nem feltétlenül függenek össze egymással), hanem azzal, hogy a szabály milyen tulajdonságokkal jellemezhető alapszavakon működik, ezért mértékét a hatókör nagyságától függetlenül is lehet vizsgálni. A természetes morfológia a produktivitás fokozatait a képzésmód által legyőzött nehézségek alapján skalárisan igyekszik megállapítani: egy képzésmód annál produktívabbnak tekinthető, minél nagyobb nehézségek ellenére képes működni (vö. Dressler–Ladányi 1998, 2000).

2. Az *-(V)s* képző poliszémiája

Egy-egy képző jelentésének meghatározása azért is nehéz, mert gyakran az alapszó tágabb vagy szűkebb jelentéskategóriájától (is) függő jelentésű származékot hoz létre, tehát magának a képzőnek a jelentése az alapszó besugárzásától (irradiációjától) függően különféleképpen realizálódhat. Ez a feltevés magyarázatot adhat arra vonatkozóan is, hogyan keletkeznek a képzők jelentésárnyalatai.

Úgy tűnik, az *-(V)s* képző a nyelvtörténet folyamán nagyszámú – változatos jelentésárnyalatokkal rendelkező – származék képzésére szolgált, így aztán nem könnyű összefoglalóan jellemezni különböző használati köreit: nehezen adható meg egy olyan általános jelentés, amelyből az alapszavak jelentéskülönbsége alapján mind a főnévi, mind a melléknévi (és egyéb) alapú képzés révén létrejött származékok jelentése levezethető lenne. Károly Sándor az *-(V)s* képző invariáns jelentését a következőképpen határozza meg: „olyan, hogy jellemző rá X (dolog)” (Károly 1970: 351). Ebből a definícióból kiindulva az *-(V)s* képzős melléknevek az egymással a „jellemző-jellemzett” viszonyában lévő dolgok és jelenségek nevei közül azokból képezhetők, amelyek a jellemző oldalt jelentik meg, tehát az egymással (általában) „rész-egész”, illetve birtokviszonyban lévő dolgok és jelenségek közül a részeknek a nevéből képezhetők. Ezek a részek az adott egésznek jellegzetes tartozékai, alkotóelemei, ugyanakkor az adott egésznek nem elidegeníthetetlen részei; és mivel „*-(V)s* képzős szerkezetek az alanyi funkciójú »birtokos« argumentumnak valamilyen nem inherens jegyére utalnak, ezért melléknévi bővítmény nélkül is használhatók” (Laczkó 2000: 648).

A képzés szemantikai feltételeit vizsgálándó az alábbiakban az *-(V)s* képzős melléknevek bemenetűl szolgáló különböző szófajok (névszók, ige, igenév, határozószó, névmás, névtutó, módosítószó) legjellegzetesebb lexikai csoportjainak a kijelölésével próbálkozom.

3. Az alapszó névszó

Az *-(V)s* képző a mai magyar nyelvben leggyakrabban főnévi és melléknévi alapszavakból hoz létre melléknévi derivátumokat: N + [*-(V)s*] → Adj. Ilyen esetekben a fentebb említett (l. 2.), Károly által definiált legáltalánosabb képzőjelentés a következőképpen írható le:

- (1) a képzés bemenetétől szolgáló főnév (N_1) a jelzős szerkezet alaptagjának (N_2) része, birtoka (nomen possessoris);
- (2) a képzés bemenetétől szolgáló főnév (N_1) a jelzős szerkezet alaptagjával (N_2) lokális jelentésű szintagmát alkot:
 - (a) nála van (adessivusi) jelentésben,
 - (b) rajta van (superessivusi) jelentésben,
 - (c) benne van, tartalmazza (inessivusi) jelentésben;
- (3) a jelzős szerkezet alaptagja (N_2) valamilyen kapcsolatban van (konnektív viszony) a képzés bemenetétől szolgáló főnévvel (N_1),
- (4) a jelzős szerkezet alaptagja (N_2) hasonló a képzés bemenetétől szolgáló névszóhoz (N_1),
- (5) az $-(V)s$ képző tartósságra vagy gyakoriságra utal, jellemző tulajdonságot nevez meg;
- (6) az $-(V)s$ képző állapotra utal;
- (7) az $-(V)s$ képző időtartamot, mértéket jelöl;
- (8) az $-(V)s$ képző funkciója a kicsinyítés;
- (9) az $-(V)s$ képző funkciója a nyomatékosítás, nagyítás, jelentéssűrítés;
- (10) az $-(V)s$ képző funkciója az absztrahálás.

3.1. A képzés bemenetétől szolgáló főnév (N_1) a jelzős szerkezet alaptagjának (N_2) része, birtoka.

A jellemzett a képzés bemenetétől szolgáló konkrét jelentésű főnévvel laza birtokviszonyt alkot, például *nős (ember)*, *férjes (asszony)* 'akinek van házastársa', *családos (ember)* 'akinek van(nak) gyermeke(i)', *gerinces állat* 'van gerincoszlopa', *fiókos (szekrény)* 'van(nak) fiókja(i).

3.2. A képzés bemenetétől szolgáló főnév (N_1) a jelzős szerkezet alaptagjával (N_2) lokális jelentésű szintagmát alkot:

- (a) Nála van (adessivusi) jelentésben:

A jellemzett a képzés bemenetétől szolgáló (konkrét) főnévvel el van látva, rendelkezik vele, a főnévvel jelölt tárgy, eszköz nála van, például *fegyveres (tömeg)* 'fegyver van nála', *újs (katona)* 'új van nála', *fáklyás (őr)* 'fáklya van nála'.

- (b) Rajta van (superessivusi) jelentésben:

A szintagma alaptagja a bemenetől szolgáló konkrét jelentésű főnevet a felszínén, felületén tartalmazza. Ez a konkrét jelentésű főnév általában (i) növénynév, például *bozótos (hely)* 'bozót van rajta, azzal van benöve', *virágos (rét)* 'virág van rajta, az borítja', (ii) anyagnév, például *havas (táj)* 'hóval takart, borított', *mázás (cserep, korsó)* 'máz van rajta', *sáros (út)* 'sárral borított', *zománccos (edény)* 'zománccal bevont', (iii) térforma neve, például *erdős (vidék)* 'erdő borítja', *hegyes (vidék)* 'amelyen hegyek vannak', *mocsaras (terület)* 'mocsár borítja', (iv) ruhadarabot jelent, például *kabátos (fiú)* 'kabát van rajta', *kalapos (asszony)* 'kalap van a fején', *egyenruhás (férfi)* 'egyenruhát visel, egyenruha van rajta'. Ez utóbbi szintagmákban – ahogy Dezső fejtegetéseiből is kiderül – talán valóban a lokális viszony tekinthető elsődlegesnek: „a *kabátos fiú* ugyanis nem mond semmit a fiú és a kabát közti tulajdonviszonyról, csak a kettő együttes előfordulását mutatja, akár *A fiún kabát van*, illetőleg más, hasonló szerkezetű mondat: *A fiúnál kabát van*. Mivel nem mond semmit a tulajdonviszonyról (nem is tagadja), így megfelelő lenne neki birtoklást kifejező mondat is” (Dezső 1971: 33).

- (c) Benne van, tartalmazza (inessivusi) jelentésben:

A szintagma alaptagja a képzés bemenetétől szolgáló anyagot jelentő főnevet alkotórészként tartalmazza, például *agyagos (talaj)* 'agyagot alkotórészeként tartalmaz', *jódos (víz)* 'jód van benne', *kénes (forrás, víz)* 'ként tartalmaz', *lekváros (bukta)* 'lekvár van benne', *szeszese (ital)* 'alkoholt tartalmaz', *túrós (palacsinta)* 'túrót tartalmaz'.

3.3. A jelzős szerkezet alaptagja (N_2) valamilyen kapcsolatban van (konnektív viszony) a képzés bemenetétől szolgáló főnévvel (N_1).

Ez a képzőfunkció a képzés bemenetétől szolgáló szavak többféle szemantikai csoportjában is kimutatható:

- (a) 'intézmény, csoport, szervezet' jelentésű főnevek,
- (b) számot jelentő főnevek,
- (c) elvont jelentésű főnevek.

(a) Ebben a csoportban a szintagma alaptagja hozzátartozik az -(V)s képzős derivátum 'intézmény, csoport, szervezet' jelentésű alapszavában megnevezett névszóhoz, például *kft-s (alkalmazott), emós (fiatalok)* 'egy új ifjúsági szubkultúra képviselői, akiket a boldogtalanság, a depresszió, a kilátástalanság jellemez', *FIDESZ-es (politikus), jobbos (irányultságú)* '(pol, biz) jobboldali' (a képzés bemenetétől ez esetben középfokú melléknév szolgál, vö. még *többes [szám]*), *szerzetes (barát)* 'szerzetesrend tagja', *iskolás (módszer)* 'általában az iskolákban alkalmazott, kevésbé önálló', vö. még *óvodás (kislány), (fő)iskolás (diák), lakodalmas (nép), halottas (menet), természetes (anyag)*.

(b) Tőszámot jelentő (főnévi) alapszó estén az -(V)s képzős derivátum funkciója hármas: (i) 'az adott számmal jelzett' jelentésű, például *tíz-es (szoba), hatos (villamos), az 1848-as (szabadságharc)*; megvan ez a funkció az ábécé betűiből képzett derivátumokban is, például *l. a-s / 4. b-s / 8. c-s (diák)* 'az adott (iskolai) évfolyam betűvel megjelölt osztályába tartozik', *x-es* 'osztályidegen, osztályellenség (a kommunizmus idején)'; (ii) 'a szám által jelölt időpontban induló/érkező jármű' jelentésű, például *A kettő húszas gyorsal érkezik*; (iii) a tízes, százas, ezres stb. egységet jelentő számok neve általában az évtized, évszázad, évezred stb. meghatározására szolgál, például *A húszas/nyolcszázad/?kétezres években történt*.

Úgy tűnik, az -(V)s képző az utóbbi két alcsoportban nem produktív, hiszen zárt (listázható) szóosztályon működik: az (ii) alcsoportban az 1 és az 59 közötti tartomány tagjaiból, a (iii) alcsoportban pedig csak *tíz/száz* stb. egységet jelentő számnevekből hozható létre.

(c) Az elvont jelentésű alapszóból képzett származékokban egyrészt (i) a 'valamin alapuló, valaminek megfelelő' jelentésmozzanat kerülhet előtérbe, például *egyezményes (jel)* 'egyezményen, közmegegyezésen alapuló', *hagyományos (viselet)* 'régóta általánosan ismert (és használt)', *igazságos (döntés)* 'igazságot követő, érvényesítő', *koncessziós (szerződés)* 'koncesszió (engedményen) alapuló', *szokásos (kérdések)* 'szokás szerinti, szokás szerint előforduló'. Az -(ác)ió végű elvont jelentésű (latin eredetű) idegen főnevekből is 'az alapszóban megnevezett fogalommal kapcsolatos, azzal együttjáró' jelentés elemezhető ki, például *adaptációs (folyamat)* 'átdolgozással, átírással kapcsolatos', *privatizációs (eljárás)* 'magánosítással kapcsolatos', másrészt (ii) az a jelentés, hogy a jelzős szerkezet alaptagja (N_2) a képzés bemenetétől szolgáló főnévvel (N_1) együtt jár (okoz, előidéz, kivált valamit) (comitativusi viszony), például *bajos* 'bajjal, nehézséggel járó, eredményes 'sikerrel, eredménnyel járó', *előnyös* 'előnyökkel járó, kedvező', *fájdalmas* 'fájdalmat előidéző', vö. még *félelmetes, káros, kétséges, kockázatos, lármás, unalmas, veszedelmes*.

3.4. A jelzős szerkezet alaptagja (N_2) hasonlít a képzés bemenetétől szolgáló névszóhoz (N_1).

(a) Élőlényt jelentő alapszavak esetén 'az alapszóra jellemző, annak tulajdonságaihoz hasonló tulajdonságokat felmutató' jelentés elemezhető ki a derivátumokból, például *asszonyos (alak)* 'asszony(ok)ra jellemző', *férfitas (jelenség)* 'férfira jellemző fizikai és lelki tulajdonságokkal rendelkezik', vö. még *diákos (lelkesezés), fiatalos (járás), legényes (viselet) öreges (mozgás), parasztos (ruha), petőfies (stílus), szegényes (ellátás)*.

(b) Meglehetősen gyakori a külső testrésznevekből képzett derivátumok metaforikus használata, amikor egy tárgy – valamilyen (külső) testrészhez való hasonlatossága következtében – a testrésztől kapja a nevét, ezzel elvélve ki az adott tárgy jellemző tulajdonságát, például *csőrös (kanna)* 'csőr alakúan kihegyesedő pereme van', *csuklós (busz, villamos)* 'hosszú, középen forgó résszel megtoldott', *fejes (saláta, vonalzó)* 'aminek feje van', *füles (kancsó, kosár)* 'amin fül, fogó van', *hátas (szék)* 'támlás', *horgas (orr)* 'a horoghoz hasonlóan görbe, hajlott', *karos (gyertyatartó, -szék)* 'aminek karja van', *lábás (-ház, óra, -jóság)* 'lábakon, talpazaton álló, árkádós', *szemes (-bab, bors, takarmány)* 'szemekből álló, meg nem tört, meg nem örölt'.

(c) Az $-(V)s$ képzős derivátumok metaforikus használata anyagnevekkel (és néha egyéb, konkrét jelentésű főnevekkel) kapcsolatban is előfordul, például *acélos* (*akarát*) 'az acélhoz hasonlóan kemény, nagyon edzett, szívós', *aranyos* 'kedves, bájos, szeretetre méltó', *érces* (*hang*) 'érchez hasonlóan tisztán csengő, telt, erős', *ernyős* (*virág*) 'ernyőhöz hasonló', *harmonikás* (*szoknya*) 'harmonikához hasonlóan redőzött v. gyűrött'.

(d) Ha az alapszó népnév, akkor a derivátumok jelentése: 'az adott néphez hasonló tulajdonsággal jellemezhető', például *franciás* (*könnyedség*) 'a franciáknál szokásos, rájuk jellemző; könnyed, finom'; *magyaros* (*vendéglátás*) 'a magyarok szokása szerinti, rájuk jellemző'; *mongolos* (*szem*) 'a mongolokra jellemző'. Egy esetben nemcsak a népnévből, hanem magából az országnévből is létrehozható $-(V)s$ képzős melléknév; a két derivátum jelentése azonban eltér egymástól: *amerikai* → *amerikai*s 'az amerikai ízlésre jellemző', *Amerika* → *amerikás* (*magyar*) 'Amerikába kivándorolt magyar, majd onnan végleg hazatért ember' (vö. *amerikai magyar* 'Amerikába kivándorolt magyar').

(e) Azokból a helynevekből, amelyekből közvetlenül nem lehet $-(V)s$ képzős alakokat létrehozni, az $-i/-si$ képzős – viszonyító jelentésű – melléknévi derivátumaik az $-(V)s$ képzővel továbbképezhetők, például *párizsias* (**párizsos*) 'Párizsra, a párizsiakra emlékeztető'; *vidékie* (**vidékes*) 'vidékre, vidéki emberre jellemző, emlékeztető'; *falusias* (*beszéd*) 'a falusiakra, vidékiekre jellemző'.

Hasonló módon nem helynevet jelentő alapszavakból is létrehozhatók továbbképzett melléknévi derivátumok, például *állatias* (*viselkedés*) 'állatra emlékeztetően durva, vad', *bajtársias* (*hangulat*) 'bajtársak között szokásos, hozzájuk illő', *családias* (*hangulat*) 'bensőséges, meghitt', vö. még *déli*s, *emberies*, *gépies*, *hősies*, *keleties*, *kísérteties*, *légies*, *művészies*, *nemzeties*, *népies*, *nőies*, *nyáris*, *őszi*s, *régies*, *szónokias*, *szűzies*, *testvéries*, *téli*s, *ünnepies*. Ezek 'a képzés bemenetül szolgáló főnévi alapszóra emlékeztető, ahhoz hasonló' jelentéssel rendelkeznek.

3.5. Gyakoriság, tartósság, jellemző tulajdonság

Néhány kettős szófajú alapszó esetén a képző gyakoriságra utal, például *beteges* (*gyerek*) 'aki gyakran beteg, hajlamos a megbetegedésre' (vö. *beteg*); *részeges* (*ember*) 'gyakran részeg' (vö. *részeg*).

Étel- és italneveket, élvezeti cikkeket jelentő alapszavak esetén 'az adott ételt, italt kedvelő, azt gyakran, rendszeresen fogyasztó' jelentés mint jellemző tulajdonság elemezhető ki a derivátumokból, például *boros*, *sörös*, *sütis*, *drogos*, *dohányos*.

A *fázós*, *mosolygós*, *spórolós*, *érelgős*, *veszekedős*, *pityergős* típusú derivátumok morfológiailag kétféleképpen elemezhetők: az igei bázisból $-ós/-ős$ képzővel vagy a melléknévi igenévből $-s$ képzővel képzett derivátumként. Tehát *fáz-ós* vagy *fázó-s*, *veszeked-ős* vagy *veszekedő-s* stb. A *Strukturális magyar nyelvtan* az utóbbi megoldást tekinti adekvátnak mind szemantikai, mind pedig morfológiai megfontolásból: „A melléknévi igenevek is tulajdonságot jelölnek. A belőlük képzett mellékneveknek az a többletjelentésük, hogy a cselekvést/állapotot mint az alany állandó, jellemző tulajdonságát jelölik. Tehát az $-s$ képző jelentése: a bemenetül szolgáló melléknévi igenév által kifejezett tulajdonság az alany állandó/jellemző tulajdonsága. Az $-Ós$ képzés esetén elvész a melléknévi igenév és a melléknév közötti szemantikai kapcsolat. Morfológiai szempontból pedig – legalábbis az összetételek esetében – a képzés bemenete csak az $-Ó$ képzős alak lehet: **levélír* → *levélírós*, *levélíró* → *levélírós*. Ezek az érvek egyértelműen az $-s$ képzős elemzés mellett szólnak” (Kiefer–Ladányi 2000b: 193). A derivátumok általában állandó, jellemző pszichikai, fizikai tulajdonságot, hosszabb ideig meglévő jellegzetességet fejeznek ki, például *bögős* 'sírós', *fázós* 'a hideget általában nehezen tűrő', *félős* 'ijedős', *köhögős* 'gyakran köhög', *mosolygós* 'aki mosolyogni szokott' (Kiefer–Ladányi 2000b: 183, 191–4), lásd még *harapós*, *hazudós*, *pityergős*, *spórolós*, *verekedős*. Ágens szerepű alany esetében a képzés általában akkor lehetséges, ha az ige gyakorító vagy tartós cselekvésre utaló képzőt tartalmaz, például *főzőgetős* 'szívesen és gyakran főz'; *futkározós* 'szeret futkosni, szaladgálni'; *nézegetős* 'szeret hosszasan nézelődni'; *üldögélős* 'szeret huzamosan (meg)ülni valahol'.

3.6. Állapot

Az 'állapot' jelölés az 'ellátottság' jelentésből specializálódhatott. Az ilyen jelentésű derivátumok egyik csoportja időjárásai jelenségek neveiből jött létre, például *esős (évszak)*, *ködös, párák (idő)*, másik csoportjába a betegségnevekből képzett derivátumok tartoznak, például *himlős, influenzás, náthás, skarlátos, torokgyulladásos* stb., amelyek beteg állapotra utalnak.

3.7. Időtartam, mérték

Az -(V)s képzőnek ezt a funkcióját az alapszavak jelentésének besugárzása alakíthatta ki, azok tudniillik főként mértékegységet jelölnek, amelyek kötelező jelzői bővítményt igényelnek, például *(öt) hónapos (kis)lány* 'öt hónapja született', *(két)éves (szerződés)* 'két évre szóló', *(több)órás (előadás)* 'óránként tartó', *kétkilós (kenyér)* 'két kilo súlyú', *ötliteres (üveg)* 'öt liter irtartalmú'. A számmal kifejezett jelzői bővítmény elmaradása esetén az -(V)s képzős derivátum mást jelent: a szintagma főnévi alaptagjának a fajtáját nevezi meg, például *napos (-csibe)* 'egy csibefajta az értékesítés szempontjából', *hetes (bölcsőde)*, 'a kisgyermek gondozását egész héten át ellátó (intézmény)', *hónapos (szoba)* 'havonta fizetendő bérű', *éves (szerződés)* 'egy évre szóló', *kilós (kenyér)* 'a darabáruval ellentétben súlyra mért', *literes (üveg)* 'valahány liter irtartalmú', vö. még *poharas (tejföl)*, *kannás (bor)*. Ilyen esetekben számnévi előtag nem is mindig tehető a jelző elé: **öthetes bölcsőde*, **három hónapos szoba*, illetve a számnévi komponenssel kiegészült jelző gyakran más jelentésben szerepel, vö. *éves szerződés* (a szerződéskötés egyik típusa) ~ *egyéves szerződés* 'a szerződést egy évre kötötték'; *naposcsibe* ('az értékesítés szempontjából egy csibefajtát jelent: egy vagy néhány napja kikelt csibe') ~ *egynapos csibe* 'kb. 24 órával ezelőtt kelt ki a tojásból', *kilós (kenyér)* 'a darabáruval ellentétben súlyra mért' ~ *kétkilós (kenyér)* 'két kilo súlyú'.

3.8. Kicsinyítés

Az -(V)s kezdetben a személynevek kicsinyítő, becéző képzőjeként volt produktív, minden bizonnyal ez segítette elő a közszóalkalmazását is. Ebben a funkcióban az alapszóban kifejezett tulajdonság kisebb mértékű meglétét jelöli, például a (kettős szófajú) színnevekből származó derivátumokban, például *barnás (erezetű)* 'kissé barnás, barnába hajló'; *kékes (víz)* 'kissé kékes, kékbe játszó'; *zöldes (szem)* 'zöldhöz hasonló színárnyalatú, zöldbe játszó'. Hasonló funkciója van az -(V)s képzőnek a *kopottas (viselet)*, *viseltes (ruha)*, *szentes (táj)* 'vallásos', (nép) 'szenteskedő' derivátumokban is. Néhány nyelvjárási formára is rábukkantam, például *drága* ~ (nyj) *drágás* 'kissé drága', *ritka* ~ (nyj) *ritkás* 'kissé v. helyenként ritka', *setétes* 'sötét'. A nyelvjárási formák között előfordulnak elemismélteléses (redundáns) alakok is, például *édes* ~ (nyj) *édeses* 'kissé édes, édeskés', *idős* ~ (nyj) *időses* '(szépitő) kissé már idős'.

A -kA kicsinyítő képző -s formánssal továbbképzett származékai, például *bohó* ~ *bohókás*, *édes* ~ *édeskés*, *hosszú* ~ *hosszúkás*, *kövé* ~ *kövékés*, *ravasz* ~ *ravaszús*, *savanyú* ~ *savanyús*, *szomorú* ~ *szomorkás* is kicsinyítést, enyhítést fejeznek ki. A [-ka + s] képzőt már a MMNy. a kialakulóban lévő összetett képzők között tartja számon (Bencédy–Fábián–Rác–Velcsovné 1991: 119).

3.9. Nyomatékosítás, nagyítás, jelentéssűrítés

A -sÁgOs képzőt többé-kevésbé tudatos képzőalkotás hozta létre a felsőfok jelölésére a kései ómagyar korban. „Az ok valószínűleg a kódexek fordítás mivoltában keresendő: az eredeti latin szövegekben ugyanis a melléknevek felsőfoka képzéssel alakult, s a fordítók a lehető legnagyobb szövegűségegre törekedve a magyar megfelelőket is képzett szavakként akarták megadni” (Benkő 1992: 306). A *jóságos*, *szépséges*, *hűséges* stb. melléknevek alaktani megítélésével kapcsolatban nincs egységes állásfoglalás a leíró grammatikákban. A *mai magyar nyelv* a -sÁgOs toldalékról olyan képzőcsoportként tesz említést, amelyek bizonyos származékokban összetett képzőként viselkedik, más, hasonló szerkezetű származékokban viszont csupán továbbképzést történt. A fejezetet író Velcsov Mártonné szerint összetett képző van a *jó-ságos*, *szép-séges* szavakban, ezekben a példákban ugyanis egységesnek véli a képzőbokor jelentését (függetlenül attól, hogy szerkezetileg jól tagolható), mert a származékszavak a *jó*, *hű*, *szép* alapszókkel állnak szemben, azok nyomatékosabb szinonimái. Velük szemben továbbképzésről kell beszélnünk például az *egész-ség-es* melléknev

esetében, mert itt a közbeeső képzett főnevet, az *egészséget* képeztük tovább melléknévvé, tehát két különálló, egyszerű képző rajta a *-ség* és az *-(e)s* (Bencédy–Fábián–Rác–Velcsovné 1991: 119).

T. Somogyi Magda – a leíró nyelvtani hagyomány ellenére – cáfolja a *-sÁgOs* képző egységes képzőborként való értelmezését. Elismeri ugyan, hogy a *-sÁgOs* szuffixum nemegyszer mást jelent, mint a *-sÁg + -Os*, például *jóságos* 'nagyon jó', *szépséges* 'nagyon szép', ugyanakkor ezekben a derivátumokban is jól érzékelhető a 'jósággal, szépséggel ellátott', vagyis az *-s* képzőből levezethető jelentéstartalom. Szerinte még a *nagy-ság-os*, *méltó-ság-os* szóalakok jelentésének jelentésével magyarázható (T. Somogyi 2000: 29). A *nagyság* és a *méltóság* voltaképpen (legalább) két jelentéssel rendelkeznek, egy konkrétal ('fizikai méret', illetve 'magas rang') és egy elvonttal ('fontosság, szellemi stb. kiválóság', illetve 'valaminek a tiszteletet keltő volta'). Az idézett derivátumok az elvont lexémákon alapulnak. Ha még teljes határozottsággal dönthetnénk is az ilyen esetekben az összeforrottság mellett, az anyanyelvi beszélő valószínűleg képzőként kezelné a toldalékokat a módosult jelentésű szavakban is (vö. még *bátorságos*, *bensőséges*, *boldogságos*, *bőséges*, *dicsőséges*, *fensőséges*, *fényességes*, *gyönyörűséges*, *igazságos*, *készséges*, *kétséges*, *magasságos*, *mélységes*, *szélsőséges*, *szentséges*, *szörnyűséges*, *tisztességes*, *valóságos*, *vígságos*).

Érdekes szemantikai csoportot alkotnak azok a derivátumok, amelyek bemenetüül külső testrésznevek szolgálnak. A külső testrésznevekhez általában ritkán járul *-(V)s* képző, ezek a derivátumok ugyanis általában nem képesek egyedítésre, ezért személyek jellemzésére nem alkalmasak (a *fejes*, *kezes* stb. 'valakinek feje, keze van stb.' jelentésben minden emberről állítható). Néhány származéktól (pl. *bajuszos*, *borostás*, *szakállas*) eltekintve a külső testrésznevekkel való jellemzésnek kizárólag akkor van értelme, ha az illető testrész jellemző tulajdonságát (nagyságát, színét stb.) is azonnal megnevezzük; a melléknévvvel determinált főnévi alaptaghoz azonban ilyen esetben általában az *-(j)Ű* képzőt illesztjük: *elálló fülű*, *szép szemű*, *kerek arcú* stb. A külső testrésznévvel történő egyedítés csak azokban a példákban fogadható el, amelyekben „a főnévi fej által kifejezett entitásnak nem lényegi jellemzője a melléknév által jelölt tulajdonság, például *hajás baba*” (Laczkó 2000: 648). Amennyiben külső testrészeket jelentő főnevekből mégis létrehozunk *-(V)s* képzős származékokat, például *combos*, *faros*, *fenekes*, *hasas*, *melles*, *pocakos*, *tenyeres-talpas*, *termetes*, *testes*, *vállas*, akkor ezekben az *-(V)s* ellátottságot kifejező funkciója nagyító árnyalattal egészül ki, és az így képzett szó az alapszóban jelölt testrész feltűnő méretére utal, például *combos* ≠ 'combja van', *melles* ≠ 'melle van', *tenyeres-talpas* ≠ 'tenyere, talpa van', *vállas* ≠ 'vállá van' stb., inkább a jelzővel egyedített *-(j)Ű* képzős *erős combú*, *nagy mellű*, *nagy kezű*, *nagy lábú*, *széles vállú* stb. mellénevek jelentésével mutat rokonságot.

Az *-(V)s* képző – gyakoriságánál fogva – alkalmasnak bizonyult a szófajtság jelölésére is (a szófaji minőség jelölése csak nagyszámú származékban tapadhat egy képzőhöz). A *selejt* ~ *selejtés*, *szomszéd* ~ *szomszédos* alakpárokban az *-(V)s* képző funkciója éppen a szófaji hovatarozás nyomatékosítása lehetett. E funkció megvalósulásával a kettős szófajú szavak körében visszaszorult a homonímia a főnévi és a melléknévi megfelelők között. A *szabad* 'tevékenységében, magatartásában, jogaiban nem korlátozott' ~ *szabados* 'féktelen, kicsapongó', *tele/teli* 'valamivel' ~ *teljes* 'egész, hiánytalan' esetében a két alak jelentése határozottan szétvált.

Az elvont főnevekből képzett *-(V)s* képzős derivátumoknak gyakran dicséző értelmet tulajdoníthatunk. Ez a jelentéstöbblet olyan szerkezetekben figyelhető meg, amelyekben a melléknév a „birtokos” valamilyen inherens, elidegeníthetetlen jegyére utal. Ezek a származékok jelentésükben nagyon közel állnak az *-(j)Ű* képzős derivátumokhoz, például *arányos* ~ *jó arányú*, de míg az utóbbiak kötelező melléknévi bővítménnyel, *-(V)s* képzős szinonimáik anélkül fordulnak elő. Aránynyal például minden tárgy rendelkezik, *arányos*nak mégis csak a jól proporcionált, esztétikai élményt nyújtó aránnyal, formával bírót mondjuk. Más példák: *erkölcsös* ~ *jó erkölcsű*, *erős* ~ *nagy erejű*, *eszes* ~ *jó eszű*, *formás* ~ *jó formájú*, *hangulatos* ~ *jó hangulatú*, *jellemes* ~ *kiváló jellemű*, *kedélyes* ~ *jókedélyű*.

A *szín/szag/illat/íz/hang/kor/idő/hír* főnevekből is képezhetők -(V)s képzővel származékok: *színes, szagos, illatos, ízes, hangos, koros, idős*. A képzett forma ezekben az esetekben is sűrített fejez ki, tudniillik a képzett szó nem egyszerűen összege az alapszó és a képző jelentésének: *hangos* ≠ 'hanggal rendelkező', *szagos* ≠ 'szaggal rendelkező', *koros* ≠ 'kora van' stb.; jelentése inkább 'nagy hanggal, erős szaggal rendelkező, magas korral megáldott', tehát a jelzővel egyedített -(j)Ú képzős *nagyhangú, erős szagú, éltes korú* stb. melléknevek jelentésével mutat rokonságot.

3.10. Absztrahálás

A *csúf ~ csúfos, keserű ~ keserves, szűk ~ szűkös, tág ~ tágas* stb. párokban az -(V)s-sel megoldott melléknevek (a kezdeti funkcióazonosság után) kezdtek oly módon szétválni, hogy a *keserves* típus inkább állítmányi szerepben és inkább elvont értelemben használatos, míg a másik inkább jelző és konkrét(abb) jelentésű.

3.11. A denominális -(V)s képző funkciói (összefoglalás)

Képzőfunkciók	A képzés bemenetéül szolgáló szófajok jellegzetes lexikai csoportjai	Példák
1. birtoklás	konkrét főnevek	<i>férjes (asszony), fiókos (szekrény), gerinces (állat),</i>
2. lokális jelentés: adessivus superessivus inessivus	konkrét főnevek (használati tárgyak, eszközök) (a) növénynevek (b) anyagnevek (c) ruhadarabok (d) térformák nevei anyagnevek	<i>fegyveres (tömeg), íjas (katona), fáklyás (őr), erdős (vidék), virágos (rét), mázas (cserép), zománcos (edény), kalapos (nő), egyenruhás (férfi), hegyes (vidék), mocsaras (terület), jódos (víz), lekváros (bukta), szeszes (ital),</i>
3. konnektív jelentés	(a) 'intézmény, csoport, szervezet' jelentésű főnév (b) számot jelentő főnevek (c) elvont főnevek	<i>óvodás (kislány), kft-s (alkalmazott), szerzetes (barát), tízkes (szoba), kettő húszas (gyors), egyezményes (jel), igazságos (döntés), fájdalmas (betegség), kockázatos (vállalkozás),</i>
4. hasonlóság	(a) élőlényt jelentő főnevek (b) külső testrésznevek (c) anyagnév (d) népnevek (e) -i, -si képzős melléknevek	<i>asszonyos (alak), diákos (lelkesedés), legényes (viselet), csőrös (kanna), füles (kancsó), csuklós (busz), acélos (akarat), érces (hang). franciás (könyvedség), magyaros (vendéglátás), családiás (hangulat), falusias</i>

Képzőfunkciók	A képzés bemenetül szolgáló szófajok jellegzetes lexikai csoportjai	Példák
		(<i>viselet</i>),
5. tartósság, gyakoriság	(a) kettős szófajú szavak (b) étel- és italnevek (c) - <i>Ó</i> -képzős melléknévi ige- nevek	<i>beteges, részeges, boros, sörös, süítés, ugatós, fázós, sírós, hazudós, főzőgetős,</i>
6. állapot	(a) időjárási jelenségek nevei (b) betegséget jelentő nevek (c) belső testrésznevek	<i>ködös, esős, párás, skarlatos, AIDS-es (beteg), ízületes, epés, szíves, ideges,</i>
7. időtartam, mérték	időtartamot, mértéket jelentő főnevek	(<i>két</i>) <i>éves (szerződés), (öt)literes (üveg), (két)kilós (kenyér),</i>
8. kicsinyítés	(a) színnevek (b) - <i>t/-tt</i> képzős melléknévi igenevek (c) - <i>kA</i> képzős melléknevek	<i>kékes (víz), barnás (erezet), kopottas (viselet), viseltes (ru- ha), édeskés, hosszúkás, kövérkés, ravaszka,</i>
9. nyomatékosítás (nagyítás, jelentéssűrítés)	(a) - <i>sÁg</i> képzős főnevek (b) külső testrésznevek (c) elvont jelentésű főnevek (d) melléknevek	<i>jóságos, szépséges, húséges, combos, melles, testes, arányos, erkölcsös, eszes, szí- nes, szagos, koros, híres, selejtés, szomszédos, szabados,</i>
10. absztrahálás	konkrét melléknevek	<i>keserves, szűkös, tágas,</i>

4. A deverbális funkciójú -(V)s képző

Az -(V)s képző deverbális funkcióban nem produktív, és meglehetősen ritkán fordul elő. Ige-többől képzettnek látszanak a következő derivátumok: *drágalátos* (< *drága* + *lát*) 'értékes, látni érdemes, szép' < 1. (rég) 'szeretett, drága', 2. (gúny) 'érdemtelenül dédelgetett, elkényeztetett', 3. (gúny) 'nem szeretetreméltó, becslést nem érdemlő', *lakos* (< *lakik*), *iszos* (< *iszik*) (nép biz) 'a szeszes italt (túlságosan) kedvelő', *csavaros* (< *csavar*), *szorgos* (< *szorog*, nyugtalansággal együttjáró siető, sürgölődő mozgást végez), *takaros* (< *takar*), *tilos* (< *tilt*), *unos* (< *un*): a 'kellemetlenül gyakran, örökösen, állandóan' jelentésű *unos-untalan* figura etymologicában fordul elő.

5. Egyéb szófajokból létrehozott -(V)s képzős derivátumok

5.1. A képzés bemenetül szolgáló szó -*t/-tt* képzős befejezett melléknévi igenév. E derivátumok közül sok főnévi jelentésűvé vált, például *győztes*, *szőttes*, *tettes*. Melléknévi jelentéssel rendelkezik például az *ittas*, *jártas valamiben* (eredeti jelentése: 'sokaktól járt'), *kopottas*, *köttes (tészta)* (táj) 'kelt', *mentes valamitől* (az elavult *menik* ige -*t* befejezett melléknéviigenév-képzős régi nyelvi *ment* 'megmentett, megmenekült' alakjának származéka, vö. Zaicz 2006: 529), *viseltes*.

5.2. Az alapszó határozószó: a régies *alant* 'lent' határozószó melléknévi származéka a ma átvitt értelemben használatos *alantas* 'alacsony színvonalú, közönséges, aljas'.

5.3. Az alapszó névmás: *önös (érdek)* 'önző'.

5.4. Az alapszó névutó, például *alattas* mn és fn (rég) 'alantas', *együttes (tulajdon)* mn és fn 'közösen birtokolt, tarott, végzett', *felettes (hatóság)* mn és fn 'vkinek, vminek fölébe rendelt vezető, irányító (személy, szerv), *helyettes* mn és fn 'rangban, hatáskörben a vezető után következő', *köz(öt)tes (termesztés)* mn és fn 'vmely növény sorai közé vetett, ültetett másfajta növény', *mögöttes (értelem)* mn 'rejtett, vmi mögötti'.

5.5. Az alapszó módosítószó: *bizonyos* 1. 'biztos, kétségtelen, nyilvánvaló'; 2. 'a körülményekből ismert vagy sejtett', 3. 'meg nem nevezett, de meghatározottnak gondolt'.

6. A képzők kapcsolódási rendszere

Ebben a fejezetben azt vizsgálom, milyen tulajdonságú relatív szótóhoz (képzett alapszóhoz) járulhat az -(V)s formáns. Az alábbi táblázat az -(V)s képzőnek más képzőkkel való lineáris kapcsolódási lehetőségeit mutatja be.

A komplex morfológiai struktúrával rendelkező szavak képzői	Példák a komplex morfológiai struktúrával rendelkező szavak -(V)s képzővel továbbképzett derivátumaira
'nomen acti' képzők	
-At	<i>ígéretes, kellemetes, kockázatos, köteles, szerzetes, szorgalmatos, természetes,</i>
-(V)mÁny	<i>hagyományos, egyezményes, eredményes, tudományos, veteményes,</i>
-vÁny	<i>kérvényes, utalványos,</i>
-ék	<i>vegyülékes,</i>
-(A)dék	<i>szándékos, töredékes, váladékos,</i>
-(A)lék	<i>moslékos, tartalékos, toldalékos, töltelékes,</i>
-(A)tal	<i>ételes, italos, hiteles,</i>
-(A)lOm	<i>gyötrelmes, győzelmes, félelmes, figyelmes, unalmas,</i>
-dAlOm	<i>bonyodalmas, fájdalmas, veszedelmes,</i>
-Ány	<i>töltényes,</i>
-Al, Ál	<i>fedeles, fonalas, huzatos, vonalas,</i>
-Ály	<i>dagályos,</i>
-óka	<i>mondókás, bohókás,</i>
-cs	<i>habarcsos, tekerces,</i>
-Ár	<i>füzéres,</i>
-Ás	<i>áldásos, kérdéses, tojásos, vallásos,</i>
-(A)sÁg	<i>költséges, nyereséges, tanulságos,</i>
-sÁg	<i>barátságos, egészséges, hűséges, jóságos,</i>
-i, -si	<i>párizsias, vidékies, falusias, állatias, bajtársias,</i>
-kA	<i>édeskés, hosszúkás, ravaszkas, szomorkás,</i>
-lAg	<i>állítólagos, kezdetleges, névleges, utólagos, végleges,</i>
-Ó	<i>félős, mosolygós, ugatós, harapós, főzőgetős,</i>
-t, -tt	<i>jártas, kopottas, kőttes, mentes, viseltes,</i>
-(ác)ió	<i>adaptációs, privatizációs</i>

A fentebb tárgyalt képzőtársulások közül többet is (pl. -sÁg + Os > -sÁgOs, -kA + -s > kÁs, -Ó + -s > -Ós, -lAg + -Os > -lAgOs stb.) a legtöbb leíró grammatika összetett képzőnek tekint.

7. Lexikalizálódott jelentések

Produktív képzés esetén a képzett szavak jelentése szemantikailag kompozicionális, azaz kiszámítható az alapszó és a képző jelentéséből. Előfordul, hogy a produktív képzéssel létrehozott derivátumoknak lexikalizálódik a jelentése. A lexikalizálódott jelentések nagy száma pedig odáig vezethet, hogy a képzésmód – a szóképzési jelentés elhomályosulása miatt – elveszíti produktivitását. A lexikalizálódás a következő szemantikai csoportokban érhető tetten:

1. a bemenetül szolgáló főnév belső szervet jelent,
2. a bemenetül szolgáló főnév külső testrésznek a neve,
3. bemenetül folyamatos melléknévi igenévi derivátum szolgál.

7.1. A belső szervet jelentő testrésznevek *-(V)s* képzős változataiban a testrészre való utalás szinte teljesen megszűnik, a szótó és a képző jelentése teljesen új jelentést hoz létre; ezek a melléknévek – amennyiben emberre vonatkoznak – szinte kivétel nélkül átvitt értelműek: állandó tulajdonságot jelentenek (újabb jelző felhasználása nélkül), például *csontos* 'sovány', *epés* 'keserűen haragos'; *gerinces* 'szilárd jellemű'; *gőgös* (< gége) 'nagyon büszke, öntelt', *ideges* 'ingerlékeny, nyugtalan, izgatott', *inas* 1. 'sok ínt tartalmazó, rágós (hús)', 2. 'erős, izmos'; *izmos* 'erős', *lelkes* 'vmit teljes odaadással végző, érzelmileg azonosulni tudó'; *nyelves* 'sokat nyelvelő, feleselő'; *szíves* 'barátságos, jóindulatú, nyájas'; *torkos* 'nyalánk, falánk'; beteg állapotra utalnak a következők, például *ízületes* 'ízületi betegségben szenvedő', *epés* 'epebajos', *szíves* 'szívbeteg'. Ritkán külső tulajdonságot is jelenthetnek, például *hájás* 'elhízott'; *hasas* 1. '(tréf) 'pocakos', 2. 'vemhes, terhes', 3. 'öblös (tárgy)'.

7.2. Előfordul, hogy az *-(V)s* képzővel külső testrésznevekből jönnek létre lexikalizálódott jelentésű derivátumok. Ezek általában (jellemző) belső tulajdonságokra utalnak, például *derekas* 'elismerésre méltó, nagyon jó', *kezes* 'jámbor', *(bal)kezes* 'ügyetlen', *markos* 'erős (férfi)', *nyakas* 'konok, makacs', *szájjas* 'nagyszájú, nagyhangú', *szemes* 'a kedvező lehetőséget hamar felismerő és kihasználó', *(szem)füles* 'mindenre felfigyelő, a kedvező lehetőséget hamar felismerő és kihasználó'.

7.3. Fentebb (3.5.) már rámutattam, hogy a folyamatos melléknévi igenevekből továbbképzett derivátumok általában az alany állandó, jellemző pszichikai vagy fizikai tulajdonságát jelölik, például *bőgős* 'sírós'. Közöttük elég sok lexikalizálódott jelentéssel rendelkező derivátumot találunk, például *csípős*, *folyós*, *nyomás*, *ropogós*, *szívós*.

8. Az *-(V)s* képzős derivátumok főnévi használata

Sokirányú az *-(V)s* képzős derivátumok főnévi használata is, például:

- kicsinyítő, becéző nevek, például *cicus*, *kutyus*, *Icus*, *Gyulus*;
- foglalkozások, például *asztalos*, *bádogos*, *béres*, *boltos*, *büfés*, *csapos*, *csicskás*, *énekes*, *fazekas*, *fogatos*, *fuvaros*, *gondolás*, *gulyás*, *iparos*, *kályhás*, *kellékes*, *kocsmáros*, *könyvtáros*, *kubikos*, *kukás*, *lakatos*, *munkás*, *raktáros*, *táncos*, *tiszteletes*, *trafikos*, *tudós*, *újságos*, *úrhajós*, *zöldséges*;
- zenészek, például *cimbalmos*, *dobos*, *dudás*, *fagottos*, *furulyás*, *gordonkás*, *harmonikás*, *hegedűs*, *pikulás*, *trombitás*;
- táncok, például *csárdás*, *palotás*;
- családi állapot, például *házas*, *nős*;
- állatok, például *farkas*, *kotlós*, *sertés*, *szarvas*, *szárnyas*, *teknős*;
- oktatási intézmények tanulói, például *elsős*, *negyedikes*, *nyolcadikos*, *bölcsődés*, *óvodás*, *(fő)iskolás*, *végzős*, *magyaros*, *oroszos*, *matekos*;
- sportolók, például *evezős*, *kajakos*, *pólós*, *hokis*, *(gör)deszkás*;
- betegek, például *asztmás*, *AIDS-es*, *cukros*, *diftériás*, *epés*, *hímlős*, *influenzás*, *ízületes*, *kanyarós*, *kolerás*, *leprás*, *maláriás*, *náthás*, *reumás*, *TBC-s*;

- (katonai) rendfokozat, például *tizedes, százados, (al)ezredes, felettes, helyettes*;
- használati tárgyak: edények, például *lábas*; bútorok, például *fogas, szemetes*; ruhanemű, például *kezeslábas, szőttes, ujjas, varrottas*; egyebek, például *gyújtós, itatós, karikás*;
- ételek, például *krémes, lángos, mézes, oldalas, (csirke)paprikás, pirítós*;
- gyűjtőnevek, például *akácos, bükkös, cserjés, dinnyés, fenyves, gesztenyés, gyertyános, gyümölcsös, hínáros, jegenyés, kukoricás, lucernás, makkos, ménes, nádas, rekettyés, tisztás, tölgyes, szilvás, szedres*;
- pénzcímletek: *tízes, húszas, ötvenes, százás, ezres*;
- a kártyajátékokban: *hetes, nyolcas, kilences, tízes* (általában értékrendet jelent);
- villamosok, autóbuszok stb. elnevezésében: *negyvenhetes, hatos*;
- iskolai osztályzatok: *jeles, közepes, elégséges, ötös, négyes*;
- a sportban: *tizenegyes, hetes* (büntetőrúgás, illetve büntetődobás);
- a sorsjátékokban: *ötös, négyes, tizenhárom plusz egyes* (nyerő találatok).

9. Összegzés

A denominális névszók döntő többségében a képzőknek az a szerepük, hogy az alapszóbeli jelentés megváltoztatását jelöljék. Az -(V)s képzős derivátumok szóképzési szabályból adódó legáltalánosabb jelentése a 'valamivel való ellátottság'; ezen az általános jelentésen belül azonban különféle szemantikai tartalmak fejezhetők ki, amelyek az alapszóval és a belőle képzett származékszóval jelelt valóságelemek közötti kapcsolatot, összefüggést tükrözik, például a 'birtoklás', 'nagyítás', 'kicsinyítés', 'valamihez tartozás', 'ellátottság', 'elvontság', 'mérték' kifejezése.

Az is előfordulhat, hogy az előbbiektől eltérő irányú jelentésmódosulást mutat ki az elemzés egy-egy derivátumban, ez pedig azért nem meglepő, mert az alapszó besugárzása (vagy valamilyen speciális igény) egyedi értelmet adhat egy-egy származékszónak. Az -(V)s képzős derivátumok közül nem tipizálható a végbement jelentésmódosulás (annak ellenére, hogy az alapszavak zömmel világosak) például a következőkben: *aljas, alkalmas, becses, dolgoz, érdekes, felséges, fenséges, figyelmes, filléres, garasos, gondos, házias, helyes, kedves, kehes, köteles, közönséges, mérges, mindenes, népes, nyájias, rendes, soros, számos, terhes, tetemes, ügyes, választékos, város, vemhes, zabos*. Ezeknek a szemantikailag nem kompozicionális alakoknak a morfológiai szerkezete egyértelmű ugyan (bennük könnyen felismerhető az alapszó), a derivátumok jelentése azonban nem vezethető le alkotóelemeik (az alapszó és a képző) jelentéséből.

A derivátumok jelentése mindig a használatban válik konkrétábbá, egyértelművé. Csak a szövegkörnyezet segít az -(V)s képző funkciójának a meghatározásában a következő példákban is: például *ernyős virág* ~ *ernyős kislány*, *hájás pogácsa* ~ *hájás férfi*, *kávés kanál* ~ *kávés pohár*, *tejfölös pohár* ~ *tejfölös száj*, *mézes csupor* ~ *mézes kanál* ~ *mézes terítő* ~ *mézes puszedli*, *fegyveres űr* ~ *fegyveres szolgálat*, *fáklyás űr* ~ *fáklyás felvonulás*, *parasztos viselet* ~ *parasztos megnyilatkozás*, *csillagos égbolt* ~ *csillagos éjszaka*, *harmonikás férfi* ~ *harmonikás szoknya*, *mákos tészta* ~ *mákos kalács*, *halottas kocs* ~ *halottas menet*.

Az ellentétpárok szoros kapcsolatát, asszociációs egymásra hatását tükrözik az *alkalmatos* 'alkalmas', *állhatatos* 'következetesen, szilárdan kitartó, hűséges', *kellemetes* (gúny) 'kellemes', *szemérmetes* 'túlzottan vagy színleg szemérmes', (rég) *szorgalmatos* 'szorgalmas' alakok, amelyekben világosan felismerhető az ellentétpár fosztóképzős tagja (*alkalmatlan, állhatatlan, kellemetlen, szemérmetlen*). E keresztezéssel létrejött alakok jelentése is hibrid, felemás: szövegkörnyezettől, stílushasználatától függően ellátottságot és hiányt is kifejezhet (vö. még *félelmetes, szerelmetes*).

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza (főszerk.) 2005. *Jelentés a magyar nyelvről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bencédy József – Fábíán Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné 1991. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest. = MMNy.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1991/1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet, II/1. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dezső László 1971. A jelzős „főnévi csoport” a magyarban. *NyudÉrt.* 76.
- Dressler, Wolfgang U. – Ladányi, Mária 1998. On grammatical productivity of word formation rules (WFRs). *Wiener Linguistische Gazette* 62/63: 29–55.
- Dressler, Wolfgang U. – Ladányi, Mária 2000. Productivity in word formation (WF): a morphological approach. *Acta Linguistica Hungarica* 47: 103–44.
- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kézi-szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000a. A szóképzés. In: Kiefer 2000: 137–64.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000b. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: Kiefer 2000: 165–214.
- Laczkó Tibor 2000. Zárójelzési paradoxonok. In: Kiefer Ferenc 2000: 619–51.
- Ladányi Mária 2001. Szempontok a morfológiai produktivitás megállapításához. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelv-történet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai*. Osiris Kiadó, Budapest, 232–46.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Ladányi Mária 2008. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: a magyar főnévképzés néhány esete*. In: Ladányi – Tolcsvai 2008: 349–430.
- Minya Károly 2007. *Új szavak I*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Papp Ferenc 1969. *A magyar nyelv szóvéghmutató szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2004. *Magyar értelmező kéziszlótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- T. Somogyi Magdolna 2000. *Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szefű Mária 1991. A névszóképzés. In: Benkő 1991/1992: 188–258.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

H. Varga Márta
KRE Nyelvtudományi Tanszék

SUMMARY

H. Varga, Márta

On the productivity of the derivational suffix *-(V)s*

In present-day Hungarian, two productive derivational suffixes, both going back to ancient times, can express the meaning ‘having the property of being provided with X’: *-(V)s* and *-(j)Ű*. With these two suffixes, new derivatives were continually formed throughout the history of Hungarian. The use of these two morphemes must have exhibited the difference that they show today ever since the Proto-Hungarian period: *-(j)Ű* can only be attached to the head of an adjective–noun combination (i.e., a noun modified by an adjective of quality or quantity), whereas adjectives formed by *-(V)s* may stand alone, they do not require an adjectival modifier. Hence, the rules of the use of the two suffixes differ fundamentally: this is what accounts for the fact that two productive morphemes of the same function coexist permanently, without either of them receding.

The productivity of *-(V)s* is beyond reasonable doubt, as it is capable of creating new expressions even today. However, whether that productivity is completely unbounded or one exhibiting certain morphological and semantic limitations is an issue that is not easy to resolve. One of the aims of the present paper, therefore, is the examination of the (degree of) productivity of *-(V)s*, as well as the presentation of its manifold meanings and shades of meaning, a semantic classification of derivatives involving *-(V)s*. The theoretical background is provided by current functional linguistic theories, especially Natural Morphology that has given plenty of attention to the issue of morphological productivity.

Keywords: meaning of derivational suffix, productivity in word formation, degrees of productivity, frequency, natural morphology, lexicalization

„Kivi vok, mien 5let muxik”

Az SMS-ek rövidítéseinek megértéséről

Bevezetés

A mobiltelefonokra eljuttatott rövid, szöveges üzenetek („short message service”, azaz az SMS) száma napjainkban rohamosan növekedik. Bár az SMS-ek általánosan 1999-ben jelentek meg, egy felmérés adatai szerint 2002-ben Nyugat-Európában már 186 milliárd SMS-t küldtek szét a mobiltelefon használók. Gyakoriságát jól mutatja egy másik felmérés eredménye is. Eszerint napjainkban a mobiltelefon-használók 85%-a ír és küld rövid szöveges üzenetet (Fischhoff 2003). Egy magyar kérdőíves vizsgálatban, amely a beszéd, az SMS és az e-mailek használatára irányult, az életkor jelentős szerepét mutatták ki az -ek gyakoriságának okaként. Ennek megfelelően a fiatalok a kapcsolattartás jelentős eszközeként élnek az SMS-ek használatával, míg az idősebbek inkább praktikus okokból használják azokat (Médiakutató Alapítvány 2000–2007). Egy, az üzenetküldési szokásokat vizsgáló felmérésben azt találták, hogy legnagyobb arányban a középiskolások (72%) írnak SMS-t, de igen népszerű a fiatalok (egyetemi, főiskolai hallgatók) körében is (64%), míg az alkalmazottaknál jóval kisebb gyakoriságot (27%) mutattak ki (Érsok 2004: 301). A vizsgálat szerint a hosszabb SMS-beszélgetés szintén a középiskolásokra és a hallgatókra jellemző.

Az SMS gyakorisága és népszerűsége az úgynevezett SMS-nyelv terjedését eredményezi. Az SMS-eket a rövidség, tömörség jellemzi, hiszen a karakterek száma véges. A gazdaságosságra való törekvés mellett a tömör fogalmazás másik oka a gyorsaság és az írás viszonylagossága. Így az SMS sajátos nyelvi jellemzői egyrészt az ortografikus jegyekben, másrészt a nyelvi-stilisztikai sajátosságokban összegezendők. Az ortografikus jellemzők között tartják számon az egybeírásokat és a különféle rövidítéseket, a teljes kisbetűs vagy nagybetűs írást, továbbá az emotikonok alkalmazását és a tudatosan elkövetett helyesírási hibákat (Érsok 2004, Veszelszki 2005). A nyelvi-stilisztikai jellemzők az elliptikus mondatok gyakoriságával, a rétegnyelvi kifejezések elterjedésével kapcsolatosak, valamint a beszélt nyelvi elemek megjelenésében és a kreatív, játékos nyelvhasználatra való törekvésben figyelhetők meg. Amint említettük, az SMS-ek legjellemzőbb jegye a tömörség, amelyet a használók különféle eszközökkel valószínűsítanak meg. Így mellőzik a megszólításokat, az elköszönéseket, elhagyják az írásjelek utáni szóközöket, szóköz helyett a nagybetűs elválasztással élnek, mellőzik az írásjeleket vagy éppen szavakat, szókapcsolatokat rövidítenek (Érsok 2002, 2004).

A rövidítések a nyelvi ökonómiára való törekvés mellett identitásfunkcióval vagy interpretációs funkcióval bírnak. Az előző esetben olyan speciális rövidítéseket használnak az SMS-ezők,

amelyekben a csoporthoz tartozás tudata fejeződik ki. A második esetben vagy távolságtartó stílusuk mutatkozik meg a kevés egyedi rövidítésekkel, vagy éppen a sok egyedi rövidítés bizalmas stílusra utal. A rövidítéseknek különféle változatai ismeretesek az SMS-nyelvben. A leggyakoribb rövidítéstípusokat az 1. táblázatban összegeztük, és példákkal illusztráltuk. A rövidítések egy-egy szóra, sőt szószerkezetre is vonatkozhatnak, és ez lehetővé teszi a hosszabb közlemények lejegyzését is. A változatos és ötletes rövidítések típusainak gazdag tárházát tovább bővíti az angol szavak megjelenése, amelyeknek rövidítései a magyarban található formáknak feleltethetők meg.

1. táblázat. Az SMS-ben használt rövidítések típusai

Rövidítés típusa	Példa
1. kezdőbetűk megtartása önálló szóban	<i>h = hogy, m = mert, v = vagy</i>
2. szókapcsolatok rövidítése a kezdőbetűkkel	<i>sb = semmi baj, hv = hogy vagy?</i>
3. szó elejének megtartása a szóban	<i>pill = pillanat, kapcs = kapcsolat</i>
4. szó eleje és szó vége alkotja az új szót	
4a) igék (szótőre jellemző hang + rag)	<i>vok = vagyok</i>
4b) névmások, határozószók	<i>mien = milyen, naon = nagyon, tnap = tegnap</i>
5. szerkezetek összevonása	<i>mizu = mi újság, micsi = mit csinálsz?</i>
6. magánhangzókat kihagyó rövidítés	
6a) egyes magánhangzók kihagyása	<i>érdbl = érdekel, kvzik = kávézik</i>
6b) összes magánhangzót kihagyó formák	<i>pst = Pest, csk = csak</i>
7. szám- és betűkombinációk	<i>lébként = egyébként, 4zet = négyzet, 7en = héten</i>
8. angol szavak, szókapcsolatok rövidítése	<i>thx = thanks, pls = please, np = no problem</i>
9. angol betű- és számkombinációk	<i>4u = for you, c6 = chat</i>

A rövidítéseknek ezek a változatai nemcsak az SMS-nyelvben, hanem egyre gyakrabban az iskolai írásos munkákban, házi dolgozatokban is megjelennek, nem ritkán a magyar dolgozatokban, fogalmazásokban is szerepelnek, sokszor nem kis bosszankodást vagy éppen fejtörést okozva a pedagógusoknak. Az is ismert, hogy a rövid szöveges üzenetekben használt nyelv fejlődését nem lehet megállítani. Mindezt kellőképpen támasztja alá tanítványaim véleménye. A diákok ugyanis arra hívták fel a figyelmet, hogy manapság a körükben igen népszerű internetes csevegésben még gyakrabban használatosak ezek a rövidítések. Egy pedagógus ismerősöm 7. osztályos (lány-) gyermekétől hallott mondatai szintén meggyőző bizonyítékai az új kommunikációs stratégia és nyelv terjedésének. A megjegyzés akkor hangzott el a kislány szájából, amikor édesanyja a felmérésben általam használt kérdőívet elkérte azzal a szándékkal, hogy gyermekeivel is kitölteti otthon. A kisebbik gyermeke (a budapesti Eötvös József 12 évfolyamos gimnázium tanulója) ekkor úgy nyilatkozott, hogy az iskolában már „így is beszélnek a diákok”, azaz a beszélt nyelvben is használják azokat a rövidítéseket, amelyeket a tesztapon szerepeltettünk. Személyes tapasztalatom ugyancsak megerősíti az SMS-nyelv rohamos terjedését. Korábban pedagógiai gyakorlatomban csupán kollégáim panaszai alapján tudtam erről a problémáról. Az utóbbi évben azonban jómagam is meggyőződhettem arról, hogy tanítványaim, így a tavalyi tanévben érettségizett diákjaim magyar dolgozatai szintén tartalmaznak ilyen rövidítéseket, és néha nem kis időbe kerül ezeknek a „feloldása” és a jelelésük kitalálása a javításkor.

Mindezek alapján felvetődik a kérdés, hogy az újonnan terjedő nyelv okoz-e és milyen arányban megértési nehézségeket. Hogyan értik meg tehát különböző életkorú emberek (felnőttek és diákok) a manapság igen népszerű rövidítéseket. Kérdés az is, hogy egyértelmű-e bizonyos rövidítéseknek a használata és megértése. Továbbá milyen lehetséges következményekkel kell vagy lehet számolni az SMS-nyelv terjedésének következtében nem csupán az írott és a beszélt nyelv használatát tekintve, hanem pedagógiai szempontból is.

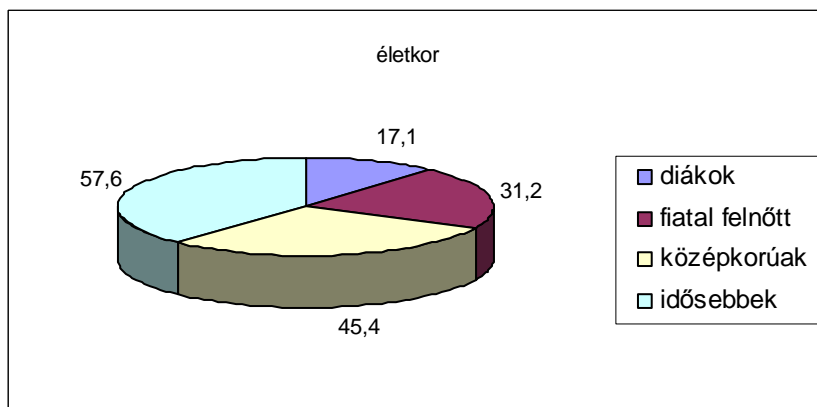
A kérdések megválaszolásához kísérletsorozatot terveztünk felnőttekkel és diákokkal. Azt vizsgáltuk, hogy a különböző életkorú személyek ismerik-e, és hogyan tudják értelmezni az SMS-ben használt különféle rövidítéseket akkor, ha nem kontextusban találhatók. Feltételeztük, hogy a rövidítések helyes értésében és alkalmazásában szerepet játszik az életkor és az SMS-írás gyakorisága. Az, hogy az adott személy használ-e rövidítéseket, vagy nem, ugyancsak hatással lehet a megértésre.

Anyag és módszer

Összeállítottunk egy tesztlapot, amelyben 70, az SMS-ben nagyon gyakran használt valamennyi rövidítésfajta, az 1. táblázatban is látható típusok szerepeltek. (Vö. az 1. melléklettel. Ez 72 rövidítést tartalmazott, ebből kettőt kihagytunk a feldolgozásból.) A kísérlet résztvevőit arra kértük, hogy írják a rövidítések mellé a rövidítés jelentését, ha pedig nem ismerik, akkor ne írjanak semmit az adott rovatba. A tesztlapon továbbá szerepeltettünk néhány kérdést is, amelyek az adatközlők SMS-ező szokásaira vonatkoztak (pl. milyen gyakran írnak SMS-eket, használják-e és milyen gyakran a rövidítéseket).

A kísérletben összesen 110 fő vett részt, 70 diák és 40 felnőtt. A diákok középiskolások, a 9–13. évfolyamon tanulnak, átlagéletkoruk 17,1 év. A felnőttek átlagéletkora 44,7 év (vö. 1. ábra). Az egyes évfolyamokon tanuló középiskolások száma megközelítően egyezett, a csoportok létszáma 13 és 15 fő között váltakozott. A 9. évfolyamosok átlagéletkora 15,1 év, a 10. évfolyamosoké 16,2 év, a 11. évfolyamosoké 17,4 év, a 12. évfolyamosoké 18,1 év, a 13. évfolyamosoké 18,9 év volt. A felnőtteket életkoruk alapján három korcsoportba soroltuk, egy-egy korcsoportba 13, illetve 14 fő került. A fiatal felnőttek átlagéletkora 31,2 év, a középkorúaké 45,4 év, az idősebbeké 57,6 év volt. Foglalkozásukat tekintve vegyes csoportot képeztek.

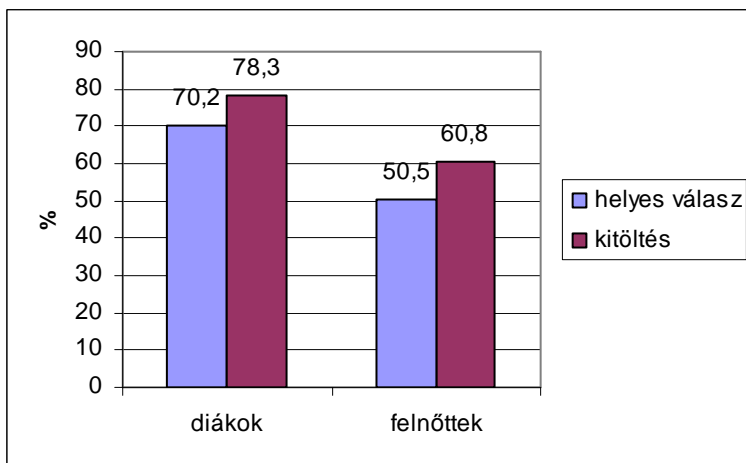
A vizsgálatokat 2009 márciusában végeztük. Összesen 7700 adatot dolgoztunk fel.

1. ábra. A résztvevők átlagéletkora (év)

Eredmények

A vizsgálatban külön értékeltük a kitöltött és a helyesen kitöltött válaszokat. A rövidítések helyességének elfogadásához azokra a korábbi munkákra (vö. Balázs 2005, Tóth 2007) támaszkodtunk, amelyekben a rövidítések feloldására találunk fogódzókat. A 2. ábra a kitöltött és helyesen kitöltött válaszokat mutatja átlagosan a tanulók és a felnőttek korcsoportjában.

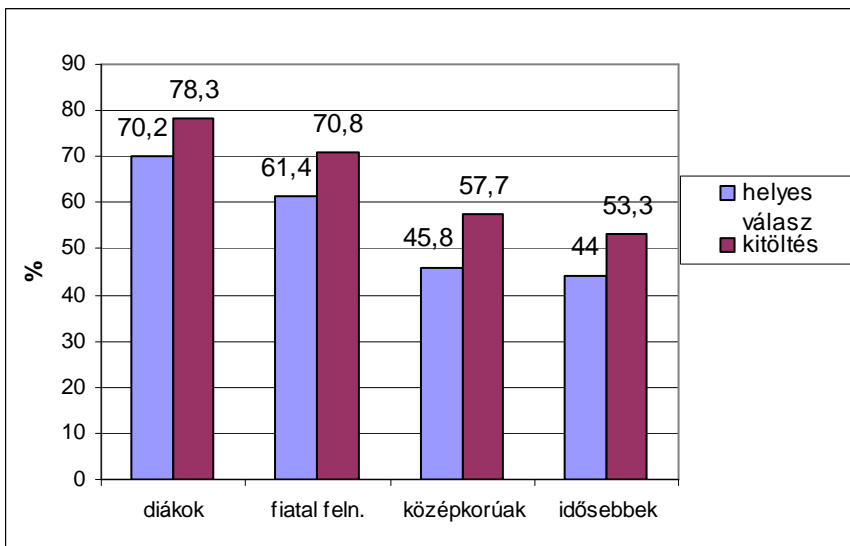

2. ábra. Az SMS-nyelv rövidítéseinek megértése átlagosan (%)

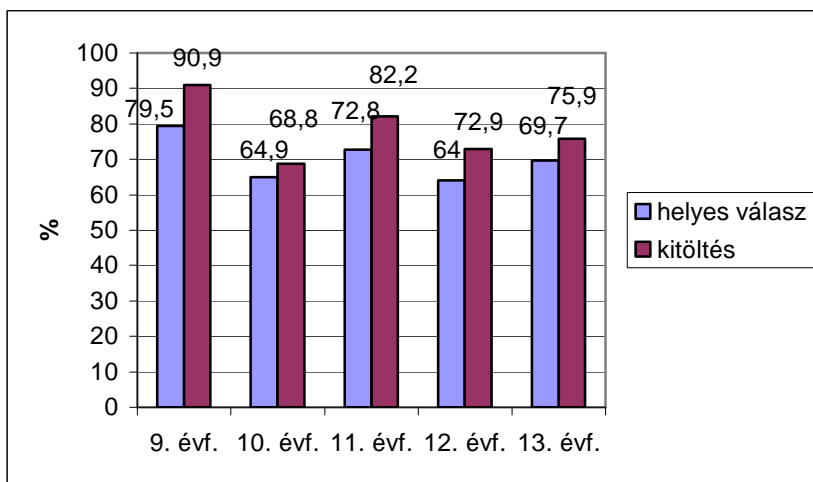
Az összesített adatok jól láttatják a felnőttek és a diákok közötti feltételezett különbségeket. Amíg a diákok a tesztalapon szereplő rövidítéseknek több mint a háromnegyed részét kitöltötték, addig a felnőttek a rövidítéseknek csupán 60%-át tudták vagy próbálták meg értelmezni. Ha a rövidítések feloldására adott válaszok helyességét nézzük meg, a különbségek még inkább szembetűnők, és ezúttal is – egyáltalán nem meglepően – a diákok teljesítettek jobban.

A továbbiakban megnéztük, hogy az életkornak van-e, és milyen szerepe van az SMS-ekben használt rövidítések értelmezésében. Azt feltételeztük, hogy a rövidítések megértése az életkorral lineárisan változik, vagyis minél fiatalabb valaki, vélhetően annál jobban tudja feloldani a rövidítéseket, és ez feltehetően függ attól is, milyen gyakran írnak SMS-t, és használnak benne rövidítéseket. A vizsgált adatközlőket életkoruk alapján négy csoportba osztottuk úgy, hogy a felnőtteknél a már bevezetőben említett három kategóriát alakítottuk ki (vö. 3. ábra), továbbá megnéztük külön a diákokat is, akiket az évfolyamuk szerint öt életkori csoportba soroltunk (vö. 4. ábra).

Az eredmények azt mutatták, hogy az életkornak szerepe van a rövidítések értelmezésében. Ha csak a kitöltött válaszokat vetjük össze, jól látszik, hogy az életkorral előrehaladva egyre kevesebb rövidítést tudtak az adatközlők értelmezni. Különösen a középkorúakra és az idősekre igaz ez, akik 20, illetve 25%-kal maradnak el a legfiatalabbakhoz, a diákokhoz képest. A helyesen kitöltött, vagyis a pontosan értelmezett rövidítések az életkorral szintén lineáris csökkenést mutattak. Még a fiatal felnőttek sem tudták oly mértékben értelmezni a rövidítéseket helyesen, mint a diákok összességében. A középkorúak és az idősek sokkal gyengébben szerepeltek nemcsak a diákokhoz, de a fiatal felnőttekhez képest is. Az is feltűnő, hogy a középkorúak és az idősebbek között gyakorlatilag nincs különbség. (Az egyes életkori csoportok között megközelítőleg ugyanannyi év volt a különbség az átlagéletkorok tekintetében.)

3. ábra. Az SMS-nyelv rövidítéseinek megértése korcsoportonként (%)

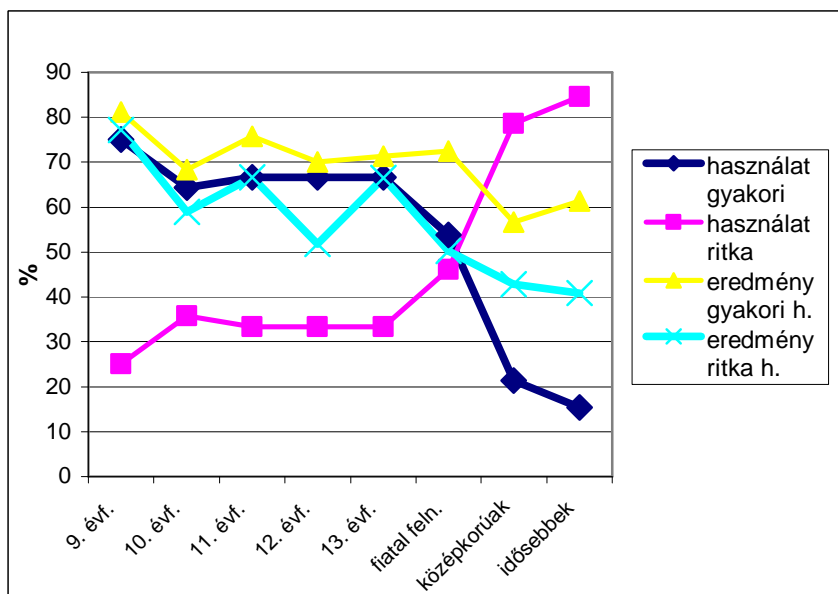
4. ábra. A rövidítések megértése a diákok csoportjában (%)

Ha a diákok évfolyamonkénti teljesítményeit nézzük, látható, hogy a kitöltésben a legfiatalabbak a legjobbak, és a többiek, noha nem szabályosan csökkenő tendenciát mutatnak, de kisebb arányban töltik ki vagy tudják kitölteni a kérdőívet. A helyes válaszok szintén a legfiatalabbaknál emelkednek ki, és a többiek ugyancsak alacsonyabb százalékban mutattak jó megoldásokat. Vagyis a csökkenő eredmények a diákok körében ugyan nem lineárisan haladnak az életkorral, de a rövidítések legjobb megoldásait mindenképpen a legfiatalabbak adták. Mindezek az eredmények azt erősítik meg, hogy az életkor és vélhetően ezzel együtt az SMS és az SMS-nyelv használata fontos szerepet játszik a rövidítések értelmezésében.

Megvizsgáltuk, hogy a megkérdezettek saját bevallása szerinti használat, vagyis az, hogy milyen gyakran írnak SMS-t rövidítésekkel, milyen módon függ össze a megértéssel (5. ábra). Azt feltételez-

tük, hogy a legfiatalabbak használják a leggyakrabban az SMS-nyelv rövidítéseit, illetve az életkor előre haladásával csökken a használati gyakoriság, és ez az eredményekben szintén tükröződik.

A feltételezésünk igazolódott, hiszen a megkérdezettek bevallására épülő, rövidítéseket tartalmazó SMS-írások gyakorisági sorrendjében a legfiatalabbak, a 15 évesek emelkedtek ki. Ennek a korcsoportnak 75%-a nyilatkozott úgy, hogy gyakran ír SMS-eket, és használja az SMS rövidítéseit, és 25% mondta azt, hogy ritkán. A többi diákcsoportban megközelítően azonos a használatra vonatkozó gyakorisági arány, némileg csökken a gyakori használók, és emelkedik a ritkán SMS-ezők aránya.

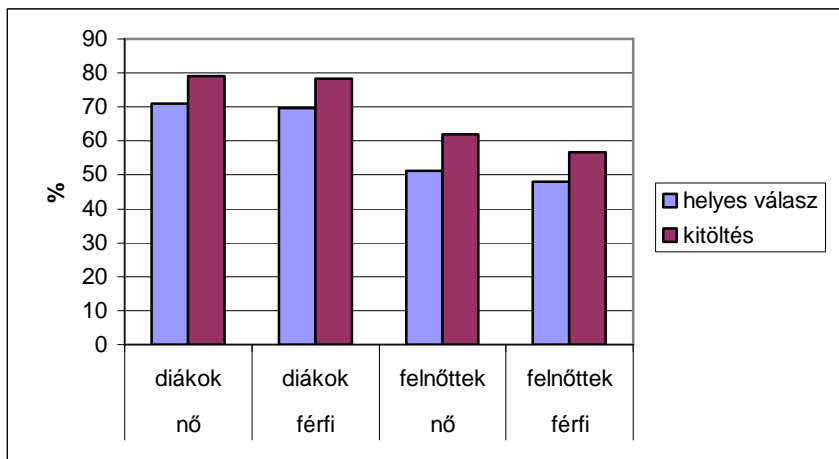
5. ábra. Az SMS rövidítések használatának és gyakoriságának összefüggése (%)

A felnőttek közül a fiatal felnőttek emelkednek ki, 53,8%-uk gyakran, 46,2%-uk ritkán mondta az SMS használatát. Hozzájuk képest, illetve valamennyi korcsoporthoz képest is – várhatóan – az időskorúak használják a legkevesebbet. Az idősebbeknek mindössze 15,4%-a vallja azt, hogy gyakran használja az SMS-nyelvet, és 84,6%-uk ritkán. Hozzájuk hasonló a középkorúak eredménye is, náluk 21,4% mondta gyakran és 78,6% ritkán az SMS használatát. Ha a gyakorisági sorrendhez tartozó megértési eredményeket nézzük, akkor az a feltételezés látszik igazolódni, hogy a gyakori SMS-használók jobban meg tudják fejteni, így pontosabban adják meg a vizsgálatban alkalmazott rövidítések jelentését. Az összefüggést a Pearson-féle korrelációs együttható értéke ($r = 0,874$) szintén megerősítette. A gyakori SMS-ezők és SMS-nyelvet használók jobb értési eredményét minden korcsoportban láttuk, de leginkább a felnőttek között volt kimutatható, míg a gyakori használók és a ritkán SMS-ezők közötti különbség a 15 évesek között volt követhető. Mindezek megerősítik azt, hogy a megértésben az életkor mellett a használati gyakoriságnak lényeges a szerepe, a gyakori SMS-ezők és vélhetően ezt a nyelvet használók pontosabban tudják értelmezni a szövegekörnyezet nélküli rövidítések jelentését.

Azt is megvizsgáltuk, hogy vajon a nemek között mutatkozik-e különbség a diákok és a felnőttek csoportjában az SMS rövidítéseinek megértésekor (vö. 6. ábra).

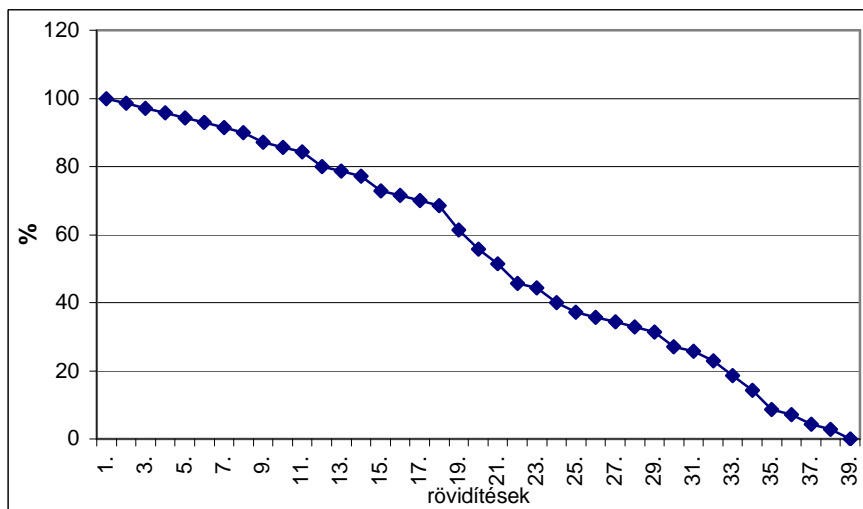
Látható, hogy mind a kitöltött, mind a helyes válaszok értékelésekor azonos tendencia mutatkozott. Azaz a lányok/nők eredményei egy kicsit jobbak voltak minden esetben, de ez a különbség

leíró statisztikai értelemben nem szignifikáns ($p < 0,628$ a diákok és $p < 0,681$ a felnőttek csoportjában), így a nemek között statisztikailag igazolható eltérést nem találtunk.

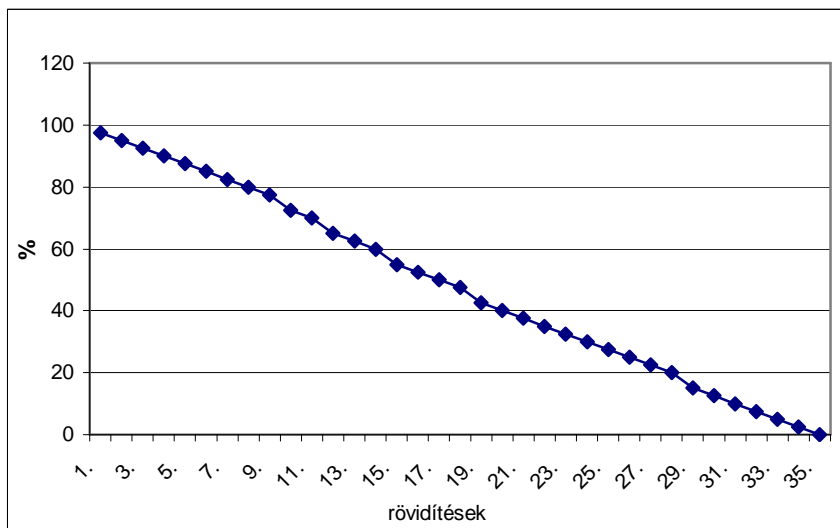
6. ábra. Az SMS rövidítéseinek a megértése a nemek arányában (%)

A továbbiakban megnéztük, hogyan alakul az egyes rövidítések megértésének százalékos aránya a diákok és a felnőttek korcsoportjában. Az elemzéshez három kategóriát különítettünk el, a jó, az egyéb és a hiányzó válaszokat. A 7. ábra a diákoknak, a 8. ábra a felnőtteknek az egyes rövidíté-
sekre adott helyes válaszait mutató csökkenő sorrendben.

7. ábra. Az SMS rövidítéseinek megértése a diákok csoportjában (%)

Jelmagyarázat: 1. vki, hnap, 7fő, 7vége, oks, tnap, itt vok, köcse, +beszéljük, meek; 2. accem, eccerú, lértelmű, h, sztem, mind1, naon; 3. lébként, figy, h vagy? jó8vagyat, oan, vaok; 4. jó8, hnap talee?; 5. thx; 6. lik, ien, mien; 7. hüe, mizu; 8. akk; 9. kivi vagyok; 10. pls; 11. nm, t'dod; 12. kir, m1ek; 13. ismi; 14. lax; 15. muxik; 16. kapcs; 17. csin; 18. lol; 19. 4you, pzs, 20. +1; 21. 7en; 22. re; 23. dumm; 24. csk; 25. jonnnap, Lm1; 26. Lm'ek; 27. np, kv; 28. fgdb, kilept; 29. ε>em, 30. k; 31. sb, c6; 32. k apu; 33. m; 34.; 35. se; 36. jau; 37. pst; 38. xos; 39. I

8. ábra. Az SMS rövidítéseinek megértése a felnőttek csoportjában (%)

Jelmagyarázat: **1.** lértelmű, vki, 7vége; **2.** accem, 7fő, mizu; **3.** lébként, hnap, tnap, +beszéljük; **4.** eccerű, vaok; **5.** figy, hűe, mindl, naon, itt vok; **6.** hnap talee?, h vagy?; **7.** oan; **8.** t dod, **9.** mien; **10.** jó8vagyat; **11.** akk; **12.** meek, pzs; **13.** lik; **14.** szasz, h, ien; **15.** jonnap; **16.** fgdb, oks, sztem, mlek; **17.** jó8, kőcce; **18.** kir; **19.** kapcs; **20.** 7en, kilept, +1, csk; **21.** kivi vagyok; **22.** kv, **23.** 4you, Lm'ek; **24.** Lm1, thx; **25.** pls; **26.** muxik; **27.** ismi, lax; **28.** dumm; **29.** csin; **30.** lol; **31.** np, re, k apu; **32.** nm, sb, xos; **33.** ε>em, pst, m; **34.** c6, I, jau, se; **35.** k

A diákok és a felnőttek helyes válaszainak összevetésével az alábbi megállapítások tehetők. A két csoport teljesítménye közötti különbség jól látszódik a görbék lefutási ívében. A felnőttek lefutási görbéje meredekebb, az egyes rövidítések megértésére kapott százalékos értékek közötti eltérések nagyjából azonos mértékben csökkennek. A diákok megértési eredményét reprezentáló görbe nem ennyire meredek, a teljesítmények értékei ugyanis nem olyan szabályosan csökkennek, mint a felnőtteknél. A diákoknál 100%-os eredmény a következő 10 rövidítés megértésekor fordult elő: *vki, hnap, 7fő, 7vége, oks, tnap, itt vok, kőcce, +beszéljük, meek*. A felnőttek legjobb eredménye 97,5%, ez az érték az alábbi 3 rövidítés megértésére volt jellemző: *lértelmű, vki, 7vége*. A megértési eredményeket tekintve a 2. helyet (98,6%-kal) a diákok csoportjában a következő 7 rövidítés adja: *accem, eccerű, lértelmű, h, sztem, mindl, naon*. A 2. helyet a felnőtteknél ismét 3 rövidítés (*accem, 7fő, mizu*) helyes megértése képezi, a százalékos érték náluk 95%. (Ez az érték a diákoknál a 4. helynek feleltethető meg.) A harmadik helyen a diákok csoportjában 6 rövidítést találunk, a felnőtteknél 4-et. A diákoknál a harmadik helyen az *lébként, a figy, a h vagy?, a jó8vagyat, az oan* és a *vaok* szerepel, értékük 97,1%. Vagyis a diákok megértési eredményében a harmadik helyre került érték minimálisan marad el attól az értéktől, amely a legjobb a felnőttek csoportjában. A felnőtteknél ugyanezen a helyen talált érték csak 92,5%, ezzel az *lébként, a hnap, a tnap* és a *+beszéljük* szerepel náluk. Ha a legjobban megértett rövidítések alsó határát 90%-ra tesszük, akkor a diákok csoportjában a harmadik helytől számítva eddig az értékig még 5 értéktartomány jelenik meg: 95,7%, 94,3%, 92,9%, 91,4% és 90%. Ez 9 rövidítés jó megértésének feleltethető meg az alábbi felsorolásban. A *jó8, a hnap talee?* rövidítések megértése 95,7%, a *thx* rövidítésé 94,3%, az *lik, az ien, a mien* rövidítéseké 92,9%, a *hűe, a mizu* megértése 91,4%, míg a 90%-ot (ez a diákoknál a 8. sorrendben) az *akk* rövidítésre kapott érték adja. A felnőttek csoportjában a 90%-os teljesítmény a soron következő 4. helyet teszi ki, ide két rövidítés került: az *eccerű* és a *vaok*. Összességében elmondható, hogy mindkét cso-

portban a helyesen felismert rövidítések aránya a fiataloknál a magasabb. A sorrendiséget tekintve ezek a rövidítések náluk előkelőbb helyet foglalnak el a rangsorban.

A leggyengébben megértett rövidítések sorrendiségét is megnéztük a csoportokban. Ha a leggyengébb teljesítménynek a 20%-ot és az attól alacsonyabb értékeket tekintjük, akkor a diákok csoportjában 7 teljesítménykategória mutatkozik, 18,6%, 14,3%, 8,6%, 7,1%, 4,3%, 2,9% és 0%-os értékekkel. Ez a teljesítmények csökkenő sorrendjében náluk az alábbi 7 rövidítést jelenti: *m*, *szasz*, *se*, *jau*, *pst*, *xos*, *I*. A felnőttek csoportjában viszont 8 értékkategória jelenik meg a következő formákban: 20%, 15%, 12,5%, 10%, 7,5%, 5%, 2,5% és 0%. Az értékekhez azonban kétszer annyi rövidítés tartozik, mint volt a diákoknál, ezek a következők: *dumm*; *csin*; *lol*; *np*, *re*, *k apu*; *nm*, *sb*, *xos*; $\epsilon > em$, *pst*, *m*; *c6*, *I*, *jau*, *se*; *k*. Ez az arány nem változik akkor sem, ha a gyenge teljesítménynek a 30%-os határt tekintjük. A diákoknál a gyengén értett rövidítések aránya ekkor az alábbiakkal egészül ki: 22,9% (*k apu*), 25,7% (*sb*, *c6*) és 27,1% (*k*). A felnőtteknél ismét több rövidítés kerül ebbe a kategóriába: 22,5% (*ismi*, *lax*), 25% (*muxik*), 27,5% (*pls*) és 30% (*Lm1*, *thx*).

Mindezek és a további elemzések azt mutatják, hogy a legjobban és a legkevésbé megértett rövidítések esetében is vannak közösek a két csoportban, de jól elhatárolható különbségek szintén megfigyelhetők.

Mind a diákok, mind a felnőttek jól értik azokat a rövidítéseket, amikor a rövidítésben a szó eleji hang és a szó vége marad meg a szóból, akkor, ha gyakori és egyértelmű a rövidítés (*vki*, *tnap*, *hnap*). Ha azonban a hiányzó, azaz lerövidített szó eleji rész (ami egy vagy több szótag is lehet), többféle értelmezését is megengedi a szóból megmaradt rész, akkor a megértés jelentős különbségeket mutat a két csoportban. Ezt mutatja például a *sztm* rövidítés (*szerintem*). Ezt a diákok 98,6%-os biztonsággal tudtak értelmezni, szemben a felnőttek 52,5%-os eredményével. A bizonytalanságot támasztják alá a felnőttek megoldásai (*azt hittem*, *szeptember*, *szeretem*), illetve az erre a rövidítésre adott hiányzó válaszaik magas aránya (37,5%). A diákok nagyon jó eredménye viszont vélhetően a náluk gyakori használattal magyarázható. A gyengébben megértett rövidítések csoportjában szintén találunk arra példát, hogy a rövidítés többértelműsége megnehezíti annak megértését. A *k apu* (*keresztapu*) megértése a diákoknál 22,9%, a felnőtteknél csak 10%. Az utóbbi csoportban a válaszok között három esetben a *kedves apu*, egy-egy esetben a *kapu* és a *kiskapu* szerepel. A diákok változatos megoldásainak mindegyike azonos, vélhetően analógiás hatásra jön létre. Ők a *k* rövidítés feloldásának (*oké*) analógiájára az *oké apu*, a *rendben apu* jelentéseket rendelik hozzá.

A szintén egyértelmű és könnyen megfejthető szám- és betűkombinációk felismerése (*7vége*, *7fő*, *1értelmű*, *+beszéljük*, *mind1*) úgy tűnik, a felnőtteknek ezúttal sem okoz gondot, noha a felismerési arányok náluk alacsonyabbak a diákokhoz képest. Ám erre a rövidítéstípusra is igaz, hogy a többféle értelmezést megengedők felismerése bizonytalanságot okoz mindkét korcsoportban, és ez a felnőtteknél erőteljesebben követhető. Erre példa a *7en* (*héten*) rövidítés megértése (diákok: 51,4%, felnőttek: 40%). A rövidítésre adott másik változat szinte kivétel nélkül mindkét csoportban a *heten* forma. Hasonló eltérést mutatnak a *jó8*, illetve a *jó8vagyat* megértésére kapott eredmények is. A *jó8* (*jó éjt*) megértése a diákcsoportban 95,7%, a felnőtteknél 50%, míg a *jó8vagyat* (*jó étvagyat*) megértése a csoportok említett sorrendjében 97,1% és 72,5%. Úgy véljük, hogy e két rövidítés megértésére kapott különbségben nem csupán az egyértelműség hiánya játszik szerepet, hanem az angol nyelvtudás hiányossága is megmutatkozhat. Ezek olyan betű- és számkombinációk ugyanis, ahol betűkkel összeolvasva a számok angol kiejtése együttesen értelmezhető. A *jó8* rövidítésre a felnőtteknél előforduló két egyéb válasz (*jó lesz 8-kor*, *jó a 8 óra*), illetőleg a hiányzó válaszok magas aránya (45%) szintén ezt erősíti meg, csakúgy, mint a *jó8vagyat* megértésekor a hiányzó válaszok (itt nincs tévesztés) magas aránya (27,5%).

Feltűnő, hogy azt a rövidítéstípust, amikor a szó eleje és a szó vége alkotja az új formát (ami leginkább kétjegyű betű vagy annak magánhangzós kapcsolatának a kiesésével valósul meg), a diá-

kok mellett a felnőttek is viszonylag jól értik. Ezt mutatja a *naon, vaok (nagyon, vagyok)* megértése a diákcsoportban 98,6% és 97,1%-os értékkel, valamint a felnőtt csoport 87,5%, 90%-os eredménye. A hasonló elven létrehozott *itt vok (itt vagyok; diákok: 100%, felnőttek: 87,5%), oan (olyan; diákok: 97,1%, felnőttek: 82,5%)* és *mien (milyen; diákok: 92,9%, felnőttek: 77,5%)* értelmezése egy kicsit nagyobb eltéréseket mutat a csoportokban, de a felnőttek eredménye még elfogadható. Ezzel szemben nagy a különbség a két csoport között a *meek (megyek; diákok: 100%, felnőttek: 65%), az ien (ilyen; diákok: 92,9%, felnőttek: 60%)* megértésekor, míg a szintén ezen az elven megalkotott *hüe (hülye)* esetében a legkisebb (diákok: 91,4%, felnőttek: 87,5%). Mi lehet mindennek a magyarázata? A magyarázat vélhetően a beszélt nyelvi hatással függ össze. Azzal, hogy a pongyola kiejtéssel vagy a gyors beszédtempó miatti lazítási folyamatok következményeként a szótagösszevonással, kihagyással létrejött formák állandósul(hat)nak az írott (SMS-) nyelvben. Köztudott, és vizsgálat is alátámasztotta, hogy a tempógyorsítás miatti artikulációs pontatlanságok igen jellemzőek a tizenévesekre, de a renyhe artikuláció a tempó gyorsításától függetlenül is lehet ennek a korosztálynak a sajátja (Laczkó 2009a). Így azok a rövidítések, amelyeknek a háttérben a renyhe ajkartikuláció feltételezhető, szinte természetesek a diákok számára nemcsak szóban, de írásban is. Mindez összefügg(het) azzal a vizsgálattal is alátámasztott ténnyel, hogy a szóbeli-írásbeli dichotómia határa náluk egyre inkább elmosódik, és ennek következményei a középiskolások írásbeli munkáiban is érződnek, a standard egyre inkább a beszélt nyelvi minta szemben az írásbeli szövegalkotás szabályaival (Laczkó 2009b). Nem véletlen, hogy az írásbeli munkáikban egyre többet találkozhattunk az *ien, mien, semmie, kie* stb. formákkal. Ezért nyilván az efféle alakok felismerése is pontosabb, szinte magától értetődő számukra. A felnőttek viszont vélhetően e formák közül a számukra gyakoribbat, a beszélt nyelvben inkább előfordulhatónak vélt alakot tudják jobban felismerni, és kevésbé azt, amelyik számukra a beszélt nyelvben idegennek vagy elképzelhetetlennek tűnik.

Elgondolkodtató, hogy az összeolvadásos formát mutató *eccerű (egyszerű)* a diákok nagyon magas százalékos eredménye (98,6%) mellett a felnőtteknél is 90%-os, az *accem (asszem, azt hiszem)* pedig még ennél is jobb (95%, a diákoknál szintén 98,6%). Ugyanakkor a hasonló formát mutató *köcce* már lényeges különbségeket mutat (diákok: 100%, felnőttek: 50%). Ennek a magyarázatát abban látjuk, hogy az *eccerű (egyszerű)* szóban szóközépen összeolvadás van, amelyet az írás nem jelöl. Jelen esetben a kiejtett forma jelenik meg az írásban (ennek vélhetően a karakterspórolás az oka), és ezt a formát viszonylag könnyű megfeleltetni a helyesen írt alaknak. Persze kérdés, hogy ez a tudatosan elkövetett helyesírási szabálysértés milyen módon befolyásolja a helyesírást, hiszen a hasonulásai szabályok tévesztése, beleértve az összeolvadás törvényét is, nem ritka, egy vizsgálat adatai szerint 4,5% az előfordulási arányuk (Laczkó 2008). Az *accem* és a *köcce* az analógia sajátos variánsát mutatják, hiszen a magyar szó angolos helyesírással, részleges betűírással rögzül az írásban (vö. Laczkó 2007: 180). E két szó felismerési aránya azért különbözhet a felnőttek csoportjában, mert az *accem* esetében csak a két középső mássalhangzót kell a magyar, a pongyola kiejtéssel megvalósított, összevont szóalak (*asszem*) hosszú mássalhangzóinak megfeleltetni. A *köcce* szóalakban viszont a szóvégi hangot is, tehát itt az angol nyelv tudása ismét szerepet játszhat. A diákoknak egyik sem okoz nehézséget, ebben nyilván az is szerepet játszik, hogy ők maguk hozzák létre ezeket a formákat, kihasználva a nyelv gazdagságát.

Az angol nyelv szerepe egyéb rövidítések értelmezésében is követhető volt. A diákok számára egyértelműen jól kikövetkeztethető rövidítés a *thx* (94,3%), a *pls* (85,7%), közepesen jól érthető a *lol* (68,6%) és a *4u* (61,5%). Ugyanezeknek a megértése a felnőtteknél lényegesen rosszabb, az értékek az említett rövidítések sorrendjében: 30%, 27,5%, 12,5% és 32,5%. Persze az angolban használt rövidítések között a diákoknál is vannak olyanok, amelyek kevésbé érthetőek, és ezek a felnőttek csoportjában még rosszabb arányban értelmezhetőek. Erre példa a *np (no problem)* vagy a *c6 (chat, 'beszélgetni')* rövidítés feloldására kapott érték a diákoknál (34,3%, illetve 25,7%). Ugyanezeknek a helyes kikövetkeztetése a felnőtteknél 10%, illetve 2,5%. A *thx* és a *pls* rövidítések

a magánhangzók kihagyásával jönnek létre az angol nyelvben, ahonnan átkerülhettek, noha hasonló típusú rövidítések a magyarban is megtalálhatóak (*fgdb, pst, csk*). A magánhangzók teljes törlésével létrehozott rövidítések megértése viszont a magyarban – minthogy a magánhangzók elhagyásával információvesztés történik, igaz, nem olyan mértékű, mint amilyen lehetne a mássalhangzók elhagyásával – sem teljesen egyértelmű a diákok között sem. A vizsgálatban használt három ilyen típusú rövidítés helyes kikövetkeztetése náluk az említettek sorrendjében: 32,9%, 4,3%, 40%. Ezeket a felnőttek a *fgdb* vételével nagyjából ilyen eredménnyel tudták kikövetkeztetni (52,5%, 5% és 40%). Ezek azt látszanak igazolni, hogy ha a hangsor többféle magánhangzó betoldását is megengedi, akkor rosszabb a felismerhetési lehetőség. A legrosszabb eredményt a *pst* (*Pest*) rövidítés értelmezésére kaptuk, ez vélhetően azzal függ össze, hogy a hangsorba változatos magánhangzók toldhatók be (*Pest, posta, Pista, pást*), de a hangsor ebben a formában hangutánzó szóként (*pszt*) is értelmezhető. Ezt a feltételezést a különféle variációk is megerősítik. A diákok válaszai között a *csönd, csöndbe* főnév hat esetben (8,6%) szerepel, kétszer (2,9%) a *pisiltem* igét társítják a rövidítéshez és 84,2%-ban hiányzik a rövidítés megfejtése. A felnőttek között csak a *posta* fordul elő alternatívaként (7,5%), de a hiányzó válaszok aránya náluk is nagyon magas (87,5%). Ugyanakkor a kevesebb magánhangzó betoldását megengedő hangsorok, a *fgdb* és a *csk* jobb eredményt mutatnak. Közülük a *csk* rövidítés feloldására adott válaszok azt igazolják, hogy ez sem egyértelmű rövidítés. A felnőtteknél a *csók* tíz esetben (25%) jelenik meg, egyszer (2,5%) a *csapatkapitány* fordul elő, a hiányzó válaszok aránya 32,5%. A diákoknál a *csók* előfordulása 10%, a *csapatkapitányé* 8,6%, a hiányzó válaszok aránya 41,4%. A magánhangzók teljes kihagyását mutató angol szavak rövidítései (*thx, pls*) közül mind a két vizsgált korszakban csak a *pls* mutat hibázást, a *thx* nem. A *thx* jelentését vagy tudják, vagy nem, utóbbi a felnőttekre jellemző. Ha az analógiát feltételezzük okként, akkor nyilván ez magyarázható, hiszen a magyarban nem sok olyan szó van, amikor ez a hangsor magánhangzók betoldásával értelmes szót alkot, így az angol nyelv tudása egyértelműen szerepet kap. A *pls* rövidítés helyes értelmezését a diákok közül csak ketten tévesztették (*látszik és puszi* a két tévesztett változat). A felnőtteknél a sok hiányzó válasz mellett három egyéb megoldás fordult elő, ketten a *plusz* szót, egy felnőtt a *pisil* igét társította hozzá. A magánhangzók kiegészítésével kapott tévesztések ezúttal magyar szavakat eredményeznek, ami nem csupán az angol nyelv hiányos ismeretével függhet össze. Egyrészt a rövidítésekben az analógia működését erősíti, másrészt azt támasztja alá, hogy bizonyos rövidítések – így a magánhangzók teljes kihagyásán alapulóak – sem egyértelműek, és ezért többféle értelmezést tesznek lehetővé. A *lol* (*lot of laugh*, sok nevetés, vicces) vagy a *np* (*no problem, nem baj, nem probléma*) angol szókapcsolatok rövidítései, ám a magyarban szintén jellemző formái a szókapcsolat rövidítéseinek, vagyis a szókapcsolat tagjainak a kezdőbetűiből hozták létre. A magyarban ilyen az *sb* (*semmi baj*), a *nm* (*nincs mit*). A felismerési arányok azt mutatják, hogy ezek kikövetkeztetése szintén nehézségbe ütközhet, hiszen a tagok kezdőbetűiből megalkotott rövidítések még a szókapcsolat tagjaként sem mindig válnak egyértelművé. Ezt mutatják a *sb* hibázásai, a diákoknál a *satöbbi* (5,7%), az angol *somebody* (1,4%) jellemző, míg a *nm* esetében a *nem* (7,1%). A felnőtteknél ugyanezek a válaszok vezetnek magasabb százalékos eredménnyel, de kiegészülnek egyéb megoldásokkal is. Az *sb-re* adott megoldások között a *satöbbi* 30%, a *nm* esetében a *nem* előfordulása 47,5%, a megjelenő egyéb variánsok: *nőnem* (2,5%), *nem gond* 82,5%), *nem vagy normális* (2,5%), *valaki* (az angol *somebody* megfelelője, 2,5%). Az angol szavak kezdőbetűiből megalkotott rövidítés, a *lol* így a felnőtteknek kikövetkeztethetetlen feladat (a hiányzó válaszok dominálnak, az egyéb válasz mindkét esetben egy pejoratív tartalmú szó), míg a diákoknál csak egy változat fordul elő. A *4u* olyan betű- és számkombináció, amelyben a leírt számjegy (torzított) angol kiejtése és a mögötte álló lerövidített angol névmás együttesen prepozíciós szerkezetként értelmezhető (*for you, 'neked'*), míg a *có* esetében a magyar számjegy leírt formája a szóalak előtti *c* hanggal együtt az angol 'csevegni' ige (*chat*) leírt formájának feleltethető meg. Ezúttal olyan rövidítésekről van tehát szó, amelyek az angol nyelv tudását mindenképpen feltételezik a megfejtéshez.

Ám itt is igaz az, ha a rövidítés több, például a magyarban is lehetséges megoldást lehetővé tesz, akkor ezek választási lehetőségként megjelennek, főleg a felnőtteknél. Ezt igazolják a *4u* alternatívái náluk: *4 után* (15%), *négyen* (2,5%), ugyanakkor a *c6* rövidítéssel nem tudnak mit kezdeni (32,5% a hiányzó válaszok aránya), 5%-ban a *csak* szót adják meg erre megoldásként.

A rövidítés többértelműségét láttuk az önálló szavak szókezdő hangjaival megalkotott rövidítésekben is (*h, m, k*). Közülük a diákoknak is csak a *h* (*hogy*) tűnik egyértelműnek (98,6%), de a felnőtteknél ez sem (60%). Az előforduló változatok náluk: *ha, tessék*, a legtöbb a hiányzó válasz (37,1%), ez vélhetően a többféle értelmezés miatt magas. A *k* és az *m* feloldása már a diákoknak sem annyira egyértelmű (27,1% és 18,6%), a felnőtteknek (0% és 5%) gyakorlatilag megoldhatatlan feladat. Ezért nagyon sokféle változat jelenik meg mindkét rövidítésre mindkét korcsoportban. A *k* rövidítésre a diákoknál a *kösz, köszönöm* a vezető alakok (10%), de előfordul a *király, a kérlek, a csók, a kell* is, a felnőtteknél a vezető forma a *ki* (7,5%), mellette a *kérlek* és a *kedves* volt még megtalálható. Az *m* rövidítésre a diákoknál az alábbi változatokkal találkoztunk: *most* (7,1%), *mi* (5,7%), *meg* (4,3%), a *nem, majd, mondd, mint* (egy-egy esetben), míg a felnőtteknél: *még, mint, mi*.

Következtetések

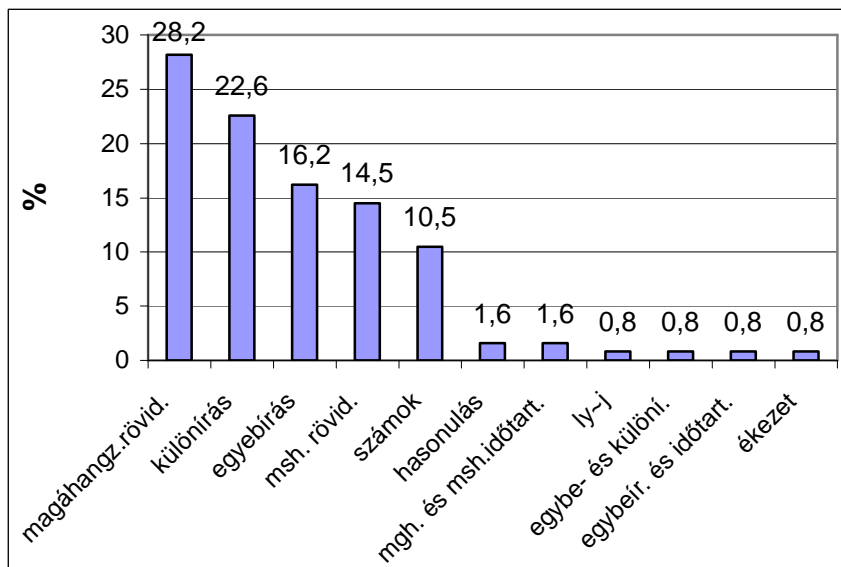
Dolgozatunkban azt vizsgáltuk, hogy a manapság divatos SMS-nyelv rövidítései mennyire egyértelműek és kikövetkeztethetők a diákoknak és különböző életkorú felnőtteknek.

Az eredmények azt erősítették meg, hogy a rövidítések megértésében az életkor, az SMS és vele együtt a rövidítés használatának a gyakorisága, továbbá a rövidítés egyértelműsége a legfontosabb kritériumok a rövidítés azonos értelmezhetőségében.

A diákok és a középkorú, valamint az idősebb felnőttek értési eredményei közötti különbségek, de a fiatal felnőttek és a felnőttek másik két korcsoportja között talált eltérések is egyértelműen igazolták, hogy a diákok mindennapi kommunikációjában, nyelvhasználatában ezek a rövidítések szokásosak, így jól is értik azokat, főleg a legfiatalabbak.

Az is bebizonyosodott, hogy az SMS-nyelv rövidítései nem mindig egyértelműek, és ezek értelmezése még a diákoknak is okoz gondot, noha itt a gyakoriság igen fontos tényező. Vagyis a használat gyakoriságával a rövidítés többértelműsége náluk kiküszöbölhető. De vannak olyan többértelmű rövidítések, amelyek feloldása több helyes megoldást enged meg, és a gyakoriság itt nem feltétlenül segítség. Az angol nyelv szerepe és az analógia is erősen hat a rövidítésekben, ennek következménye a felnőttek gyengébb eredményeiben egyértelműen kimutatható volt.

Mindezek azt sugallják, hogy a nyelvi változás egy újabb jelenségével állunk szemben. Ha ehhez hozzászámítjuk a rövidítések lehetséges következményeit, akkor ez a feltételezésünk meg erősödik. Lehetséges következményként látjuk e rövidítéseknek a beszélt nyelvre gyakorolt hatását. Azt, hogy a beszélt nyelvben új rövidítések jelennek meg és állandósulnak (pl.: „*Egy pill és jövök; Ne hari; Holnap talizunk*”). Következményként fogalmazzuk meg, amit korábban is említettünk, a pongyola kiejtés miatti szótagösszevonással, kihagyással létrehozott formák (*valszeg, nem tom*) állandósulhatnak az írott (SMS-) nyelvben. Említendő a helyesírásra gyakorolt hatás is. Ezt igazolják az iskolai dolgozatokból gyűjtött következő mondatok is: *A második 1 hét sora 1 felkiáltással kezdődik; Mind a 2 vers; Még 1x visszatér ez a motívum; Mie van; Amien jellemzők itt megfigyelhetők; Semmie nincs*. Azaz jól látszik, hogy a rövidítések gyakoriak, csakúgy, mint a számok vagy a számok és betűk kombinációinak alkalmazása. Mindezeket támasztja alá az a felmérésünk, amelyik egy 2009-ben érettségizett 30 fős osztály magyar próbaérettségi dolgozatában a helyesírási hibák elemzésére irányult (vö. 9. ábra).

9. ábra. A helyesírási hibák aránya egy érettségiző osztályban (%)

Összesen 124 hibát regisztráltunk és tipizáltunk, így az egy főre eső hibaszám körülbelül 4 volt. Összehasonlítva egy 2008-as vizsgálatban elemzett korpusz adataival (vö. Laczkó 2008), ez nemcsak a hibaszám emelkedését mutatja, de bizonyos hibatípusok, így például a számokkal összefüggő hibák emelkedését is, ez vélhetően az SMS-nyelv gyakoriságával és annak a helyesírásra gyakorolt hatásával függ össze. Mindez felveti az SMS-nyelvvvel összefüggésben azt, hogy a kreativitás, az ötletesség (amelyet a megalkotott formák kétségkívül mutatnak) egyértelműen pozitív hatásként könyvelhető-e el, avagy az újonnan kialakuló nyelvi változás pedagógiai aspektusból negatívumokat is hordoz.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2006. Miért érdekes? Magánhangzó-kihagyás: Érdeks? Érdekl? *Édes Anyanyelvünk*. 2006/1. 5.
- Érsok Nikoletta Ágnes 2002. Nyelvhasználat a világhálón. In: Keszler Borbála – Kiss Róbert Richárd (szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés*. MTA filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 233–48.
- Érsok Nikoletta Ágnes 2004. Sömös, sumus, írj vissza. *Magyar Nyelvőr* 128: 294–313.
- Fischhoff, Tommy 2003. Az SMS-üzenetek 10 éve. *Telecom Magazin* VI.:1–2, 54–5.
- Laczkó Mária 2008. Beszédészlelési működések a helyesírási hibák hátterében. *Fejlesztő Pedagógia* 19. 2008/2: 4–11.
- Laczkó Mária 2007. Napjaink tizenéveseinek beszéde szóhasználati jellemzők alapján. *Magyar Nyelvőr* 131: 173–84.
- Laczkó, Mária 2009b The consequences of various types of mistakes in children’s writing. In: Lengyel Zsolt – Navracsics Judit (szerk.): *Tanulmányok a mentális lexikonról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 181–201.
- Laczkó Mária 2009a Tizenévesek beszédének fonetikai-stilisztikai elemzése. *Anyanyelv Pedagógia* 2009/1–2. <http://www.anyp.hu/cikkek.php?id=151>.
- Tóth Katalin 2007. Napjaink kommunikációs lehetőségeinek hatása a magyar nyelv tanításában. *Elektronikus Könyv és Nevelés*.
- Veszelszki Ágnes 2005. Írásjelek és szimbólumok az SMS-ekben. *Magyar Nyelvőr*. 129: 111–6.

1. Melléklet: A kísérletben használt rövidítések

Jonnap	Hnap	köcce
Szasz	H vagy	kv
jó8	Hüe	lax
accem	7fó	Lm1
akk	7 vége	Lm'ek
1ik	7en	lol
c6	ien	+beszéljük
csin	ismi	+1
dumm	jau	m
ε>-em	jó8vágyat	meeek
eccerű	K	m1ek
1ébként	K apu	mien
1értelmű	kapcs	mind1
figy	kir	mizu
h	kivi vagyok	naon
nm	oks	Pls
np	oan	pzs
re	sztem	t'od
sb	tnap	thx
Hnap talee?	4u	vaok
I	x-os	muxik
vki	kilept	érdkl
fgdb	pst	Csk
wb	Itt vok	Se

Laczkó Mária

SUMMARY

Laczkó, Mária

On how to understand SMS abbreviations

As is widely known, communication via Internet is an extremely widespread form of communication today, resulting in the spread of what is often called 'SMS language'. The most important feature of SMS language is its compactness, achieved by writers in several ways. One of the most often employed means of achieving compactness is the use of various types of abbreviations (e.g., "Kivi vok, mien 5let muxik" for *Kíváncsi vagyok, milyen ötlet működik* 'I wonder what idea will work').

In this paper, we try to find out how well these types of abbreviations are known or can be interpreted out of context by students of various ages and by adults, also of various ages. The ma-

terial consisted of a test sheet of abbreviations that the participants had to complete by offering interpretations. We tried to define the role of the age of participants, frequency of messages, and whether the given subject habitually sends SMS messages, in the exact interpretation of abbreviations. We also looked at the extent to which the characteristics of SMS abbreviations may influence their interpretation.

The results show that the most important factors facilitating an exact interpretation of abbreviations are age, frequency of using SMS in general and the given abbreviation in particular, as well as the unambiguousness of the abbreviation. Teenagers of the youngest age group scored highest, but students in general scored better than adults (some of whom reached especially low scores). In that respect, we refer to possible consequences of the use of SMS language in a pedagogical perspective.

Keywords: types of SMS abbreviations, frequency of SMS messages, interpretation of abbreviations, unambiguous vs. ambiguous abbreviations, comprehension cline (the order of understanding SMS texts)

A nyelvészetről – egyes szám, első személyben II. Szerkesztette Kontra Miklós és Bakró Marianne. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Szeged. 2009. 224 lap

Az előző kötetben annak idején nem szerepelt kötetszám, minthogy a szerkesztőknek – amint írják (Előszó, 7) – eszükbe sem jutott, hogy folytatása lesz kiadványuknak (Bakró–Kontra 1991), amelyben annak idején harminc magyar nyelvész válaszolt hat kérdésre, a mostani kötetben huszonegy, olyanok, akik nem feltétlenül Magyarországon élnek. Kiválasztásukról nem esik szó, mindössze az tudható, hogy „a hazai nyelvtudomány bármely intézményétől, bizottságától, társaságától függetlenül” a szerkesztők vállalkozása, és hogy „1946-ban vagy az előtt született magyar nyelvész” lett válasza kérve, továbbá hogy néhányan nem vállalkoztak a munkára.

Az első kérdés – „Mitől nyelvész a nyelvész?” – mondhatni egységes választ kapott most is, a pályatársak nem említenek semmi olyan emberi-tudósi tulajdonságot, amellyel eltérően lehetni jellemezni a nyelvtudóst a más tudományok művelőitől. Van, aki finomítandónak gondolja a kérdésben szereplő fogalmat: más a „nyelvész”, más a „nyelvtudós” (138; a továbbiakban is csupán a lapszámokkal hivatkozom, és a kötet nyelvészeit nem nevezem meg – tájékozódjék maga az olvasó). Akad utalás a nyelvész egyéniségére (17), és olyan válasz is van, amely saját szakterületének jellegéből igyekszik valami egyedit kibontani (121–2). Megállapíthatjuk – Károly Sándorral (1991: 113) egyetértve –, hogy a nyelvészeknek nincsenek olyan egyéniségjegyeik, amelyek jellemeznék őket.

A második kérdésre beérkezett válaszok tág teret nyitottak a kollégáknak életsors-alakulásuk elmondására, ugyanis a kérdés a nyelvesszé válás módját tudakolta. Többeknek az érdeklődése már az alsófokú iskolákban (41, 50, 83, 162–3) keletkezett, vagy a gimnáziumban (10, 52, 99, 153). Mások az egyetemen találkoztak először a nyelvészettel (106), esetleg ott sem: „Mélyebb elméleti ismereteket, valódi[,] rendszeres nyelvészképzést nem kaptunk” (195). Természetes a legtöbb az egyetemen kiemelkedő tanáregyéniségekre való emlékezés, de ezek mellett is olvasható más: „az egyetemen a nyelvészet egyáltalán nem érintett meg” (122). A nyelvesszé válást néha a szülők sugallták (90, 182, 187), de a családi háttér némelykor a foglalkozást kolduspályának tartotta, amelyből nem lehet megélni (9, 62, 90). Hazánk korabeli társadalmi és politikai viszonyai nemritkán a (koldus)pályára jutást is megnehezítették. Már az egyetemre jutásnál hátrányt jelentett a család társadalmi helyzete az úgynevezett szocializmus különböző szakaszaiban: egy Horthy-katonatiszt apa (41) vagy az úgynevezett egyéb származás E betűs jele az iratokban (33) gyakran kizárta az egyetemi felvételt. (Engedtessek meg megjegyezni, hogy a recenzens neve mellett is ott volt 1960-ban ez a betű, amelyiknél csupán az osztályidegenség X-e volt rosszabb.) A pályára kerülteknek is nemritkán akadályt jelentett a politikai megítélés. Adjunktusi kinevezéshez fontosabb volt a MSZMP tagkönyve, mint az egyetemi doktori disszertáció (93), másutt „a derék párttagok taggyűlésnek nevezett, többé-kevésbé rendszeres ájtatosságai” kapcsán említődik az egzisztenciális biztonság, illetőleg a munkahelyi megtűrtég (176–7) vagy „megbélyegzettség” (66). A szakmai titulusok (kandidátusi,

tudományok doktora) megszerzésének illetén (politikai) vagy egyéb (személyi) okok miatti nehezebb elérésére is akad utalás (93, 168), általános azonban – és idevehető a Bolla 2005–2006 kötet hetvenkét nyelvészének önvallomása –, hogy effélékről alig esik szó (168) (vö. Büky 2006: 241). Hasonlóképpen a pályatársak személyének esetleg kedvezőtlennek tartható vonásairól is meglehetősen ritkán (73, 93). Az oktatási intézményekben dolgozók meg-megemlítik, hogy a tanítással, esetleg a valamely oktatási egység vezetésével kapcsolatos munkájuk nehezítette elmélyülésüket a tudományban (93, 153, 164), valamint előkerül az intézeti kutatók előnye is ebben a tekintetben, amely a tudományos fokozatok megszerzéséhez is előbb vezethet(ett) (166).

Hosszasan lehetne sorolni azokat a nyelvészeket, akiket a nyelvesszé válás folyamatában nagy hatásúnak, tudományos munkásságukban követendőnek tartanak, és tanári-emberi tevékenységükért hálával adóznak. A könyv névmutatója (211–8) azonban némiképpen erről is tájékoztat az előfordulások alapján: Antal László 13, Bárczi Géza 20 körül, Benkő Loránd 11; Bolla Kálmán 6, Noam Chomsky 12 körül, Fónagy Iván 12 körül; Hadrovics László 8, Herman József 12 körül, Kálmán Béla 11; Károly Sándor 2, Kiefer Ferenc 7, Kniezsa István 11, Laziczus Gyula 12; Lotz János 8, Lőrincze Lajos 9, Pais Dezső 14, Szépe György 15 körül. Még ha egyesek egy válaszban többször is szerepelnek, bizonyos kép így is kirajzolódik, amely nem feltétlenül mutatja, hogy a példaképek közé mindenki érdeme szerint került, hiszen – mint Károly Sándor – nem mindenki munkálkodott egyetemen, így nem került kapcsolatba fiatalokkal, így egyszer Károly Sándor is megemlíttetik munkái ismeretében (102), a kolozsvári egyetemen pedig vendégtanár gyanánt volt nagy hatással egy kollégára (159). A többször említettek némelyikének egy válaszban van számos előfordulása, illetőleg méltatása (Bárczi Géza: 163–7; Szépe György: 19–23; Herman József: 88–90). Csaknem minden második nyelvész kitér Antal Lászlóra, pontosabban arra, hogy „lelkes”, „csontvárys valószínűtlenséggel” suhanó előadásából, munkáiból ismerte meg a strukturalizmust (41, 44, 102; 110, 122, 172; 184, 195). Ugyanakkor a strukturalizmus és Antal magyar nyelvészeti felkészültségének néminemű bírálata is föllelhető vele kapcsolatban (35, 110, 168, 172), ellenben Antalnak a nyelvészettől elütő, meglehetősen más vonatkozású tevékenysége – „A személyes vonzerejének segítségével hallgatóságában bizalmat keltő és így bizalmas információkhoz jutó oktató, aki ki tudja, milyen »árucserében« értékesíti ezeket megbízóinál saját további hasznára, akkoriban sem tartozott a követendő erkölcsi példák közé” – másutt olvasható (I. Kenesei 2009: 349). Megjegyzendő: van, aki a strukturalizmustól annak bizonyos merevsége miatt idegenkedik (110); úgy látszik a magyar nyelvészek a szakmai munkásság bírálatakor a „merek” minősítést alkalmazzák mint (legerősebb?) elutasítást, például Deme László ezt mondja Gomboczra, Laziczusra, Csüryre, hasonlóképpen: Elekfi László Demével kapcsolatban írja ezt (I. Büky 2002: 130–1).

A harmadik kérdésre – „Mely intézményekben talált kedvező körülményeket [...]?” – írt válaszokban meg-megmutatkozik a jó hazai szakmai közösségek mellett (A MTA Nyelvtudományi Intézete: 22, főiskolai tanszék: 34, egyetemi tanszék: 83, 108, 119) a külföldi intézmények kedvező világának ecsetelése, még ha csupán rövidebb idejű kint tartózkodásról is van szó: 43, 66, 86–7; 95, 109, 118. Szóba kerül a tanári munka némelykor túlságosan szerteágazó szálaival való küszködés is (93, 155, 200). A különféle szakmai, személyi vagy politikai okokból fakadó, a pályára gyakorolt kedvezőtlen hatás főntebb már részben szerepelt (70, 93, 150, 168, 177).

Az egyéni nyelvészeti nézetek alakulásáról szólt a negyedik kérdés. A válaszokban ritkábban olvasható, hogy gyökeresen, lényegesen nem változtak (25, 69, 149, 182), mások két-három lépést is föl tudnak sorolni pályájuk útján (44, 111, 140, 168), a többség jobbára szakmai munkásságának állomásaival szemlélteti nézeteit. Teljesen elütő nézetet vagy nézetrendszerrel alig találhatni (talán ilyen a káoszelméletre, a határozatlansági relációra utalás: 45, 183), mondhatjuk, hogy az újgrammatikus iskola hazai érvényesülési szálai mellett alakultak a nézetek (I. például budapesti iskola: 156, 192), illetőleg a 20. század utolsó harmadában megjelenő strukturalizmus (és lecsapódásai) mellett, amint főntebb szóba került már. A nyelvészeti nézetek alakulása kapcsán észrevehető,

hogy a szociolingvisztika, a változásvizsgálat és a kognitív szemlélet érvényesíthetőségének divatja vonzó még a magát kifejezetten konzervatívnak tartó pályatársak közt is (14–5, 111–2, 141 és részben 173).

Az ötödik kérdés a nagy egyéniségek hatásáról érdeklődött. A válaszok részben megegyeznek a nyelvesszé válásról mondottakról, hiszen többnyire a nagy egyéniségek már akkor hatottak. Némelykor azonban már jócskán a tanulóévek után is van befolyása a nagy egyéniségnek tartott elődöknek vagy éppen tanítványnak (36, 131, 141, 153). Egészen kivételes K. Gödel, A. Einstein, E. Husserl, W. Heisenberg, M. Heidegger, W. Mozart, H. Rembrandt és mások említése (183, 191), nyilvánvaló, hogy az egyetemes műveltség szintű ismerete minden szakterület műveléséhez elengedhetetlen. Jellemző, hogy épp a nemcsak nyelvészti soroló egyik kolléga egyébként „Nem tudom” választ ír (191). Természetesen lehetséges: a válaszadók kizárólag a nyelvészetre gondoltak, és ez voltaképpen, ha érthető is, nem természetes. A kivételek egyike az a válasz, amely nem tud megnevezni olyan személyt, aki mestere lett volna (207).

Az utolsó kérdés a magyar nyelvészetre ható irányzatok felől érdeklődött. A szociológia (15, 135), a különféle kognitív felfogású vizsgálati irányok és (a szerzők zsargonját használva) „köttöjeles lingvisztikák”, határterületi vizsgálatok (30, 90, 116) mutatkoznak újként, továbbá a „generatív/transzformációs grammatika kezdetben oly ígéretesnek tartott tételei” (50) kapcsán ezek elutasítása (47, 172), mindezek mellett némi trivialisitás is megtalálható (37–8, 47), és akad bizonyos kétség és semlegesség (97, 102); van a 17. századtól induló áttekintés is (75) erre a – Károly Sándor (1991: 119) kifejezésével – tipikus vizsgakérdésre.

A kötetben névmutató (211–8) és tárgymutató (219–23) segíti az eligazodást.

A kiadvány bizonyos szeplőket visel magán. Az egyes szerzők nyelvhasználata kevéssé választékos: *negatív válasz* (7), *vízió* (17), *buli* (40); *fölvállal ~ felvállal* (33, 134), *hobby* (193), *kommunikál* (20); *végülis* (194), *adott* (22, 53, 57, 58, 62, 111, 193); *egyfajta* (26, 40, 140), *sarkos* (90); *kaja* (50), *frász* (56), *projekt* (114), *nemzetközi kontextus* (115), *Kursz* (130); *jól érzem magam a bőrömben* (143), *kinézett magának tanársegédként* (18), *szerkesztett benyomást keltett* (20) stb. – Helyesírási és más pontatlanságok is mutatkoznak, ezekre néhány példa: *Strukturális Mondattan* (23); *Sztalinváros* (32); *finn-ugor* (64); *Nobel díjas* (89); *Magyar Értelmező Szótár* (65); a *mint*-tel kapcsolt állapothatározó előtt vessző van (140); *Leíró Hangtan* (177); *Budapesti Iskola* (192, a 156. lapon helyesen kis kezdőbetűs); *végülis* (194); stb. Külön említem a könyvcímbebe lévő szerkezetet: *egyes szám, első személyben* (könyvtábla, 3, 7). Néhol apró tárgyi tévedés lelhető föl, például a *Kursz* (F. de Saussure: Cours de linguistique générale) nem 1969-ben, hanem 1967-ben (Gondolat, Budapest) jelent meg magyar fordításban (130); a 77. lapon a szerző saját életkorát pontatlanul viszonyítja (ugyanis ő 1920. III. 16-án, Benkő Loránd 1921. XII. 19-én született). – A névmutatóban több nevet hiába keres az olvasó (Bedy Rezső, Gánóczy Mihály, Kozák Lajos, Laky Dezső, Mikes Kelemen, Mozart, Rembrandt, M. Velenyák Zsófia és mások), feltehető: az összeállítás talán a szakmai szempontból fontos(nak vélt) személyeket listázta, ez pedig nem helyeselhető, minthogy az életpályák alakulását, a szakmai nézeteket nemritkán alakították a kimaradtak, akik többnyire tanítók és (középiskolai) tanárok, ám ez nem következetes, hiszen például szerepel Losonczy László (187) és Bánáti Nándorné (190).

Végzetül a nyelvészek: Balogh Lajos, Bánréti Zoltán, Békési Imre; Csúcs Sándor, Décsy Gyula (1925–2008), Fodor István; Kara György, Kassai Ilona, Keresztes László; Keszler Borbála, Kiss Jenő, Kiss Sándor; Klaudy Kinga, Kocsány Piroska, Máta Mária; Nyomárkay István, Péntek János, Sebestyén Árpád; Szende Tamás, Szépe György és Varga László, végül is nekik köszönhető, hogy személyiségük bizonyos kitarulkozását a lingvista szakma saját okulására olvashatja most és abban a jövőben is, amikor már a személyi kapcsolatoktól, rangoktól és címektől, igazságérettől vagy éppen ennek ellenkezőjétől függetlenül lehet látni a magyar nyelvtudományt az az időszakát, amelyben a huszonegy kutató és tanár működött, és amely korszak akkor már a magyar nyelv-

tudomány-történet 20–21. századi fordulójának éppúgy minden társadalmi, politikai meg emberi nemességgel és gyarlósággal teli szakasza lesz, mint az ekkortájt élt magyarság egészének. A szerkesztők érdeme – előző kötetüket is ideértve –, hogy erről bizonyossággyűjteményt hoztak létre.

Természetesen a pályatársak bemutatkozásainak emberi és szakmai jelentőségét érdemben méltatni a következő nyelvésznemzedék feladata lesz. Az is az ő meglátásuk szerint rögződik majd, hogy valóban „írásztal mellett” kiagyalt „sémák”-on (171) alapuló kutatási módszer-e a „trafók” (51) nyelvtudománya, vagy a köz(nyelvész)szájon forgó mondás érvényesül – tudniillik „ami a generatív nyelvtanban jó, az nem új, az nem benne új, az nem jó” – (51), hiszen többé-kevésbé az úgynevezett hagyományos – vagyis a 20. században sokszírmű virággá nyílt újgrammatikusság – és a strukturális megalapozottságú lingvisztika kettőssége köré csoportosulnak a nyelvészek (minden szám minden személyben).

SZAKIRODALOM

- Sz. Bakró-Nagy Marianne–Kontra Miklós 1991. *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben* [I.] A Magyar Tudományos Akadémiai Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Bolla Kálmán 2005–2006. *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások* 1–2. Új Mandátum Könyvkiadó, Zsigmond Király Főiskola.
- Büky László 2006. In: Bolla Kálmán [szerk.] 2005: *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások* 1. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, Zsigmond Király Főiskola. *Nyelvtudomány* II: 239–42.
- Büky László 2002. Deme László nyolcvanéves. *Magyar Nyelvőr* 126: 129–32.
- Károly Sándor 1991. Az életmű: töredék. In: Bakró–Kontra 1991: 113–9.
- Kenesei István 2006. Antal László igazgyöngyei és hamis ékszerei. In: *KB 120 – A titkos kötet – Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlós András tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Kiadó, Budapest, 337–52.

Büky László
SZTE BTK

Bañcerowski Janusz: A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 86. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008. 355 lap

A világ nyelvi képe tanulmánygyűjtemény, a szerző több, 2000 és 2008 között megjelent, különálló tanulmányának összefűzése önálló kötetként (az eredeti megjelenések helyét a kötet végén közlik, 354–5). A kötet – mind tematikájában, mind felépítésében – szorosan kapcsolódik a 2000-ben megjelent *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései* című munkához,¹ szinte a folytatásának tekinthető.

1. A kötet szerkezete, felépítése

A világ nyelvi képe három nagy tartalmi-tematikus egységből áll: 1. A nyelv mint a nyelvtudomány tárgya és szerepe a világ nyelvi képének megalkotásában; 2. A világkép a nyelvben; 3. Metainformáció (metaszövegbeli) operátorok. A tanulmánygyűjtemény szerkezete katedrálisszerű: az első

¹ Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Szerk.: Nyomárkay István. Budapest, ELTE Szlav és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék.

nagy egység 13 tanulmánya elsődlegesen az elméleti alapvetést célozza; a második, 14 alfejezetből álló rész a megelőzően bemutatott tudományos paradigmán alapuló gyakorlati elemzéseket, vizsgálatokat tartalmazza; a harmadik, 13 tanulmány hosszúságú egység kulcsszavai pedig az *információ* és a *metainformáció*.

2. A kötet tartalma: tudományos alapvetés és részletes elemzések

Az első szerkezeti egységben nagyon alapos bevezetést kapunk Bańcerowski Janusz tudományos alapelveiről. A szerző rávilágít a hagyományos, a generatív, illetve az általa is művelt kognitív szemantika különbségeire. A hagyományos szemantika a szemantikai jegyek objektív leírására törekedett (sikertelenül), a generatív szemantika szabályokat követő (és alkotó), az ideális nyelvet leíró módszere szintén nem vezetett eredményre; ezek ellentételezéseként jött létre a többek között a Fillmore, Langacker, Lakoff nevéhez köthető kognitív szemantika. A kognitív irányzat(ok) szerint a nyelvi jelek nem az objektív valóságon alapulnak, hanem az emberi tapasztalaton. A valóság folyamatos, így nyelvi leképezése sem lehet más. Márpedig a világ jelenségeinek nyelvi kategorizálása is az emberi tapasztalaton alapszik, a szubjektív határok tehát elmosódnak. A nyelvi kategorizálás – a kognitív szemantika vallói szerint – elsődlegesen a prototípus- és sztereotípiá-elmélettel lehetséges (7–13).

Arra a kérdésre, hogy ez az elgondolás megváltoztatja-e az idegennyelv-oktatás elméleti és módszertani alapjait, a könyv csupán részleges választ ad; ám azt megtudjuk, hogy az anyanyelv-elsajátítás folyamatában is a kommunikációs fragmentumok játszanak lényeges szerepet, hiszen a „beszéd folyamatában nem a külön-külön hangokat vagy a morféákat érzékeljük, hanem a megfelelő kommunikációs szituációkba beépített, nagyobb nyelvi fragmentumokat” (34).

A hagyományos nyelvtan felépítése szerint a nyelv alkotóelemek (elsődlegesen szavak) és szabályok összessége – ezt írja felül a kognitív elképzelés azzal, hogy a nyelv oszthatatlan (88), kontinuumszerű, így nem választható szét egymástól a grammatika és a szemantika. A korábbi nyelvészeti irányzatok nyelvi alapegységeivel (hangok-fonémák, morféák, szavak, mondatok) szemben Bańcerowski a kommunikációs fragmentum mint nyelvi alapegység meghonosítására törekszik. A kontinuumszerű nyelvben a határok labilisak (37), ám felfedezhetők benne bizonyos „lineáris szekvenciák”, vagyis az információs és metainformációs fragmentumokból összetevődő kommunikációs fragmentumok (36). Ezek „a nyelvhasználat folyamatában közvetlenül megismert oszthatatlan egységek [...], a nyelvi valóságnak egységes egészet alkotó elsődleges szegmentumai” (36). Az elv és a kötetben olvasható levezetés világos, ám az elnevezés – a *fragmentum* szó esetleges negatív konnotációja miatt – nem feltétlenül a legszerencsésebb. A kommunikációs fragmentumok elméletét Bańcerowski a negyedik tanulmányban (*A kommunikációs fragmentumok mint a nyelvhasználat alapvető egységei*, 45–58) részletesen kifejti.

A kognitív nyelvészet fontos feltevése szerint a nyelv nem kész rendszer, hanem folyamatos tevékenység (28), ezért állandó változásban, mozgásban van (27). Éppen ezért a szabálytalanság, az irregularitás nem másodlagos, elhanyagolható jelenség, amely nem fér bele a szabályok által leírható nyelvbe, hanem a nyelv természetének sajátos törvénye.

Az első fejezetben további, szorosabban összetartozó alegységet alkot az ötödik, hatodik és hetedik tanulmány (*A nyelvtudomány tárgyaról és metodológiai státuszáról*, 56–8; *A nyelvtudomány paradigmái*, 59–84; *A természetes nyelv fogalma a nyelvtudományi paradigmák tükrében*, 85–93). A kötet alapvető jellegét mutatja, hogy ez a három tanulmány nagy vonalakban, ám filológiai alaposággal tekintí át a nyelvészet eddigi történetét, legfontosabb irányzatait és ezek alapfogalmait, sőt tisztázza a tudományosság kritériumait és a tudományos paradigmák jellegzetességeit is.

Az első fejezet utolsó hat tanulmánya ismét kifejezetten a kognitív nyelvészettel és annak alapfogalmaival foglalkozik: az ábrázolással (100–12), a profilírozással (113–21), valamint a kate-

gorizációval (122–30). A kognitív kutatás tárgyaként kevésbé kiemelt terület, ám bekerült a kötetbe a nem verbális kommunikáció kognitív szempontú elemzése is (131–8). A tanulmánygyűjtemény felhasználóbarát: segíti a további tájékozódást is, hiszen a szerző a legfontosabb kifejezések (például: *perspektíva, nézőpont, figura, háttér, fogalmi és képi metafora*) mellett ezek angol megfelelőjét is megadja.

Nagyon tudatos kötetelrendezésre vall, hogy az első, elméleti fejezet utolsó tanulmánya (*A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei*) összegez, és egyben újdonságot is nyújt, lezárja az első kötetrészt, és bevezeti az ezután következő esettanulmányokat is. Az eddig inkább jelentéselemeiből összeálló fogalomra, a világ nyelvi képére is itt kapunk definíciót: a világ nyelvi képe tehát „azok által a nyelvhasználók által tapasztalt objektívan létező valóságnak a képe, akik hasonló tapasztalatokkal rendelkeznek, és hasonló elveket vallanak; [...] a világ nyelvi képe] a valóságról szóló tudásfajta [...], amely egyidejűleg a tudás hordozóját is feltételezi” (139). A második valóság az első, objektív, fizikális valóság meta képe, amelyet az ember alkot meg saját világnézete szerint, és amely a világ nyelvi, tudományos és kultúrképét is magában foglalja (140). A világ nyelvi képe Bańcerowski szerint a következőkben manifesztálódhat: grammatikai struktúrák, szókészlet és frazeológia, szintaxis és a szöveg struktúrái, szemantika, etimológia, stilisztika, onomasztika és a nyelvi etikett (144).

A második nagy témakör elsősorban sok-sok példán és empirikus kutatásokon alapuló esettanulmányokat fog át. A vizsgálat alapja a már a kötet bevezetőjében ismertetett, lakoffi kognitív metaforaelmélet (többek között: 110). Bańcerowski – sok frazeologizmusos példával kísért – vizsgálata szerint a kommunikáció nyelvi képe a természetes nyelvben rendszerint a „TÁRGYAK ÁTADÁSA”² (160) vagy „LABDAJÁTÉK” (162) metaforával, a nyelvi kifejezés pedig a „TARTÁLY TARTALMA” (161) metonímiával konceptualizálódik (159–64). A továbbiakban nagy korpusszal és/vagy kérdőíves felmérésekkel alátámasztott vizsgálatokat olvashatunk a pozitív (165–72) és a félelem tartományába tartozó negatív érzelmek konceptualizációjáról (173–80); az anya (181–9), az apa/atyja (190–201), a család (202–12), a fej (213–28), a kéz (229–36), a föld (237–45), a haza (246–54) nyelvi képéről. A kontrasztív szempont (is) érvényesül *A halál mint kultúr fogalom a magyar és a lengyel nyelvben* című tanulmányban (254–60), a magyar és a lengyel közmondásokat és frazeológiai kapcsolatokat a nemzeti sztereotípiák felől megközelítő írásban (261–73), sőt különösen *A lengyel–magyar kontrasztív szemantika kérdéseire* című fejezetben (274–81).

A harmadik egység 13 tanulmánya a metainformációs operátorokkal foglalkozik – Bańcerowski Janusz a nyelv metainformációs elemeinek első magyarországi kutatója.³ A nyelvről van implicit és explicit tudásunk (59). A metanyelvi aktivitás olyan emberi képesség, amely „a nyelv és a beszéd tudatos vagy nem tudatos kontrolljával függ össze” (285) – ily módon a nyelv maga is „a megfigyelés tárgyává válik” (uo.). A metainformációs operátorok a nyelvhasználatban különböző funkciókat látnak el, például (a nyelv fatikus funkciójának megfelelően) szabályozzák a kommunikáció folyamatát, valamint nyelvi, pragmatikai, nyelven kívüli információt is hordoznak. Ki kell emelni, hogy a metaoperátorok a szövegnek nem redundáns, hanem integráns elemei. Részletes elemzést kapunk a kötőszókról mint metaszóvegbeli operátorokról (289–96), a *mond* komponens tartalmazó metaoperátoroktól (297–303), a szóvegekezdő metainformációs mondatokról (304–10), az *aha, igen, mi*, valamint a replika végét jelző (expresszív) metaszóvegbeli operátoroktól (311–4), a különféle metainformációs igékről (315–8, 319–20, 325–8, 334–5, 336), valamint a metainformációs struktúrák jelentésmódosító szerepéről (321–4). A metastruktúrák nem kizárólag a frazeologizmusokhoz kötődnek, egész szövegek létrejöhetnek metasinten. Például e szöveg műfajának, a recen-

² A verzállal szedés a kognitív nyelvészetben szokásos jelölés a fogalmi metaforák jelzésére.

³ Lásd: Lévai Béla (szerk.) 2004. *Alapinformáció és metainformáció*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

zióknak mint a metaszöveg egy fajtájának, mint metainformációs közlésnek a jellemzése is helyet kapott a kötetben (329–33). A kötet tartalmi részét egy információelméleti-logikai összegző tanulmány zárja (*Néhány megjegyzés az információ fogalmáról és terjedelméről*, 337–49).

3. Összegzés

Kiemelendő, hogy a szerző a legfrissebb angol, német, orosz, lengyel és magyar nyelvű szakirodalomra is hivatkozik. Minden egyes tanulmány végén részletes irodalomjegyzéket találunk, és a kötetzáró névmutató is hasznos.

A tanulmánykötet jellegéből is adódik a rekurzív technika (az ismétlések, visszaulások, visszatérő gondolatmenetek) – ám a szerző gondos szerkesztőmunkáját dicséri, hogy az ismétlések sohasem szó szerintiek, a példák is mások, újak (például: számítógépes hasonlat [18 és 90], a *kognitív* szó eredete [88 és 94]).

A kötet tartalmának elrendezése tudatos és végiggondolt szerkesztőmunkára vall, megvalósítja az elmélet és a gyakorlat egységét. Az elméleti rész egyrészt alapos összefoglalás, másrészt továbbgondolásra, utánajárásra buzdít. A második és harmadik tematikus egység – összhangban az első részben bemutatott elméleti kutatásokkal – mintát ad azok gyakorlati megvalósítására.

Veszelszki Ágnes
ELTE BTK
Mai Magyar Nyelvi Tanszék

Kemény Gábor: A nyelvtől a stílusig. Válogatott tanulmányok, cikkek. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 100. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010. 460 lap

Kemény Gábor legújabb kötetével – ahogy az Előszóban olvashatjuk – „egy immár több mint négy évtizedes kutatói tevékenység eredményeinek keresztmetszetét kívánja nyújtani” (7).

A jól megválasztott cím is jelzi: ennek a kutatói pályának a fő törekvése a „szó szorosabb értelmében vett” nyelvészet és a stílus kérdéseinek a vizsgálata. Ennek megfelelően a tanulmányok így tagolódnak három nagyobb tömbbe: a könyv első része az „igazi” nyelvészeti tanulmányokból, cikkekből tartalmaz válogatást, a másik fő, de sorrendben csak harmadik részt a stilisztikai tárgyú írások adják, e között a két nagy egység között pedig a *Kép és kommunikáció* című, a sajtó nyelvi-kép-használatát tárgyaló, tehát egyszerre nyelvészeti és stilisztikai jellegű hosszabb dolgozat terem kapcsolatot. A három nagy fejezetet két személyesebb jellegű írás foglalja keretbe: a szerző szakmai önvallomása, a *Hogyan (nem) lettem nyelvész?* és a *Nyelv és önbecsülés* címmel 1999-ben megjelent interjú.

Akik ismerik Kemény Gábor munkáit, tudják a szerzőről, hogy nemcsak kiváló stilisztikus, hanem – nyilván nem összefüggés nélküli a két tény – igazi stiliszta is. Ez a kettősség a kötetnek minden írásában igazolódik, de a „stilisztaság” olyan attribútumai, mint az elegánsan világos fogalmazás, az eleven, nemegyszer önironikus szellemesség („l’esprit français”) a legszembevetőbben természetesen a személyesebb jellegű írásokban jelentkeznek. Így a keretet adó két írás, mondhatni, „széprőí”, stílusbeli teljesítményként is élvezetes olvasmány. Ezt igazolandó érdemes lenne idézni ezekből, ám mivel egy recenzió lehetőségei nagyon is korlátozottak, így hát csak nyomatékosan elolvasásra ajánlom ezeket a részeket – természetesen a többi kötetbeli írással együtt –, azzal

a nem lényegtelen kiegészítéssel, hogy a stílus mellett sok egyébről is képet és példát kaphatunk ezekből a vallomásokból, így például az igazi kutatói lét olyan elengedhetetlen követelményeiről, mint a fő témákhoz való ragaszkodásban is megnyilvánuló következetesség, a számos jelentős publikációt eredményező kitartó szorgalom és az elvi kérdések iránti érdeklődésben is megnyilvánuló tudói elkötelezettség. Azoknak, és nem kevesen vannak ilyenek, akik Kemény Gábort nyelvész-ként tartják számon, hadd világsítam meg, miért is áll az első „vallomás” fölött a meglepő *Hogyan (nem) lettem nyelvész?* cím (illetve ezzel összefüggésben azt, hogy mit **nem** jelent a fent említett „igazi” nyelvészet). Nos Kemény Gábor erről a következőket mondja: „eddig pályafutásom során főként három olyan dologgal foglalkoztam (és ebben a hátralevő időben sem várható nagyobb változás), amelyet a szakma nem tekint »igazi« nyelvészettnek: stilisztikával, nyelvműveléssel és szótárkészítéssel” (9). Ennek alapján – Kovalovszky Miklóst követve – mondja aztán magáról: „csak filológus vagyok”. (A szerény „önmeghatározás” *csak*-jára reagálva persze feltehetjük a kérdést: kell-e annál szebb szándék, van-e annál nagyobb tudományos feladat, mint „csak filológusnak lenni”?)

Az első, a szerző fent már értelmezett definíciója értelmében „igazi” nyelvészeti fejezet, az *Anyanyelvünk múltjából, jelenéről, jövőjéről* összefoglaló címet viseli. Ennek a résznek az első két dolgozata nyelvtörténeti tárgyú: a *Házsártos* (19–25) és a *Vigyorog, mint a fakutya* (25–33). Ezek közül az előbbi még 1967-ben készült, és itt jelenik meg először, a másik 1972-ben jelent meg a Nyelvőrben. Az első dolgozatról ezt jegyzi meg az előszóban a szerző: „kuriózum gyanánt közlöm, bár ki-ki megítélheti belőle, milyen nyelvtörténész válhatott volna belőlem” (8). Nos a széles körű filológiai apparátusra támaszkodó és körültekintő etimológiai vizsgálatok alapján úgy vélhetjük, hogy minden valószínűség szerint a nyelvtörténet terén is a később választott diszciplínában elértekhez hasonló teljesítményt tudott volna felmutatni a szerző. A *Szótévesztésből jelentésváltozás* című cikk (33–38) több szó jelentésváltozását vizsgálja a korszerű nyelvművelés nézőpontjából (itt jegyezzük meg: **1982-es** munkáról van szó), azzal a következtetéssel, hogy „nem minden nyelvi változás romlás is egyúttal! A szójelentés mozgása kedvező fejleményeket is felszínre vethet” (38). Ehhez azt is hozzáteszi Kemény, hogy a nyelvhasználatot valójában az élet változásai, vagyis a nyelvhasználók igényei tudják „befolyásolni, nem pedig a – végső soron mégiscsak »kívülről« jövő – nyelvőri buzdítás vagy elmarasztalás” (uo.).

A „*Nekiesik, mint borjú az új kapunak*” (39–47) című írásban azt válaszolja fel a szerző, hogy „milyen objektív (nyelvi) és szubjektív (emberi) tényezők játszanak szerepet a képzavarok kialakulásában, s egyáltalán miből lesz képzavar, és hogyan lesz” (39). Minderre a választ a leggyakoribb képzavartípusok éles szemmel válogatott, gazdag példaanyagot felvonultató bemutatásával kapjuk meg. A *Közhelyről – közhelyek nélkül* (47–58) című tanulmány a következő kérdéseket teszi fel és válaszolja meg szintén igen gazdag és színes példaanyagra, illetve a szakirodalom összegzésére építve: mi a közhely, és hol tenyészik; hogyan lesz egy szóképből közhely; miként jelenik meg a közhely a költészetben és a költészet a közhelyben; lehet-e pozitív értékű stíluseszköz a közhely? Az utóbbi kérdésre adott válasz Örkény István egy idetartozó gondolatán alapul, amelyet azért is érdemes idézni, mert Kemény Gábor e könyv egészében megnyilvánuló nyelvművelői (és általában is érvényesülő) szemléletmódjának, módszerének egy fontos elemére is rávilágít, nevezetesen arra, hogy a szerző minden nyelvi jelenséget a nyelvhasználat, a „szituáció” egésze felől közelítve minősít: „A közhely évezredes kristályosodási folyamatnak az eredménye. Alapvető igazságokat, meglátásokat, tapasztalatokat fejez ki, és okossága, **használatossága azon múlik, hogy hogyan mutatjuk fel**, milyen közegben szerepel. Tehát milyet én egy közhely-mondatot **szituációba helyezek**, abban a pillanatban az a mondat szikrázik, élni kezd, hatni tud, jelent valamit, mond valamit” (58; Örkény interjújának szövegében a kiemelések K. G.-tól valók).

Nemcsak a szépirodalomban, hanem a publicisztikában is döntő jelentősége van a címnek, ahogy Kovalovszky Miklós írta egy 1974-es tanulmányában: „a jó cím már fél siker, sőt aforisztí-

kus túlzással: a cím fontosabb, mint maga a mű”. Érthető tehát az a folyamatos érdeklődés, amely a sajtónyelvi címadás iránt mutatkozott és mutatkozik a nyelvészetben. Az idevonatkozó szakirodalom fontos, sokat hivatkozott darabja az eredetileg a *Szaknyelvi divatok* című gyűjteményben megjelent *Címszavakban a sajtónyelvi címadásról* (59–78). Ebben Kemény a sajtóbeli címeknek a következő főbb típusait különíti el és mutatja be: 1. leíró, eseményközlő, 2. témamegjelölő, 3. protokoll-, 4. szenzációs, blikkfangos (ennek altípusaként: lakonikus), 5. semmitmondó, 6. összetételbe tömörített, 7. szó szerinti vagy variált idézet; majd vizsgálja még a pontatlan szórendű, a közhelyes címeket és a humoros, szójátékos címadást. Ennek az eredetileg 1989-ben megjelent dolgozatnak az újraközlésével kapcsolatban hadd jegyezzem meg – ez egyébként a kötet több más írására is érvényes –, hogy mivel számos felsőoktatási intézményben szerepel a kötelező olvasmányok listáján, újbóli megjelentetése egyebek mellett ezért is szerencsés, indokolt volt: így jóval könnyebben hozzáférhető lesz a hallgatók számára.

A kötet korábbi példáiból is kiderülhet az olvasó számára, hogy Kemény Gábor nagy híve a sportnak. Ennek a több évtizede tartó, folyamatos érdeklődésnek a gyümölcse a következő tanulmány: *A magyar sportnyelv ereje és gyöngéi* (78–85). Miután a *sportnyelv* terminus jelentéseit tisztázta a szerző – tudniillik a *sportnyelv* szűkebb értelemben csak a sport sajátos szaknyelvét (szakszókincsét, kifejezőképességét) jelenti, míg a tágabb, általa is alkalmazott értelmezésben a sportújságírás nyelvét, sőt annak familiáris, beszélt válfaját is –, a következő főbb témákat tárgyalja: nyelvi képek a sportnyelvben, szómagyarítás és visszaidegenítés, ügyetlenül szerkesztett mondatok.

A *Szakszókincs – szaknyelv – tudományos nyelv* című tanulmány (85–91) újabb szempontokból közelít „egy régi vitakérdéshez”: tekinthetők-e valóban **nyelvnek** a **szaknyelvek**? Kemény Gábor itt Kiss Jenő meghatározását veszi alapul, eszerint „nincs [...] szó *nyelvekről*, hanem elsősorban vagy kizárólag *szókészlet*i eltérésekről. A szaknyelvekre az jellemző, hogy logikailag és nyelviileg rendezett, definiált, kodifikált s közérdekű terminológiájuk van” (85). Ha viszont a szaknyelveknek nincs saját, a magyar nyelvtől eltérő nyelvtanuk, nyelvtani rendszerük, akkor Kemény szerint joggal tehetők fel ezek a kérdések: „valójában nincsenek is szaknyelvek, legfeljebb szakmai vagy ilyen jellegű nyelvhasználat?”, illetve: „jogos-e ezt a nyelvváltozatot (résznyelvet) egyáltalán nyelvnek nevezni?” (88). A vonatkozó szakirodalom áttekintésével és egy szakszöveg elemzésével kellően megalapozott, „kompromisszumos” választ kapunk: mint az általában értett nyelvnek „valamely rétegben, körben vagy valaki által használt változata” a szakmai nyelvhasználat is nevezhető *saknyelv*-nek. A dolgozat utolsó részében a szaknyelv(ek) és a tudományos nyelv (stílus) viszonyát, valamint a szaknyelvek rétegzettségét tárgyalja a szerző. A *Magyar szaknyelv Magyarországon és a szomszédos országokban* (92–104) című dolgozat vázlatos, de mégis alapos áttekintést ad a magyar szaknyelv helyzetéről, alakulásának tendenciáiról, először az anyaországi helyzetet foglalva össze, majd a szomszédos országokat véve sorra. Egy megszívlelendő gondolatát hadd emeljem ki: nem adhatjuk alább annál a törekvésnél, hogy kisebbségben is „**minden regiszterében** szóljon, szólhasson a magyar nyelv” (101).

A *nem latin betűs írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról* (*Szempontok és javaslatok*) című tanulmány (105–16) a Magyar nagylexikon előkészítő munkálatai során, az Akadémiai Kiadó felkérésére készült. Bizonyosak lehetünk abban, hogy miután a mostani megjelenéssel még szélesebb körben ismertté válnak a megalapozott „szempontok és javaslatok”, meg fog valósulni a szerző szándéka, vagyis ezeknek „hasznukat veszik az »illetékesek«: a lexikon-, könyv- és lapszerkesztők, továbbá a magyar helyesírás hivattot gondozói, a majdani 12. kiadás elkészítői” (105).

Az igeikötőknek a norma szempontjából történő eddigi vizsgálatában – ahogyan erre Kemény Gábor is utal – két jelenség kapott nagyobb figyelmet: a feleslegesen használt és a „magyartalan” (főleg német mintát követő) igeikötők. Ezért is indokolt egy harmadik típusú, az utóbbi évtizedekben terjedőben lévő, ám több nyelvhelyességi kézikönyvben ennek ellenére nem is szereplő tendencia:

az igekötő-elhagyás bemutatása. Az *Igekötő-elhagyási tendencia: normasértés vagy normatágítás?* című tanulmányban (117–36) ezt a hiányt pótolja Kemény Gábor, méghozzá mélyreható analízissel (bár ő maga szerényen csak „problémafelvetés”-nek minősíti az írást). A szakirodalmi előzmények összefoglalása után tízévi gyűjtés 350, nyelvi rétegek, normaszintek, műfajok, közlési helyzetek stb. szerint csoportosított adatára támaszkodva fejti ki az okokat, rendszerezi a jelenséget, majd végül a „normativitás” szempontjából értékeli is, indokolt igekötő-elmaradást és zavaró igekötőhiányt állítva szembe: „Ha közlési és/vagy stiláris igényből fakad, ha új árnyalatot fejez ki, ne kárhoztasuk az igekötő-elhagyást pusztán azért, mert addig ilyen szóhasználat nem létezett [...] De ha az igekötő-elhagyás miatt csorbul a közlés pontossága, ha a fogalmazó sietségből vagy tájékozatlanságból nem használja ki az igekötő nyújtotta kifejezésbeli lehetőségeket, sőt végül, ha az igekötő elmaradása folytán értelemzavaró lesz a kijelentés, akkor ne engedjünk a (terjedőben lévő?) nyelvi divat csábításának...” (135).

A *Nyelvi változás és mikrodiakrónia* (137–45) című dolgozatban a nyelvi változás fogalmának körüljárása után a mai magyar nyelvhasználatban megjelenő változási tendenciákat így rendszerezi a szerző: a) rövidülés ↔ hosszabbodás, bővülés; b) tömörítés (szintetikus kifejezőmód) ↔ (fel)oldás (analitikus kifejezőmód); c) egységesülés (analógia) ↔ differenciálódás (variánsok létrejötte); d) idegen szavak beáramlása ↔ magyarítás; e) választékosságra törekvés ↔ stiláris fellazulás. A továbbiakban ezek közül részletesebben az egységesülés-differenciálódás ellentétpárt mutatja be. Összegezve joggal állapítja meg, hogy a nyelvi változás mellett, hogy „rendszerbomlás”, minden esetben **rendszerépülés** vagy -újjaépülés is. E tanulmány gondolatainak szerves folytatása a *Tendenciaszerű nyelvi változások leírása és értékelése* (145–50) című írás; ebben a nyelvi egységesülés tendenciájának bemutatását folytatja a szerző, újabb példák tükrében, a nyelvi szintek szerint haladva. Szintén a nyelvi változások tendenciáinak bemutatása a témája a *Szintetikus és az analitikus kifejezőmód érvényesülése újabb nyelvhasználatunkban* (150–70) című tanulmánynak. Az igen gazdag példaanyag főleg a média nyelvéből származik.

Végül a *Nyelvleírás – nyelvművelés – stilsztika* című tanulmány (171–75) szorosan kapcsolódik a jól ismert „nyelvművelésvita”-hoz. A gondolatmenet kiindulópontja Kenesei István egyik vitacikke (Hányféle igazság van?), amely az újonnan feltűnő nyelvi jelenségeknek három vizsgálati módját említi: a leíró/elméleti, a szociolingvisztikai és a nyelvművelői. A nyelvművelés feladatáról Kemény Gábor így vélekedik: „a nyelv művelőjének főként [...] a társadalmi vagy stilsztikai helyességet kell megítélnie, amikor nyelvhasználati tanácsot ad” (173), ehhez szorosan hozzátartozik az a gondolat is, hogy a nyelvművelésnek „valamely tudományos igényű és módszerű nyelvleírás kell alapulnia” (172). A „társadalmi vagy stilsztikai” (vagy pragmatikai) helyességet Kemény Gábor – Nádasy Ádámra is hivatkozva – a kommunikatív vagy „nyelvészeti” helyességgel szembeállítva, a kétféle helyességet élesen megkülönböztetve értelmezi. Utóbbinak „egyetlen kritériuma a közlés sikeressége, megvalósulása vagy meg nem valósulása: ha megvalósul, helyes, ha nem valósul meg, nem az. Ezzel szemben a társadalmi helyesség a nyelvet beszélő közösség értékelésétől függ” (173).

Kemény Gábor egyik recenziójában egyszer azt olvastam, hogy egy „komoly” recenzióknak kifogásokat is kell tartalmaznia („Egy recenzió komolyságát, legyen az bármilyen tanítványi és baráti jellegű is, többek között az minősíti, hogy tartalmaz-e kifogásokat, ellenvetéseket” – K. G.: Szabó Zoltán: A magyar szépírói stílus történetének fő irányai, ItK. 2000: 537–8), nos ez talán egy olyan pont, ahol ezt nekem is meg kell tennem, nyomatékosan leszögezve, hogy nem a nyelvművelés híveinek vagy támadóinak nézőpontjából, hanem – ha valahogyan mégis „pozicionálni” kell magam – a stilsztika felől közelítve. A „helyesség”-ekről itt vázolt dichotomikus rendszer háttérében véleményem szerint a langue és a parole kettősségére vonatkozó saussure-i felfogás áll, és ebből a nézőpontból kétségtelenül teljesen logikus is az okfejtés. Ha azonban más nézőpontból közelítünk, nem egyértelmű, hogy ezek a „helyesség”-ek ilyen élesen szembeállíthatók. Nézzünk

egy példát: tegyük fel, hogy a stilisztikai helyesség ellen vét a szövegalkotó, az adott helyzetben (el)várható stílus helyett mást használ: formális helyett bizalmassal próbálkozik, vagy választékos stílus helyett durva stílust használ – lehet-e ekkor „kommunikatív” szempontból „helyes” a közlés? Megvalósul-e a közlés abban az értelemben, hogy **azt** közli a beszélő, amit közölni akart, vagyis mondhatjuk-e, hogy érvényesül a kommunikatív helyesség „egyetlen kritériuma”, „a közlés sikeressége”? Az ellenvetés után egyetértéssel idézem ebből a tanulmányból a záró gondolatort, amely a nyelv művelés fontossága, szükségessége mellett érvel, és Tolcsvai Nagy Gáborra, Nádasy Ádáma, Lőrincze Lajosra hivatkozva azt is hangsúlyozza, hogy új szemléletre van szükség, „tanítás”-ra, „de ha ez a tanítás nem kellő hozzáértéssel, türelemmel, tapintattal, fokozatosan történik, akkor nagyobb lesz a kár, mint a haszon” (174). Ugyanitt – szintén tanulmányos módon – így összegzi Kemény a nyelv művelő tevékenység lényegét: „a nyelv művelés (akár nyelvész üzi, akár nem) meglehetősen különleges szellemi tevékenység. Tekinthető az alkalmazott nyelvtudomány egyik ágának is, amely a nyelvészet eredményeit közvetíti a művelt(ebb) közönség felé. De érintkezik a pedagógiával és a publicisztikával is, mert véleménye van, és azt ki is nyilvánítja, mégpedig azzal a céllal, hogy befolyásolja a dolgok menetét (mármint a nyelvhasználatot). Ezért a nyelv művelés kevesebb is, több is a tudománynál: tudományos alapokon kell nyugodnia, de céljai túlmutatnak a tudományéin, mivel embernevelő ambíciói is vannak”.

A második nagy fejezetet egyetlen terjedelmes tanulmány, a *Kép és kommunikáció (A nyelv képi típusai és funkciói a rendszerváltás előtti médiában)* alkotja (177–253). Külön érdekessége ennek a dolgozatnak, hogy példaanyagá – mint azt az Előszóban is olvashatjuk – a „harminc évvel ezelőtti médiából való, ennél fogva jó alkalmat kínál az akkori és a mai sajtónyelv összehasonlítására” (7). Emellett azonban a nyelvi képek elmélete, tipológiája szempontjából is számos ma is érvényes, lényegi meglátást tartalmaz a munka, amint ezt a következő néhány kiemelt részterület is jelezheti: vizuális kép és nyelvi kép; a nyelvi képek csoportosítása a képzettartalom elevevése (azaz az eredetiség foka, a „képélesség”) szerint; a nyelvi képek a közismert és az eredeti „határvidéken”: megújítás variációval és transzpozícióval, külső idézés (itt hadd jegyezzem meg, hogy többszörös „idézet” a könyvborítón szereplő kép is: a filmpakát Manet Olympiáját idézi, amely Tiziano Urbinoi Venusának persziflázsa, vö. 213), célzás, utalás, „rájátszás”, a rájátszás és a megújítás viszonya; a kép mint formateremtő elv.

A harmadik, a stilisztikai rész, a *Stílusfejlődési tendenciák a XX. századi magyar szépirodalmi nyelvben* 15 tanulmányt foglal magában. Ezek időrendben haladva érdekes és igen tanulságos „stílusmetszet”-eket adnak a Nyugat indulásától az 1970-es évekig. A *Nyugat jelentősége a modern magyar szépirodalmi stílus kiteljesedésében* (257–81) című tanulmány egyebek mellett a következő fontos kérdésekre keresi a választ: valójában mikor is kezdődött a Nyugat „stílusújításának” kora, hol húzódik a korszakhatár a „nyugatos” stílus és a Nyugat előtti korszak stílusa között; beszélhetünk-e egyáltalán a Nyugat stílusáról, „nyugatos” stílusról; mik a legfőbb jellemzői az úgynevezett nyugatos stílusnak? A Nyugat „stílusforradalmá”-nak témájához kötődik a következő két dolgozat, *Az eltévedt lovas (Egy Ady-szimbólum értelmezéséhez)* (281–7) és a *Kosztolányi nézetei a nyelv esztétikumáról* (288–97) is.

Sokak előtt ismert az a több évtizedes munkásság, amelyet Kemény Gábor Krúdy stílusának szentelt. Nem véletlen tehát, hogy ebben a kötetben is több fontos Krúdy-tanulmányt olvashatunk. Mindenekelőtt a három dolgozat különböző jellegű, de egyaránt tanulságos módszertanát szeretném hangsúlyozni: az első a stílusvizsgálatokban viszonylag ritkán alkalmazott statisztikai módszer alkalmazására mutat lényeges eredményeket ígérő példát, a második és a harmadik pedig a szerző által már korábban is kedvvel és sikerrel művelt motívumvizsgálatokra. A *Prózastílus-jellemzés kvantitatív módszerrel (Krúdy Gyula három regénye és tíz novellája 1913-ból)* című tanulmányban (297–342) Kemény Gábor Krúdy három, gyakorlatilag egy időben, 1913 január-februárjában írott regényét – *Mari, a tél leánya*, későbbi címén: *A pajzsos ember*, a *Mákvirágok kertje* és *A vörös postakocsi* –,

„kontrollanyagként” pedig tíz 1913-as novelláját elemzi a következő szempontokból: a szövegegységek terjedelme, azaz szóhosszság (szótagszámban mérve), mondategység-hosszság (szószámban mérve), mondategész-hosszság mondategységben mérve, mondategész-hosszság szószámban mérve, bekezdéshosszság mondategészben mérve, bekezdéshosszság mondategységben mérve; a szó-fajok aránya; képtelíttség. Az itteni korpuszban szereplő egyik regény fontos, címbe is emelt motívuma, a *pajzsos ember* a témája a második Krúdy-tanulmányának – *A pajzsos ember motívuma Krúdy Gyula prózájában* (342–7) –, amely igazi „filológusi nyomozás” eredményeképpen a motívum bibliai eredetét, előfordulásait, jelentését mutatja be. Egy apró kiegészítést tehetünk a motívum történetéhez. Kemény Gábor azt írja a *Mari, a tél leánya* című regényről, amely, mint erről fent is szó esett, 1913-ban jelent meg: „A *pajzsos ember* motívuma [...] tudtommal itt jelenik meg első ízben Krúdy életművében”. Nos, nemrégiben találtam egy még korábbi előfordulást – és ez csak megerősíti mindazt, amit Kemény Gábor a motívum életműbeli jelentőségéről ír –, Gedényi Mihály bibliográfiájának 460. tétele szerint (G. M.: Krúdy Gyula. Bibliográfia [1892–1976]. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1978, 52) már 1899-ben megjelent Krúdynam egy elbeszélése a motívumot tartalmazó címmel: „*Küszöbön a pajzsos ember*. /Elb./ (1) MSZ [Magyar Szemle] márc. 5.” Az *útitárs* című kisregényt elemezve Bori Imre hívta fel elsőként a figyelmet arra, hogy Krúdy képalakításában a szakrális és az erotikus összefonódik. Kemény Gábor a harmadik Krúdy-dolgozatban – *A szakrális és az erotikus viszonya Krúdy prózájában* (347–57) – két irányban viszi tovább ezt a gondolatot, bemutatva azt, hogy „a) a vallási és a szerelmi motívika nemcsak ebben az egy Krúdy-műben kapcsolódik össze, hanem már az 1910-es évek első felében keletkezett novellákban, elsősorban a Szindbád-novellákban is [...]; b) a szakrális és az erotikus képzetkör nem csupán a nyelvi képekben, hanem a cselekményben és az azt kísérő-továbbblendítő asszociációkban is összefonódik” (347).

Krúdy kortársának, Cholnoky Lászlónak a stílusát tárgyalja a következő dolgozat, a *Tárgyasító és allegorizáló metaforaalkotás Cholnoky László kisregényeiben* (357–73). Ahogy Kemény Gábor mondja, Cholnoky életművének sorsa „különös”, hiszen az író újból és újból felfedezik, de stílusáról „valamirevaló elemzés” mégsem készült (357). Pedig – tehetnénk hozzá ehhez – a kortársak is nagyra tartották, például éppen Krúdy, aki ezt írta róla: „...olyan tehetséges, rendkívüli író volt, amilyenek alig maradnak utána ebben a kimarjult kezű, lábú országban” (*Jegyzetek Cholnoky Lászlóhoz*; I. Írói arcképek. Szerk. Kozocsa Sándor. Magvető, Budapest, 1957, 2: 502). Kemény az elemzésre kiválasztott példaanyagot három kisregényből – a szakirodalom szerint Cholnoky legjobb műveiből – gyűjtötte: *Bertalan éjszakája* (1916), *Prikk mennyei útja* (1917), *Tamás* (1918). Mivel „Cholnoky stílusának egyik fő vonása az elvont tudattartalmak, lelki folyamatok konkretizálása” (358), ezt a jellemzőt analizálja, mégpedig a konkretizálás két irányára, a tárgyiasításra (ekkor a konkretizáló metaforák képi eleme élettelen dolog, tulajdonság vagy történéis) és a megszemélyesítésre, illetve ennek bővebb, kifejtettebb alakjára, az allegorizálásra fókuszálva (a képi elem élő, emberi lény, tulajdonság vagy cselekvés). Különösen tanulságos a tárgyiasítások elemzése, hiszen a konkretizáló metaforák e típusa stilisztikai szakirodalomban csak szórványosan tárgyalt képtípus, holott a „megszemélyesítéssel egyenértékű, alapvető fontosságú metaforafajta: az emberi gondolkodás, következképp az írói (ön)kifejezés két lehetséges iránya közül az egyiket: a szubjektívtől az objektív, az élőtől az élettelen felé haladót reprezentálja” (359). Hadd utaljak itt arra a szintén elvi jelentőségű tényre, hogy ebben a tanulmányában Kemény Gábor a funkcionális stilisztika módszerének alkalmazása mellett a legújabb, a kognitív stíluselmélet eredményeiből is merít. A tanulmány záró részében a szerző József Attila lírájának és Cholnoky műveinek szürrealista mozzanatait állítja párhuzamba, azt a következtetést vonva le, hogy Cholnoky László és József Attila „egymásra találhatnak a magyar stílustörténetben a szürrealizmus és a tárgyiasítás jegyében” (372).

Ez a gondolat egyben össze is köti a Cholnoky-értekezést a következő tanulmánnyal – „...*du-dás a fuvolást...*” (*Babits-motívumok József Attila-versekben*) (374–85) –, amely a József Attila-i

életmű egy másik és más jellegű „rokonság”-át tárgyalja: a két költő személyes kapcsolatának filológiai szempontból is értékes összefoglalása után a József Attila verseiben idézetszerűen vagy variáltan felbukkanó Babits-motívumokat mutatja be. Egyetérthetünk az ezek után következő általánosítással: „a Babits-hatások, -átvételek önmagukban is tanulságosak, de legfőbb érdekességük az, hogy fényt vetnek József Attila munkamódszerére és az irodalmi hagyományhoz való viszonyára” (382). Szintén József Attila költészetét vizsgálja a következő dolgozat: A „*lelki táj*” mint közlésforma József Attilánál (385–9). A címbeli „lelki táj” kifejezés Rónay György egyik műelemzésére vezethető vissza, ahol is a jeles irodalomtudós Krúdy tájait nevezte így: ezek ugyanis „a belső és a külső, a pszichikai és a fizikai közt teremtenek – vagy pontosabban: ismernek fel és mutatnak be – korrelációkat” (385). Ilyen „lelki táj”-aknak látja Kemény József Attila tájait is, kiemeli azonban, hogy „van egy számottevő különbség is [...] József Attila számára a leírás nemcsak pszichikai tartalmak, lelkiállapotok kivetítésének az alkalma, hanem éppígy szolgál gondolati műveletek, felismerések, absztrakciók megérzékesítésére is” (386). Az utolsó József Attila életművéhez kötődő írás már csak „közvetve” szól a költőről, hiszen recenzió Szabolcsi Miklós egyik monográfiájáról: „*Kemény a menny*” (Szabolcsi Miklós könyve József Attiláról) (389–90).

A József Attila lírai életművét tárgyaló tanulmányok csoportja után öt, egyaránt az epika, a próza stílusát taglaló dolgozat következik. Ezek közül az első, az *Átutazóban a nagyepika felé* című a nyelvi képek, motívumok szövegszervező funkcióját vizsgálja Déry Tibor *Pesti felhőjáték* című regényében (390–400). Kemény számos példával igazolja, hogy a regény legfontosabb motívuma a *madár*: egyrészt keretbe fogja a művet a madarak látványa, másrészt képi szerepben is többször, lényeges szövegelemként tér vissza ez a motívum. A motívumvizsgálatok mellett stílustörténeti megállapításaival, különböző analógiákra való rámutatásaival is gazdagítja ez a dolgozat a Déry-szakirodalmat. A közös korpusz, pontosabban a részben közös korpusz kapcsolja össze a következő két tanulmányt: *A nyelvi kép funkciója az újabb magyar elbeszélő prózában* (Kőbányai János: *El; Mészöly Miklós: Sutting ezredes tündöklése; Tolnai Ottó: Briliáns*) (400–9) és *Képsűrűség mint nemzedéki stílusjegy?* (409–14). Az utóbbi anyaga a *Körkép 88* antológia huszonhét műve, az előbbi pedig ebből a gyűjteményből annak a három szövegnek a vizsgálata, amelyekben a nyelvi képek gyakorisága abszolút és relatív értelemben is a legnagyobb. Ezek a tanulmányok is meggyőzően bizonyítják, hogy a statisztikai módszer összekötve a funkcionális megközelítéssel mennyire releváns stilisztikai meglátásokhoz segítheti hozzá az elemzőt.

Általánosan elfogadott axióma, hogy a stílusnak fontos összetevője a tulajdonnév, ennek ellenére a magyar szakirodalomban nagyon kevés névstilisztikai vizsgálattal találkozhatunk. Már csak ezért is – nem beszélve itt a dolgozat egyéb érdemeiről – tanulságos a *Hajnali háztetők* írói névadását elemző, *Ottlik Géza és a nevek* című dolgozat (415–8). A *Stílusmagatartások a hetvenes évek magyar szépprózájában* című stílustörténeti vázlat (419–22), abból a szempontból ad érdekes tipológiát, hogy „mennyire és hogyan »véteti észre magát« a nyelvi megformálás sajátos módja: a stílus” (419). Meggyőző a három főtípus (puritán; „manierista” vagy „stílrómantikus”; ironikus és önironikus távolságtartáson alapuló) meghatározása. Lényeges azonban, hogy Kemény arra is nyomatékosan utal, hogy számos egyéb stílusmagatartás-típus is létezik, „ne is igyekezzünk hát, nyelvészek, irodalomkritikusok, valamiféle nyelvi uniformisba bújtatni az írókat, hiszen a változatosság a stílusban is gyönyörködtet” (422).

A kötet utolsó írása a *Nyelv és önbecsülés* című interjú, ezt Javorniczky István készítette a szerzővel (423–8). Hadd idézzek ebből itt egy kissé hosszabb, Kemény Gábor elveinek több fontos alapvetését is magában foglaló részt, ebben nyelvről, nyelv művelésről és európaiságról fogalmazza meg „ars poeticá”-ját a szerző: „A szövegvilág és a közlési helyzet szabja meg, hogy melyik szót, melyik jelzót, melyik mondatformát kell választani. [...] Elsősorban a családnak, másodsorban az iskolának és [...] harmadlagosan a tudománynak vagy az ismeretterjesztésnek kell megtanítnia a választási lehetőségekre a fiatalot, és amennyire lehet, a felnőtt embert is. Aki nem

ismeri a nyelv gazdagságát, akinek nincsen meg a szókincse, az az egyszerűbb, a durvább, a primitívebb megoldást fogja választani. Nyelvművelésre tehát szükség van, de nem törvényekkel, szankciókkal fenyegetőző nyelvművelésre, hanem ahogy Lőrincze Lajos mondta: emberközpontú nyelvművelésre. Arra, hogy a nyelvünkben is próbáljunk meg európaiak lenni, ahogy életformában, anyagi kultúrában, öltözködésben megpróbálunk felzárkózni. A mostani életforma- és kultúraváltás ne követelje meg tőlünk a régi nyelvi és viselkedésbeli értékek, hagyományok teljes feladását. Ha mi magunk nem értékeljük kellően, nem védjük ezeket a nyelvi és kulturális értékeket, ezt senki más-tól nem várhatjuk el. Úgy kell nekünk bekapcsolódnunk abba a körbe, amelybe hitünk, reményeink szerint mindig is tartoztunk, még akkor is, amikor Budapestet nem bevásárlóközpontok, hanem szovjet tankok vették körül, hogy magunkkal vigyük mindazt, amit csak mi tudunk ebbe a körbe bevinni” (426–7).

Remélem, a fentiekből is kitűnt az, amit végezetül, összegzésként szeretnék hangsúlyozni: az ismertetett kötet jelentős nyeresége a hazai nyelv- és irodalomtudománynak. Konkrétabban szólva legalább három dolgot hadd emeljek ki: Kemény Gábor számos olyan releváns kutatási témát vet fel és dolgoz ki, amelyet eddig nem tárgyalt vagy éppen csak érintett a nyelvészet; rendkívül gazdag magyar és nemzetközi szakirodalmat szintetizál, a szó legpozitívabb értelmében, vagyis logikus rendbe, egységes egészbe foglalva és ezáltal újat hozva létre, példát mutat különböző nyelveleírási módszerek termékeny alkalmazására. Azaz mind módszertani szempontból, mind a benne foglalt eredmények miatt jó szívvel ajánlhatom a gyűjteményt a különféle részdiszciplínák kutatói mellett a felsőoktatás hallgatóinak és minden a kommunikáció, a nyelv iránt érdeklődő olvasónak.

Pethő József